

“पञ्जा नरानं रतन”

परियत्तिशिक्षा

परियत्ति सद्धम्म कोविद अन्तिम वर्ष

(कक्षा १०, षष्टम पत्र, अभिधर्म)

(प.स.पा. को कोविद अन्तिम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

१) अभिधर्मार्थ संग्रह	- ४० अंक, १८ घण्टा	पेज २
२) जीवनको प्रत्येक घडीमा अभिधर्मको उपयोग	- ३० अंक, ९ घण्टा	पेज ४८
३) बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तित्वहरु	- ३० अंक, ८ घण्टा	पेज ११०

Dhamma.Digital

संकलन

भिक्षु निगोध स्थविर

“पञ्चा नरानं रतनं”

अभिधर्मार्थ संग्रह

परियत्ति सद्धम्म कोविद अन्तिम वर्ष

(कक्षा १०, छेठौं पत्र)

अभिधर्मार्थ संग्रह ४० अंक, १८ घण्टा

- १) समुच्चय काण्ड
- २) प्रत्यय काण्ड
- ३) कर्मस्थान काण्ड

अभिधर्मार्थ संग्रह

समुच्चय – काण्ड ७

प्रतिज्ञा

पालि – द्वासत्तत्ति विधा वृत्ता, वत्थुधम्मासलक्खणा ।
तेसं, दानि यथायोगं, पवक्खमि समुच्चयं ॥

भावार्थ - आरम्मण, विजानन, स्पर्शन, कांक्षल, शान्ति आदि आ आफ्फो कृत्यलक्षणसंग मिलेको ७२ बहत्तर प्रकारका स्वाभावधर्मलाई मैले बताइसकेँ । अब ती बहत्तर स्वभावधर्मको समूहलाई मिल्ल योग्यहुने तरिकाले विशेषरूपले बताउँछु ।

संग्रह- मातृका

पालि – अकुसल सङ्गहो मिस्सक सङ्गहो बोधिपाक्खिय-
सङ्गहो सब्ब सङ्गहो चेति समुच्चयसङ्गहो चतुब्बिधो
वेदितब्बो ।

भावार्थ – अकुशल - संग्रह, मिश्रक- संग्रह, बोधिपक्षिय- संग्रह र सर्व - संग्रह भनिकन यसरी चार प्रकारले समुच्चय संग्रहलाई जान्नु पर्दछ ।

अकुशल - संग्रह आश्रव ४ वटा

पालि कथं.

अकुसलसङ्गहे ताव चत्तारो आसवा कामासवो
भवासवो दिट्ठासवो अविज्जासवो ।

भावार्थ – कसरि जान्नु पर्दछ ?

अकुशल संग्रहमा पहिले विजानन गर्नेलाई मैले बताउछु । आश्रवहरु कामाश्रव, भवाश्रव, दृष्टाश्रव अविद्याश्रव भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

ओघ ४ वटा

पालि- चत्तारो ओघा कामोघो भवोघो दिट्ठोघो अविज्जोघो ।

भावार्थ - ओघहरु कामओघ, भवओघ, दृष्टिओघ, अविद्याओघ भनिकन यसरी चार वटा छन् ।

योग (जोर्नि) ४ वटा

पालि - चत्तारो योगा काम योगो भवयोगो दिट्ठियोगो
अविज्जायोगो ।

भावार्थ- योगहरु काम योग, भवयोग, दृष्टियोग अविद्यायोग भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

ग्रन्थ (गाँठो) ४ वटा

पालि - चत्तारोगन्था अविज्जाकायगन्थो, व्यापादोकायगन्थो
सीलब्बत परामासो कायगन्थो, इदंसच्चाभिनिवेसो
कायगन्थो ।

भावार्थ - ग्रन्थहरु अभिध्या कायग्रन्थ, व्यापाद कायग्रन्थ, शीलब्रत परामर्श कायग्रन्थ, इद सत्याभिनिवेस
कायग्रन्थ भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

उपादान ४ वटा

पालि - चत्तारि उपादाननि कामुपादानं दिट्ठुपादानं
सीलब्बतुपादानं अत्तवादुपादानं ।

भावार्थ - उपदानहरु कर्म उपादान, दृष्टि उपादान, शीलब्रत, उपादान, अत्मावाद उपादान भनिकन
यसरी चारवटा छन् ।

नीवरण (बाधा) ६ वटा

पालि- छ नीवरणानि कामच्छन्द नीवरणं व्यापाद
नीवरणं थिनमिद्ध - नीवरणं उद्धच्चकुक्कुच्च-
नीवरणं विचिकिच्छा - नीवरणं अविज्जा-
नीवरणं ।

भावार्थ - नीवरणहरु कामच्छन्द नीवरण, व्यापाद, नीवरण, स्त्यानमिद्ध नीवरण, औधृत्यकौकृत्य नीवरण,
विचिकित्सा नीवरण, अविद्या नीवरण भनिकन यसरी ६ वटा छन् ।

अनुसय ७ वटा

पालि - सत्त अनुसया कामरागानुसयो भवरागानुसयो
पटिघानुसयो मानानुसयो दिट्ठानुसयो
विचिकिच्छानुसयो अविज्जानुसयो ।

भावार्थ - अनुशयहरु काम राग अनुशय, भवराग अनुशय, प्रतिघ अनुशय, मान अनुशय, दृष्टि अनुशय,
विचिकित्सा अनुशय, अविद्या अनुशय भनिकन यसरी सातवटा छन् ।

सुत्रनय अनुसार संयोजन १० वटा

पालि - दस संयोजनानि कामराग - संयोजनं रुपराग-
संयोजनं अरुपराग - संयोजनं पटिघ - संयोजनं
मान- संयोजनं दिट्ठि - संयोजनं सीलब्बत
परामास-संयोजनं विचिकिच्छा-संयोजन उद्धच्च-

संयोजनं अविज्जा – संयोजनं (सुत्तन्ते)

भावार्थ - सूत्रमा बताउनु भएका संयोजनहरु कामराग संयोजन, रुपराग, - संयोजन, अरुपराग-संयोजन, प्रतिघ-संयोजन, मन-संयोजन, दृष्टि-संयोजन, शीलव्रत परामर्श- संयोजन, विचिकित्सा-संयोजन, औधृत्य-संयोजन, अविद्या-संयोजन, भनिकन यसरी दशवटा छन् ।

अभिधर्म नय संयोजन १० वटा

पालि - अपरानिपि दस संयोजननि कामराग – संयोजनं
भवराग - संयोजनं पटिघ - संयोजनं मान-
संयोजनं दिट्ठि - संयोजनं शीलव्वत परामास-
संयोजनं विचिकिच्छा – संयोजनं इस्सा -
संयोजनं मच्छरिय - संयोजनं अविज्जा -
संयोजनं । (अभिधम्मो)

भावार्थ:- अभिधर्ममा बताउनुभएमा अरुपनि दस संयोजनहरु, कामराग- संयोजन, भवराग - संयोजन, प्रतिघ-संयोजन, मान-संयोजन, दृष्टि-संयोजन, शीलव्रत परामर्श- संयोजन, विचिकित्सा-संयोजन, इष्सा-संयोजन, मात्सर्य-संयोजन, अविद्या-संयोजन भनिकन यसरी १० वटा छन् ।

क्लेश १० वटा

पालि – दस किलेसा लोभो दोसो मोहो मानो दिट्ठि
विचिकिच्छा थिनं उद्धच्चं आहिरिकं अनोत्तप्पं ।

भावार्थ- क्लेशहरु लोभ, द्वेष, मोह, मान, दृष्टि, विचिकित्सा, स्त्यान, औधृत्य, आहक्य, अनपात्रप, भनिकन दशवटा छन् ।

स्वरुप छुट्याउने नय

पालि- आसवादीसु पनेत्थ कामभवनामेन सब्बत्थुका तण्हा
अधिप्पेता, शीलव्वतपरामासो इदंसच्चभिनिवेशो,
अत्तवादुप्पादो च तथापवत्तं दिट्ठिमत्तमेव
पवुच्चति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउँछु । यस अकुशल संग्रहमा आश्रव आदि मध्येमा काम र भव भनेको नामले त्यस काम र भव नामको आधार भैरहेको अथवा रुप र अरुप भव नै आधार भैरहेको तृष्णा अथवा लोभ चैतसिक अभिप्रेत हुन्छ । त्यस त्यस आकारले भैरहेको दृष्टि चैतसिक एउटालाई नै शीलव्रत परामर्श भनि इदंसत्याभिनिवेश र आत्मवाद उपादान भनिकन विशेष रुपले बताईराखेको छ ।

संग्रह - गाथा

पालि – आसबोधा च योगा च, तयो ग्रन्था च बत्थुतो ।
उपादाना दुवे बुत्ता, अट्ठ नीवरणा सिर्यु ॥
छलेवानुसया होन्ति, नव संयोजना मता ।
किलेसा दस बुत्तोयं, नवधा पाप - सङ्गहो ॥

भावार्थ - स्वाभाव अनुसार वा स्वरूप अनुसार आश्रव, ओघ, योग र ग्रन्थलाई तीन प्रकारको छ भनि बताइयो । उपादनलाई दुई प्रकारको छ भनि बताइयो । नीवरण आठ प्रकारका छन् ।

अनुशय ६ प्रकारका मात्र छन् । संयोजन लाई नौप्रकारको क्लेशलाई दश प्रकारका छन् भनि जान्नुपर्दछ । यसरी नौ प्रकारले यस अकुशल संग्रहलाई मैले बताएँ ।

.....
मिश्रक - संग्रह

हेतु ६ वटा

पालि - मिस्सक - सङ्गहे छ हेतू लोभो दोसो मोहो

अलोभो अदोसो अमोहो ।

भावार्थ-मिश्रक संग्रहमा यसरी विभाजन गर्नेलाई म बताउँछु । हेतुहरु लोभहेतु, द्वेषहेतु, मोहहेतु, अलोभहेतु, अद्वेषहेतु, अमोहेतु, भनिकन यसरी छ वटा छन् ।

ध्यानअङ्ग ७ वटा

पालि -सत्त भानङ्गानि वितक्को विचारो पीति एकगता

सोमनस्सं दोमनस्सं उपेक्खा ।

भावार्थ - ध्यान अङ्गहरु वितर्क, विचार, प्रीति, एकाग्रता, सौमनस्य, दौर्मनस्य र उपेक्षा ध्यानअङ्ग भनिकन यसरी सातवटा छन् ।

मार्ग अङ्ग १२ वटा

पालि - द्वादस मग्गङ्गानि सम्मदिट्ठि सम्मासङ्कप्पो

सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो

सम्मावायामो सम्मासति सम्मासमाधि मिच्छदिट्ठि

मिच्छासङ्कप्पो मिच्छोवायामो मिच्छासमाधि ।

भावार्थ- मार्ग अङ्गहरु- सम्यकदृष्टि, सम्यकसङ्कल्प, सम्यकवाक्य, सम्यकआजीव, सम्यकव्यायाम, सम्यककस्मृति, सम्यकसमाधि, मिध्यादृष्टि, मिथ्यासङ्कल्प, मिथ्याव्यायाम, मिथ्यासमाधि भनिकन यसरी मार्गअङ्ग १२ वटा छन् ।

इन्द्रिय २२ वटा

पालि - बावीसतिन्द्रियानि चक्खुन्द्रियं सोतिन्द्रियं घानिन्द्रियं

जिह्वन्द्रियं कायिन्द्रियं इत्थिन्द्रियं पुरिसिन्द्रियं

जीवितिन्द्रियं मनिन्द्रियं सुखिन्द्रियं दुक्खिन्द्रियं

सोमनस्सिन्द्रियं दोमनस्सिन्द्रियं उपेक्खिन्द्रियं

सद्धिन्द्रियं वीरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं समाधिन्द्रियं

पञ्चिन्द्रियं अनञ्जाञ्जस्सामितन्द्रियं अञ्चिन्द्रियं

अञ्जाताविन्द्रियं ।

भावार्थ - इन्द्रियहरु- चक्षु- इन्द्रिय, श्रोत-इन्द्रिय, घ्राण-इन्द्रिय, जिह्वा-इन्द्रिय, काय -इन्द्रिय, स्त्री -इन्द्रिय, पुरुष -इन्द्रिय, जीवित -इन्द्रिय, मन -इन्द्रिय, सुख -इन्द्रिय, दुःख -इन्द्रिय, सौमनस्य -इन्द्रिय, दौर्मनस्य -इन्द्रिय, उपेक्षा -इन्द्रिय, श्रद्धा -इन्द्रिय, वीर्य -इन्द्रिय, स्मृति -

इन्द्रिय, समाधि -इन्द्रिय, प्रज्ञा -इन्द्रिय, अनज्ञातज्ञाप्यामि - इति -इन्द्रिय, अज्ञात -इन्द्रिय, अज्ञावती -इन्द्रिय, भनिकन यसरी इन्द्रिय २२ वटा ।

बल ९ वटा

पालि - नव बलानि श्रद्धाबलं वीरियबलं सतिबलं
समाधिबलं पञ्चाबलं हिरिबलं ओतप्पबलं
अहिरिकबलं अनोतप्पबलं ।

भावार्थ - बलहरु - श्रद्धा - बल, वीर्य - बल, स्मृति - बल, समाधि - बल, प्रज्ञा - बल, ही - बल, अपत्रपा - बल, आहीक्य - बल, अनत्राप्य - बल, भनिकन यसरी नौवटा छन् ।

अधिपति ४ वटा

पालि - चत्तारो अधिपति छन्दाधिपति वीरियाधिपति
चित्ताधिपति वीमंसाधिपति ।

भावार्थ- अधिपतिहरु - छन्द - अधिपति, वीर्य - अधिपति, वित्त - अधिपति, विमंश - अधिपति, भनिकन चारवटा छन् ।

आहार ४ वटा

पालि - चत्तारो आहारा कबलीका आहारो फस्सो दुतियो
मनोसञ्चेतना ततिया विञ्जाणं चतुत्थं ।

भावार्थ - आहारहरु - गाँस गाँस गर्नु नपरे पनि गाँस हालेजस्तै गर्नुपर्ने आहार, दोश्रो स्पर्श आहार, तेश्रो मनोसंचेतना आहार, चौथो विज्ञान आहार भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

स्वरुप छुट्टयाउने नय

पालि - इन्द्रियेसु पनेत्थ सोतापत्ति - मग्गजाणं
अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं अरहत्तफलजाणं
अञ्जाताविन्द्रियं मज्जे छ जाणानि
अञ्जान्द्रियानीति पवुच्चति । जीवित्तिन्द्रियञ्च
रुपारुपवसेन दुविधं होति ।

भावार्थ- विशेष कुरा बताउंछु । यस मिश्रक - संग्रहमा इन्द्रियहरु मध्येमा श्रोतापत्ति मार्गज्ञानलाई अनज्ञातज्ञाप्यामि इति इन्द्रिय भनि विशेषरूपले बताएको छ । अरहत्त फल ज्ञानलाई अज्ञाताविन्द्रिय भनि विशेषरूपले बताएको छ । बीचको ६ वटा ज्ञानलाई अज्ञा - इन्द्रिय भनि विशेषरूपले बताएको छ । जीवित इन्द्रिय पनि रुपजीवित इन्द्रिय, नामजीवित इन्द्रिय हिसाबले दुई प्रकारले भयो ।

पालि- पञ्चविञ्जाणेषु भानज्ञानि अवीरियेषु बलानि
अहेतुकेसु मग्गज्ञानि न लब्भन्ति, तथा विचिकिच्छा
- चित्ते एकग्गता - मग्गिन्द्रिय - बल भावं न
गच्छति ।

भावार्थ— द्विपञ्चविज्ञान दशवटा ध्यानअङ्ग उपलब्ध हुँदैन । वीर्य नभएको चित्त दशवटामा बल उपलब्ध हुँदैन । अहेतुक चित्त अठठारवटामा मार्गाङ्ग उपलब्ध हुँदैन । त्यस्तै नै विचिकित्सा सहगत चित्तमा एकाग्रता चैतसिक, मार्ग इन्द्रिय र बलको रूपमा जाँदैन ।

पालि – द्विहेतुक – तिहेतुक – जवनेस्वेव यथासम्भवं
अधिपति एकोव लब्धति ।

भावार्थ – द्विहेतुक जवन अठठारवटा, त्रिहेतुक जवन चौतीसवटामा मात्र योग्यताअनुसार अधिपति एउटा एउटा मात्र उपलब्ध हुन्छ ।

संग्रह – गाथा

पालि – छ हेतु पञ्च भानङ्गा, मग्गङ्गा नव वत्थुतो ।
सोलसिन्द्रिय धम्मा च, बलधम्मा नवेरिता ॥
चत्तारोधिपति वुत्ता, तथाहाराति सत्तधा ।
कुसलादि – समाकिण्णो, वुत्तो मिस्सक- सङ्गहो ॥

भावार्थ—स्वभाव अनुसार वा स्वरूप अनुसार हेतुलाई ६ वटा छ भनि बताएको छ । ध्यानअङ्गलाई ५ वटा छ भनि बताएको छ । मार्ग अङ्गलाई नौवटा छ भनि, इन्द्रिय धर्मलाई सोह्रवटा छ भनि, बल धर्मलाई नौवटा छ भनिकन देखाएको छ ।

अधिपतिलाई ४ वटा छ भनि, त्यस्तै नै आहारलाई ६ वटा छ भनि बताएको छ । यसरी सात प्रकारले कुशल इत्यादि छयासमिस भईरहेको मिश्रक - संग्रहलाई बताएँ ।

बोधिपक्षिय – संग्रह

स्मृति प्रस्थान ४ वटा

पालि – बोधिपक्षियसङ्गहे चत्तारो सतिपट्ठाना
कायानुपस्सना सतिपट्ठानं वेदानुपस्सना
सतिपट्ठानं चित्तानुपस्सना सतिपट्ठानं
धम्मानुपस्सना सतिपट्ठानं ।

भावार्थ – बोधिपक्षिय - संग्रहमा यसरी विभाजन गर्नेलाई मैले बताउँछु । स्मृतिप्रस्थापनहरु कायानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान, वेदानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान, चित्तानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान, धर्मानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

सम्यक प्रधान ४ वटा

पालि – चत्तारो, सम्मप्पधाना उप्पन्नानं पापकानं पहानाय
वायामो, अनुप्पन्नानं पापकानं अनुप्पादाय
वायामो, अनुप्पन्नानं कुसलानं उप्पादाय वायामो,
उप्पन्नानं कुसलानं भिय्योभावाय वायामो ।

भावार्थ- सम्यक प्रधानहरु- उत्पन्न भैसकेको अकुशल धर्मलाई हटाउनुको निम्ति कोशिस गर्नु, उत्पन्न नभएको अकुशल धर्मलाई उत्पन्न हुन नदिन कोशिस गर्नु, उत्पन्न नभएको कुशल धर्मलाई उत्पन्न गराउन कोशिस गर्नु, उत्पन्न भैसकेको कुशल धर्मलाई भन बढि बृद्धि गर्नुको निम्ति कोशिस गर्नु भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

ऋद्धिपाद ४ वटा

पालि - चत्तारो इद्धिपादा छन्दिद्धिपादो वीरियिद्धिपादो
चित्तिद्धिपादो विमंसिद्धिपादो ।

भावार्थ- ऋद्धिपादहरु छन्द - ऋद्धिपाद, वीर्य - ऋद्धिपाद, चित्त- ऋद्धिपाद, विमंश - ऋद्धिपाद भनि यसरी चारवटा छन् ।

इन्द्रिय ५ वटा

पालि - पञ्चिन्द्रियानि सद्धिन्द्रियं वीरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं
समाधिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं ।

भावार्थ- इन्द्रियहरु श्रद्धा - इन्द्रिय, वीर्य - इन्द्रिय, स्मृति - इन्द्रिय, समाधि - इन्द्रिय, प्रज्ञा - इन्द्रिय, भनि यसरी पाँचवटा छन् ।

बल ५ वटा

पालि - पञ्चबलानि सद्धबलं वीरियबलं सतिबलं
समाधिबलं पञ्चाबलं ।

भावार्थ- बलहरु - श्रद्धा - बल, वीर्य - बल, स्मृति - बल, समाधि - बल, प्रज्ञा - बल, भनि यसरी पाँचवटा छन् ।

बोध्यङ्ग ७ वटा

पालि - सत्तवोज्झङ्गो सतिसम्बोध्यङ्गो धम्मविचयसम्बोध्यङ्गो
वीरियसम्बोध्यङ्गो पीतिसम्बोध्यङ्गो
पस्सद्विसम्बोध्यङ्गो समाधिसम्बोध्यङ्गो
उपेक्खासम्बोध्यङ्गो ।

भावार्थ - बोध्यङ्गहरु - स्मृति-सम्बोध्यङ्ग, धर्मविचय -सम्बोध्यङ्ग, धर्मविचय -सम्बोध्यङ्ग, वीर्य - सम्बोध्यङ्ग, प्रीति -सम्बोध्यङ्ग, प्रश्रब्धि -सम्बोध्यङ्ग, समाधि -सम्बोध्यङ्ग, उपेक्षा -सम्बोध्यङ्ग, भनि यसरी सातवटा छन् ।

मार्गअङ्ग ८ वटा

पालि - अट्ठमग्गङ्गानि सम्मादिट्ठि सम्मासंकप्पो सम्मावाचा
सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो सम्मावायामो
सम्मासति सम्मासमाधि ।

भावार्थ - मार्गअङ्गहरु सम्यकदृष्टि, सम्यकसंकल्प, सम्यकवचन, सम्यककर्मान्त, सम्यकआजीव, सम्यकव्ययाम, सम्यकस्मृति, संम्यकसमाधि भनि यसरी आठवटा छन् ।

स्वरुप देखाउने नय

पालि – एत्थ पन चत्तारो सतिपट्ठानाति सम्मासत्ति एकोव
पवुच्चति । तथा चत्तारे सम्मप्पधानाति च
सम्मावायामो ।

भावार्थ– विशेष कुरा बताउँछु । यस, बोधिपक्षिय संग्रहमा सम्यकस्मृति एउटालाई नै चार स्मृति प्रस्थान भनि विशेषरूपले बताएको छ । त्यस्तै नै सम्यकव्याम एउटालाई नै चार सम्यकप्रधान भनि विशेषरूपले बताएको छ ।

स्वरुप देखाउने संग्रह गाथा

पालि– छन्दो चित्तमुपेक्खा च, सद्धापस्सद्धि – पीतियो ।
सम्मादिट्ठि च सङ्गप्पो, वायामो विरतित्तयो ॥
सम्मासति समाधीति, चुद्दसेते सभावतो ।
सत्तत्तिसं प्पभेदेन, सत्तधा तत्थ सङ्गहो ॥

भावार्थ– यी बोधिपक्षिय धर्म स्वभाव अनुसार तथा स्वरुप अनुसार छन्द चैतसिक, लोकुत्तर चित्त, तत्रमध्यस्थता चैतसिक, श्रद्धा, प्रश्रद्धि, प्रीति चैतसिक, अमोह चैतसिक, वितर्क चैतसिक, वीर्य चैतसिक, विरति चैतसिकको तीन समूह, स्मृति चैतसिक र एकाग्रता चैतसिक भनिकन यसरी १४ वटा छन् । प्रभेद अनुसार ३७ वटा छन् । यसरी त्यस बोधिपक्षिय संग्रहमा ७ प्रकारले गिन्ति गर्नु पर्ने हुन्छ ।

स्थान अनुसार विभाजन गर्ने

पालि– सङ्गप्प पस्सद्धि च पीतुपेक्खा ।
छन्दो च चित्तं विरतित्तयं च ॥
नवेक ठाना वीरियं नवट्ठ ।
सति समाधी चतु पञ्च पञ्जा ॥
सद्धा दुठानुत्तम – सत्तत्तिसं ।
धम्मानमेसो पवरो विभागो ॥

भावार्थ – वितर्क, प्रश्रद्धि चैतसिक, प्रीति, तत्रमध्यस्थता चैतसिक, छन्द चैतसिक, लोकुत्तर चित्त, विरति चैतरिकको ती समूह, यसरी नौवटा धर्म एकस्थान भएको भयो । वीर्य चैतसिकको ९ वटा स्थान छन् । स्मृति चैतसिकको आठवटा स्थान छन्, एकाग्रता चैतसिकको चारवटा स्थान, श्रद्धा स्थान छन्, एकाग्रता चैतसिकको चारवटा स्थान, श्रद्धा चैतसिकको दुइवटा स्थान छन् । यसरी उत्तम सैंतीस बोधिपक्षिय धर्मको यसरी प्रवर स्वभाव भएको विभाजनलाई मैले बताईसकेँ ।

संग्रह – गाथा

पालि – सब्बे लोकुत्तरे होन्ति, नवा सङ्गप्प पीतियो ।
लोकियेपि यथायोगं, छब्बिसुद्धि पवत्तियं ॥

भावार्थ– लोकुत्तर चित्तमा सबै बोधिपक्षिय धर्महरु छन् । वितर्क र प्रीति चैतसिक कुनै कुनै लोकुत्तर चित्तमा हुँदैन । लौकिक शोभन चित्तमा पनि ६ वटा विशुद्धिको उत्पत्ति भयोभने मिल्न योग्य अनुसार हुने हुन्छ ।

स्थान अनुसार विभाजन गर्ने

पालि- सङ्कप्प पस्सद्धि च पीतुपेक्खा ।
छन्दो च चित्तं विरतित्तयं च ॥
नवेक ठाना वीरियं नवट्ठ ।
सति समाधी चतु पञ्च पञ्चा ॥
सद्धा दुठानुत्तम - सत्तित्तिस ।
धम्मानमेसो पवरो विभागो ॥

भावार्थ- वितर्क, प्रश्रब्धि चैतसिक, प्रीति, तत्रमध्यस्थता चैतसिक, छन्द चैतसिक, लोकुत्तर चित्त, विरति चैतसिकको ती समूह, यसरी नौवटा स्थान छन् । स्मृति चैतसिकको आठवटा स्थान छन्, एकाग्रता चैतसिकको चारवटा स्थान, श्रद्धा चैतसिकको दुइवटा स्थान छन् । यसरी उत्तम सैंतीस बोधिपक्षिय धर्मको यसरी प्रवर स्वभाव भएको विभाजनलाई मैले बताईसकें ।

संग्रह - गाथा

पालि - सब्बे लोकुत्तरे होन्ति, नवा सङ्कप्प पीतियो ।
लोकियेपि यथायोगं, छब्बिसुद्धि पवत्तियं ॥

भावार्थ- लोकुत्तर चित्तमा सबै बोधिपक्षिय धर्महर छन् । वितर्क र प्रीति चैतसिक कुनै कुनै लोकुत्तर चित्तमा हुँदैन । लौकिक शोभन चित्तमा पनि ६ वटा विशुद्धिको उत्पत्ति भयोभने मिल्न योग्य अनुसार हुने हुन्छ ।

सब्ब - सङ्ग्रह

पालि- सब्ब सङ्गहे पञ्चक्खन्धा रुपक्खन्धो वेदनाक्खन्धो
सञ्जाक्खन्धो संखारक्खन्धो विञ्जाणक्खन्धो ।

भावार्थ- सर्व- संग्रहमा यसरी विभाजन गर्ने म बताउँछु । स्कन्धहरु ... रुपस्कन्ध, वेदनास्कन्ध, संज्ञास्कन्ध, संस्कारस्कन्ध, विज्ञानस्कन्ध भनि यसरी पाँचवटा छन् ।

उपादानस्कन्ध ५ वटा

पालि- पञ्चुपादानक्खन्धा रुपुपादानक्खन्धो
वेदनुपादानक्खन्धो सञ्जुपादानक्खन्धो
संखारुपादानक्खन्धो विञ्जानुपादानक्खन्धो ।

भावार्थ-उपादानको आरम्भण भैरहेको स्कन्धहरु- रुप- उपादानस्कन्ध, वेदना-उपादानस्कन्ध, संज्ञा-उपादानस्कन्ध, संस्कार-उपादानस्कन्ध, विज्ञान-उपादानस्कन्ध ।

आयतन १२ वटा

पालि - द्वादसायतनानि चक्खायतनं सोतायतनं घानायतनं
जिहवायतनं कायायतनं मनायतनं रुपायतनं
सद्दायतनं गन्धायतनं रसायतनं फोठब्बायतनं
धम्मायतनं ।

भावार्थ- आयतहरु - चक्षु - आयतन, श्रोत - आयतन, घाण - आयतन, जिह्वा - आयतन, काय - आयतन, मन - आयतन, रूप - आयतन, शब्द - आयतन, गन्ध - आयतन, रस - आयतन, प्रष्टव्य - आयतन, धर्म - आयतन, भनि यसरी १२ वटा छन् ।

धातु १८ वटा

पालि - अट्ठारस धातुयो चक्खुधातु सोतधातु घानधातु
जिह्वाधातु कायधातु रूपधातु सद्दधातु गन्धधातु
रसधातु फोट्ठब्बधातु चक्खुविञ्जाणधातु
सोतविञ्जाणधातु घानविञ्जाणधातु
जिह्वाविञ्जाणधातु कायविञ्जाणधातु मनोधातु
मनोविञ्जाणधातु धम्मधातु ।

भावार्थ- धातुहरु - चक्षुधातु, श्रोतधातु, घाणधातु, जिह्वाधातु, कायधातु, रूपधातु, शब्दधातु, गन्धधातु, प्रष्टधातु, चक्षुविज्ञानधातु, श्रोतविज्ञानधातु, घाणविज्ञानधातु, जिह्वविज्ञान धातु, कायविज्ञानधातु, मनोधातु, मनोविज्ञानधातु, धर्मधातु भनि यसरी १८ वटा छन् ।

सत्य ४ वटा

पालि- चत्तारि अरियसच्चानि दुक्खं अरियसच्चं
दुक्खसमुदयो अरियसच्चं दुक्खनिरोधो अरियसच्चं
दुक्खनिरोधगामिनीपटिपदा अरियसच्चं ।

भावार्थ -आर्यसत्य दुःख भनेको आर्यसत्य, दुःखको कारण भईरहेको आर्यसत्य, दुःख निरोध भईरहेको आर्यसत्य, दुःखको निरोध भईरहेको निर्वाणमा पुग्ने आचरण भनेको आर्यसत्य भनि यसरी चारवटा छन् ।

स्वरूप देखाउने नय

पालि- एत्थ पन चेतसिक- सुखमरूप - निब्बानवसेन
एकूनसत्तति धम्मा धम्मायतन - धम्मधातूति संखं
गच्छन्ति । मनायतनमेव सत्तविञ्जाण - धातुवसेन
भिज्जति ।

भावार्थ- विशेष कुरा बताउछु । यो सर्व संग्रहमा चैतसिक ५२ वटा, शूक्ष्मरूप १६ वटा निर्वाणको हिसाबले ६९ वटा धर्म धर्मायतन धर्मधातु भन्ने गिन्ति अथवा व्यवहारमा जाने हुन्छ । मनायतन एउटा मात्र सातवटा विज्ञानधातुको हिसाबले भेद हुने हुन्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि- रूपञ्च वेदना सञ्जा, सेस चेतसिका तथा ।
वञ्जाणमीति पञ्चेते, पञ्चक्खन्धाति भासिता ॥

भावार्थ- रूप २८ वटा वेदना र संज्ञाबाट बाकि रहेका ५० वटा चैतसिक, त्यस्तै ८९ वटा चित्त, यसरी यी ५ धर्मलाई पञ्चकन्ध भन्छ, भनि तथागतले आज्ञा गर्नुभयो ।

संग्रह - गाथा

पालि- पञ्चुपादानस्खन्धाति, तथा तेभूमका मता ।

भेदाभावेन निब्बानं, खन्धसङ्ग्रह - निस्सर्ट ॥

भावार्थ- त्यस्तै नै तीनवटा भूमिमा उत्पन्न हुने यी स्वाभावधर्म ५ वटालाई पञ्चउपादानस्कन्ध भनिन्छ, भनि बुझ्नु पर्‍यो । निर्वाण मात्र वर्तमान, अतीत, अनागत अध्यात्म, बाह्य,ताढा, नजिक, प्रणीत, शूक्ष्म, औडारिक, यी एघारवटा भेद नभएको कारणले स्कन्ध भनेको गिन्तिदेखि मुक्त भएको हुन्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि- द्वारालम्बन - भेदेन, भवन्तायतनानि च ।

द्वारालम्बनदुष्पन्न, परियायेन धातुयो ॥

भावार्थ- आयतन ६ वटा द्वार ६ वटा आरम्भण भेदले १२ वटा छन् । धातुहरु पनि ६ द्वारा ६ आरम्भण र ती द्वार र ती आरम्भणको आधारले उत्पन्न हुने विज्ञानले क्रमानुसार १८ वटा छन् ।

संग्रह - गाथा

पालि-दुक्खं तेभूमकं वट्टं, तण्हा समुदयो भवे ।

निरोधोनाम निब्बानं, मग्गो लोकत्तरो मतो ॥

भावार्थ - तीनवटा भूमिका उत्पन्न हुने संसारधर्म दुःखसत्य भनेको हुने हुन्छ । लोभ चैतसिक समुदायसत्य भनेको हुने हुन्छ । निर्वाण निरोधसत्य भनेको हुने हुन्छ । लोकुत्तर मार्गअङ्ग आठवटालाई मार्गसत्य भनि भन्छन् भनिकन बुझ्नु पर्‍यो ।

संग्रह - गाथा

पालि - मग्गयुत्ता फलाचेव, चतुसच्चविनिस्सटा ।

इति पञ्चप्पभेदन, पवुत्तो सब्बसङ्ग्रहो ॥

भावार्थ-मार्ग आठवटासंग मिलेको मार्गचित्तोत्पादन र फलचित्तोत्पाद, चारवटा सत्यबाट अलग छन् । यसरी पाँच प्रभेदले सर्व संग्रहलाई विशेष रूपले बताइसके ।

समुच्चय काण्डको निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थसङ्ग्रहे समुच्चय - सङ्ग्रह विभागो

नाम सत्तमो परिच्छेदो ।

भावार्थ- अभिधर्मार्थसंग्रह नाम भएको ग्रन्थमा समुच्चय - संग्रह विभाग नाम भएको

सातौँ काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

.....

प्रत्यय - काण्ड ८

प्रतिज्ञा

पालि-येसं संखतधम्मानं, ये धम्मा पच्चया यथा ।

तं विभागमिहेदानि, पवक्खामि यथारहं ॥

भावार्थ- जुन स्वभाव भएको सहेतुक चित्त ७१ वटा, मोहमूल दुईवटामा भएको मोहबाट अलग भएको चैतसिक ५२ वटा, सहेतुक चित्तरूप, सहेतुक प्रतिसन्धि कर्मजरूप आदि प्रत्ययुत्पन्न धर्मलाई जुन ६ हेतु इत्यादि प्रत्यय धर्महरूले जुन ६ हेतु शक्ति आदि प्रकारले उपकार गर्ने हो त्यस प्रत्युत्पन्न धर्मलाई त्यस प्रत्ययधर्महरूले उपकार गर्ने शक्ति विभाजनलाई यस समुच्चय संग्रह पछि आइरहेको प्रत्यय संग्रहका ठाउँमा अब मैले योग्यतानुसार विशेषरूपले बताउँछु ।

नय दुइवटाको विशेषता

पालि – पटिच्चसमुत्पादनयो पट्ठाननयो चेति पच्चसङ्गहो
दुविधो वेदितव्वो ।

भावार्थ- प्रतीत्यसमुत्पादनय र प्रस्थाननय भनि प्रत्यय संग्रहलाई यसरी दुई किसिमले जान्नु पर्दछ ।

पालि- तत्थ तभावीभावाकारमत्तो पलक्खितो
पटिच्चसमुत्पादनयो । पट्ठाननयो पन आहच्च
पच्चयट्ठितिमारब्भ पबुच्चति । उभयं पन
बोमिस्सित्वा पपञ्चेन्ति आचरिया ।

भावार्थ – यी दुई नय मध्येमा त्यस अविद्यादि कारणधर्मको उत्पत्ति पछि उत्पन्न हुने स्वभाव भएको संस्कारादि फलधर्मको उत्पत्ति आकार मात्रले नियमित भएको नयलाई प्रतीत्यसमुत्पादनय भन्छ । प्रस्थाननयलाई मात्र विशेषगरी उत्पन्न हुने प्रत्यय भनेको आधारलाई कारण तुल्याई बताउनु पर्दछ । दुबै नयलाई छचसमिस गरी अर्थकथाचार्यहरूले विस्तृत गरिराखेको छ । हामी (अनुरुद्धा- चार्यहरूले) अलग अलग गरेर बताउँछु ।

प्रतीत्यसमुत्पाद नय

पालि- तत्थ अविज्जापच्चया संखारा, संखारपच्चया
विञ्जाणं । विञ्जाणपच्चया नामरूपं ।
नामरूपपच्चया सलायतनं । सलायतनपच्चया
फस्सो । फस्सपच्चया वेदना । वेदनापच्चया
तण्हा । तण्हापच्चया उपादानं । उपादान – पच्चया
भवो । भव - पच्चया जाति । जाति - पच्चया
जरामरणसोकपरिदिवदुक्खदोमनस्सुपायामा सम्भवन्ति ।
एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स समुदयो ।
होतीति ।
अयमेत्थ पटिच्चसमुत्पादनयो

भावार्थ – ती दुई नय मध्येमा “अविज्ज ।..... पे° ..... समुदायो होति” भनिएको यस नयलाई यो प्रत्यक्ष संग्रहको ठाउँमा प्रतीत्यसमुत्पादनय भन्दछ ।

चार आर्यसत्य धर्मलाई धाकीदिने मोहको कारणले नै पुण्यभिसंस्कार, अपुण्यभिसंस्कार, आनेञ्जाभिसंस्कार, उत्पन्न हुने हुन्छ । संस्कारले कारणले नै प्रतिसन्धि चित्त एककम बीस (१९) वटा विज्ञान अथवा लौकिक विपाक ३२ वटा भनिएको विज्ञान वा एककम नब्बे (८९) वटा चित्त भनिएको विज्ञान उत्पन्न हुने हुन्छ । विज्ञानको कारणले चार नाम, रूप र नामरूप उत्पन्न हुने हुन्छ । नामरूपको कारणले चार नाम रूप र नामरूप उत्पन्न हुने हुन्छ । नामरूपको कारणले चक्षु आयतन, श्रोत आयतन, घ्राण आयतन, जिह्वा आयतन, काय आयतन र मन आयतन अथवा षडायतन उत्पन्न हुने हुन्छ ।

षडायतनको कारणले चक्षु संस्पर्श, श्रोत संस्पर्श, घ्राण संस्पर्श, जिह्वा संस्पर्श, काय संस्पर्श र मनो संस्पर्श, उत्पन्न हुने हुन्छ । स्पर्शको कारणले चक्षु संस्पर्श वेदना, श्रोत संस्पर्श वेदना, घ्राण संस्पर्श वेदना, जिह्वा संस्पर्श वेदना, काय संस्पर्श वेदना र मनो संस्पर्श वेदना अथवा सुख दुःख र उपेक्षा वेदना उत्पन्न हुने हुन्छ । वेदनाको कारणले कामतृष्णा, भवतृष्णा र विभवतृष्णा अथवा रुपतृष्णा, शब्दतृष्णा, गन्धतृष्णा, रसतृष्णा स्प्रष्टव्यतृष्णा र धर्मतृष्णा उत्पन्न हुने हुन्छ । तृष्णाले कारणले काम उपादान, दृष्टि उपादान, शीलव्रत उपादान र आत्मवाद उपादान उत्पन्न हुने हुन्छ । भवको कारणले प्रतिसन्धि (जन्म लिनुपर्ने) भएर आउछ । बुढा हुने, मृत्यु हुने, शोक हुने, विलाप हुने, दुःख हुने, मन विग्रने, धेरै दाह हुने उत्पन्न हुने हुन्छ । यसरी माथि बताई आएको प्रत्यय परम्परा विधि अनुसार सुख आदिसँग नभिसिएको यो दुःख समूह प्रकटरूपमा उत्पत्ति हुने हुन्छ ।

यो यसठाउँमा प्रतीत्यसमुत्पाद नय हो ।

अद्धान आदिलाई देखाउने

पालि-तत्थ तयो अद्धान् द्वादसङ्गानि वीसताकारा,
तिसन्धि, चतुसंखेपा, तीणि वट्टानि, द्वे मूलानि च
वेदितव्वनि ।

भावार्थ-त्यस प्रतीत्यसमुत्पादनयमा तीन काललाई, बाह्र अङ्गलाई, बीस आकारलाई जोर्नि तीनवटालाई चिरा चारवटालाई तीन वर्त (घेरा) लाई र दुईवटा मूलाई जान्नु पर्दछ ।

अद्धान (काल) ३ वटा

कथं ?

पालि- अविज्जा संखारा अतीतो अद्धान् जातिजरामरणं
अनागतो अद्धान् मज्झे अट्ठ पच्चुप्पन्नो अद्धान्ति
तयो अद्धान् ।

भावार्थ- कसरी जान्नुपर्छ ।

अविद्या र संस्कारलाई अतीतकाल भन्छन् । जाति जरा र मरणलाई अनागतकाल भन्छन् । बीचको आठवटा विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा उपादान र भवलाई वर्तमानकाल भन्छन् । यसरी तीन काललाई जान्नु पर्छ ।

अङ्ग १२ वटा

पालि- अविज्जा संखारा विज्जाणं नामरूपं सलायतनं
फस्सो वेदना तण्हा उपादानं भवो जाति
जरामरणन्ति द्वादसङ्गति ।

भावार्थ- अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जाति, जरामरण यसरी १२ वटा अङ्गलाई जान्नुपर्छ ।

पालि- सोकादिवचनं पनेत्थ निस्सन्दफलनिदस्सनं ।

भावार्थ- विशेष कुरा बताउँछु । यस प्रतीत्यसमुत्पादनयमा शोकादि वचनलाई भनिराखेको जातिको मुख्य नभएको फल परम्परालाई देखाउने फल हो । अलग्ग अङ्ग देखाउने होइन ।

आकार २ वटा जोर्नि ३ वटा चिरा ४ वटा

पालि- अविज्जासंखारग्रहणेन पनेत्थ तणहुपादानभवापि
गहिता भवन्ति ।

भावार्थ- विशेष कुरा बताउँछु । यी १२ अङ्गमा अविद्या र संस्कारलाई ग्रहण गर्नाले तृष्णा, उपादान र कर्मभवलाई पनि ग्रहण गरेको हुन जान्छ ।

पालि - तदा तणहुपादानभवग्रहणेन च अविज्जा संखारा ।

भावार्थ- त्यसैले तृष्णा, उपादान र भवलाई ग्रहण गर्नाले पनि अविद्या र संस्कारलाई ग्रहण गरेको हुन जान्छ ।

पालि- जतिजरामरणग्रहणेन च विञ्जाणादिफलपञ्चकमेव
गहितन्ति कत्वा ।

भावार्थ- जाति जरा मरणलाई ग्रहण गर्नाले पनि विज्ञान आदि फल पाँचवटालाई मात्र गर्नुपर्ने हुन्छ ।
तसर्थ.....

संग्रह - गाथा

पालि- अतीते हेतवो पञ्च, इदानि फलपञ्चकं ।

इदानि हेतवो पञ्च, आयतिं फलपञ्चकंति ।

वीसताकारा तिसन्धि चतुसंखेपा च भवन्ति ।

भावार्थ- पहिलो जन्मा पाँच कारणहरु, अहिले वर्तमान जन्ममा पाँच फल समूह, अहिले वर्तमान जन्ममा पाँच कारणहरु, अनागत जन्ममा पाँच फलसमूह, यसरी बीस आकार, तीन जोर्नि र चार चिरा हुने हुन्छन् ।

वर्त ३ वटा

पालि - अविज्जा तणहुपादाना च किलेसवट्टं ।

कम्मभवसंखातो भवेकदेसो संखारा च कम्मवट्टं ।

उपपत्तिभव - संखातो भवेकदेसो अवसेसा च

विपाकवट्टन्ति तीणि वट्टानि ।

भावार्थ- अविद्या, तृष्णा, र उपादानलाई क्लेश वर्त भन्छ ।

कर्मभव भनेको भवको केहि अंश र संस्कारलाई कर्मवर्त भन्छ ।

उपपत्तिभव भनेको भवको केहि अंश र माथि बताई आएको बाट केहि बाकिरहेको विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, जाति, जरामरणलाई विपाकवर्त भन्छ । यसरी तीन वर्तलाई जान्नुपर्छ ।

वर्तमूल २ वटा

पालि- अविज्जा तण्हावसेन द्वे मूलानि च वेदितब्बानि ।

भावार्थ- अविद्या र तृष्णाको हिसाबले दुई मूललाई पनि जान्नुपर्छ ।

वर्त (संसारचक्र) भाँचिने र घुम्ने

पालि-तेसमेव च मूलानं, निरोधेन निरुज्झति ।

जरामरणमुच्छ्राय, पीलितानमथिण्हसो ॥

आसवानं समुप्पादा, अविज्जा च पवत्तति ॥

भावार्थ- संसारचक्र घुम्ने पछि संसारचक्र भाँचिने (छिन्ने) लाई बताउँछु । ती दुई मूल नै अरहत्तमार्गद्वारा निशेषरूपले निरोध हुने हुनाले वर्तैधर्म निरोध हुने भयो । बुढा हुने, मृत्यु हुने, मूर्च्छा हुनेबाट अनवरत कष्ट भोगीरहेका प्राणीहरूलाई आश्रवधर्मको उत्पत्तिले गर्दा अविद्या पनि वृद्धि हुने भयो ।

संग्रह – गाथा

पालि- वट्टमाबन्ध मिच्चेवं – तेभूमकमनादिकं ।

पटिच्चचसमुप्पादोति – पट्ठपसि महामुनि ॥

भावार्थ- यसरी यो बताएर आइसकेको नय अनुसार निरन्तर घुमिराखेको आदि देखा नपर्ने अथवा जान्न गाह्रो भएको आदि रहेको तीन भूमिका उत्पन्न हुने वर्त धर्मलाई, कारण धर्मको समन्वयलाई मरण बनाएर फलधर्मको उत्पत्ति भनेर भगवान बुद्धले प्रज्ञप्त गर्नु भयो अथवा देशना गर्नु भयो ।

प्रस्थान नय

प्रत्यय २४ वटा

पालि- हेतुपच्चयो आरम्मणपच्चयो अधिपतिपच्चयो
 अनन्तरपच्चयो समनन्तरपच्चयो सहजातपच्चयो
 अञ्जमञ्जपच्चयो निस्सयपच्चयो उपनिस्सयपच्चयो
 पुरेजातपच्चयो पच्छाजातपच्चयो आसेवनपच्चयो
 कम्मपच्चयो विपाकपच्चयो आहारपच्चयो
 इन्द्रियपच्चयो भानपच्चयो मग्गपच्चयो
 सम्पयुत्तपच्चयो विप्पयुत्तपच्चयो अत्थिपच्चयो
 नत्थिपच्चयो विगतपच्चयो अविगतपच्चयोति ।
 अयमेत्थ पट्टाननयो

भावार्थ- हेतुपच्चयो .....पे°..... अविगतपच्चयो भनेको यो नय यस प्रत्यय - संग्रहमा प्रस्थान -नय भनिन्छ । हेतु प्रत्यय .....पे°..... अविगत प्रत्यय यसरी २४ प्रत्यय महाप्रकरणमा अथवा अनन्तमा भैरहेको समन्त प्रस्थान ग्रन्थमा स्थित भईरहेको छ ।

हेतु पनि हो प्रत्यय पनि भएको धर्म .....पे°..... अविगत पनि हो प्रत्यय पनि भएको धर्म यसरी ४ प्रत्यय महाप्रकरणमा स्थित भईरहेको छ ।

हेतु भएर उपकारक भएको धर्म, आरम्मण भएर उपकारक भएको धर्म, अधिपति भएर उपकारक भएको धर्म, अनन्तर भएर उपकारक भएको धर्म, समनन्तर भएर उपकारक भएको धर्म, सहजात भएर उपकारक भएको धर्म, अञ्जमञ्ज (अन्यमन्य) भएर उपकारक भएको धर्म, निस्सय (आधार) भएर उपकारक भएको धर्म, उपनिस्सय (ठूलो भएर) उपकारक भएको धर्म, अगाडि भएर उपकारक भएको धर्म, पछि पछि भएर उपकारक भएको धर्म, बार बार आसेवन गर्नुपर्ने भएर उपकारक भएको धर्म अथवा बार बार सेवन गरिने भएर उपकारक भएको धर्म, बिऊ भएर उपकारक भएको धर्म, फल भएर उपकारक भएको धर्म, आहार (तेवा दिएर) उपकारक भएको धर्म, इन्द्रिय (अधिकारी) भएर उपकारक भएको धर्म, भान (सँगै बसेर) उपकारक भएको धर्म, मग्ग (कारण भएर) उपकारक भएको धर्म, मिलेर

(सम्प्रयुक्त) भएर उपकारक भएको धर्म, विप्रयुक्त भएर उपकारक भएको धर्म, भएको (अत्थि) भएर उपकारक भएको धर्म, नभएको (नत्थि) भएर उपकारक भएको धर्म, अलग भैकन उपकारक भएको धर्म, अलग नभैकन उपकारक भएको धर्म, यसरी २४ वटा प्रत्यय महाप्रकरणमा छन् ।

हेतु शक्तिद्वारा उपकारक भएको धर्म, ... पे°..... अविगत शक्तिद्वारा उपकारक भएका धर्म, यसरी २४ प्रत्यय महाप्रकरणमा छन् ।

यो यस ठाउँमा प्रस्थान नय हो ।

प्रत्यय ६ वटा संग्रह गाथा

पालि- छधा नामन्तु नामस्स, पञ्चधा नामरूपिनं ।

एकधा पुन रूपस्स, रूपं नामस्स चेकधा ॥

पञ्चत्ति नामरूपानि, नामस्स दुविधा द्वयं ।

द्वयस्स नवधा चेत्ति, छब्बिधा पच्चया कथं ।

भावार्थ- उद्देश्य पछि निर्देशलाई बताउँछु, अथवा प्रस्थान- नयलाई बताउँछु । नामले नामलाई परस्पर ६ प्रकारले उपकार गर्छ । नामले नामरूपलाई ५ प्रकारले उपकार गर्छ । फेरी नामले रूपलाई एक प्रकारले उपकार गर्छ । नाम प्रत्यय लाग्नेदेखि पछि रूप प्रत्यय लाग्नेलाई बताउँछु । रूपले नामलाई एक प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ ।

प्रज्ञप्ति नामरूपले नामलाई दुई प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ । शुद्ध पछि मिश्रकलाई बताउँछु । नामरूप दुई समूहले नामरूप दुई समूहलाई नौ प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी प्रत्ययहरु ६ प्रकारका छन् ।

नामले नामलाई उपकार गर्ने ६ वटा प्रत्यय

पालि- अनन्तरनिरुद्धा चित्तचेतसिका धम्मा पटुप्पन्नानं
चित्तचेतसिकानं धम्मानं अनन्तरसमनन्तर
नत्थि विगतवसेन, पुरिमानि जवनानि पच्छिमान
जवनानं आसेवनवसेन, सहजाता चित्तचेतसिका
धम्मा अञ्जमञ्जं सम्पयुत्तवसेनेति च छधा नामं
नामस्स पच्चयो होति ।

भावार्थ- कसरी ?

त्यो कुरालाई प्रष्ट गर्छु अथवा विस्तृत गर्छु । अनन्तर भएर निरोध भैसकेको चित्त चैतसिक भैरहेको अरहन्तहरुको च्युति चित्तबाट अलग भएको एककम नब्बे (८९) वटा चित्त, ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धले आफु सँगैसँगै उत्पन्न हुने चित्त र चैतसिक भैरहेको अरहन्तहरुको च्युति चित्त सहित एककम नब्बे (८९) वटा चित्त, ५२ चैतसिक नामस्कन्धलाई अनन्तरशक्ति, समनन्तरशक्ति, नास्तिशक्ति, विगतशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । अधि अधि उत्पन्न भैरहेको अन्तिमजवन, मार्गजवन, फलजवनबाट अलग भएको ४७ वटा जवन, ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धले पछि पछि उत्पन्न हुने प्रथमजवन, फलजवनबाट अलग भएको ५१ वटा जवन, ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धलाई आसेवनशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । सहजात वित्त चैतसिक भैरहेको चित्त एककम नब्बे (८९) ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धले परस्पर अथवा एकले अर्कोलाई सम्प्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी नामले नामपरस्परलाई ६ प्रकारले उपकारले गर्ने हुन्छ ।

नामले नामरूपलाई उपकार गर्ने प्रत्यय ५ वटा
 पालि- हेतुभानङ्गमग्गङ्गानि सहजातानं नामरूपानं
 हेतादिवसेन । सहजाता चेतना सहजातानं
 नामरूपानं नानाक्खाणेका चेतना कम्माभिनिव्वत्तानं
 नामरूपानं कम्मवसेन विपाकक्खन्धन अञ्जमञ्जं
 सहजातानं रूपानं विपाकवेसेनति च पञ्चधा नामं
 नामरूपानं पच्चयो होति ।

भावार्थ- हेतु ध्यानअङ्ग मार्गअङ्गले सँगै उत्पन्न हुने नामरूपले हेतु आदि शक्तिले अथवा हेतुशक्ति ध्यानशक्ति र मार्गशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । सहजात भएको एककम नब्बे (८९) चित्तमा भएको चेतना एककम नब्बे (८९) चेतनाबाट अलग भएका चैतसिक ५१ वटा चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात कर्मशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । नानाक्षणमा स्थित भएको अतीत भैरहेको कुशल अकुशल चेतना ३३ वटाले कर्म भनिएको आफ्नो कारणले उत्पन्न हुने विपाक ३६ वटा नामस्कन्ध, प्रतिसन्धि कर्मजरूप, अजंज्ञासत्व कर्मजरूप, प्रवृत्ति (पवत्ति) कम्मजरूपलाई नाना क्षणिक कर्मशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । विपाक ३६ वटा नामस्कन्ध चारवटाले एकले अर्कोलाई र सहजात भैरहेको विज्ञप्ति दुईवटाबाट अलग भएको चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई विपाकशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी नामले नामरूपलाई पाँच प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ ।

नामले रूपलाई उपकार गर्ने एउटा प्रत्यय

पालि- पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स
 कायस्स पच्छाजातवसेनेति एकधाव नामं रूपस्स
 पच्चयो होति ।

भावार्थ- पछि पछि उत्पन्न हुने चित्त र चैतसिक भैरहेको पञ्चवोकर भूमिका उत्पन्न हुने क्षण मात्रमा उत्पन्न भैरहेको अरुपविपाक ४ वटा बाट अलग भएको प्रथम भवाङ्ग आदि पछि पछिको चित्त ८५ वटा चैतसिक ५२ वटा, नामस्कन्ध भन्दा अघि अघि उत्पन्न भैरहेको यस्तो स्वभाव भएको प्रतिसन्धि इत्यादि पहिले पहिलेका चित्तसँगै उत्पन्न भएर रूपको स्थितिमा पुगेको एकजकाय, द्विजकाय, त्रिजकाय, चतुर्जकायलाई पच्छाजात (पश्चात्जात) शक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी रूपलाई नामले एउटै प्रकारले मात्र उपकार गर्ने हुन्छ ।

रूपले नामलाई उपकार गर्ने एउटा प्रत्यय

पालि-छ्वत्थूनि पवत्तियं सत्तन्नं विञ्जाणधातूनं
 पञ्जारम्मणनि च पञ्जविञ्जाणवीथिया
 पुरेजातवसेनेति एकधाव रूपं नामस्स पच्चयो
 होति ।

भावार्थ- ६ वस्तुले अथवा मन्दायुक अमन्दायुक मध्यमायुक हिसाबले तीनवटा मध्येमा मन्दायुक भैरहेको अतीत भवाङ्ग नाघेपछि उत्पत्ति सँगसँगै उत्पन्न हुने चक्षुवस्तु .....पे°..... कायवस्तु; प्रतिसन्धि इत्यादि पहिले पहिलेका चित्तसँग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु ; निरोधसमापत्तिबाट उठने अवस्थामा पहिले उत्पन्न हुने हृदयवस्तु ; मरणासन्न अवस्थामा च्युतिदेखि उल्टोबाट गिन्ति गर्दाखेरि १७ वटा चित्तसँग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु भनिएको ६ वटा वस्तुरूपले प्रवृत्ति अवस्थामा सातवटा विज्ञानधातुलाई वस्तुपुरेजातशक्तिले

उपकार गर्ने हुन्छ । पाँच आरम्भणले पञ्चविज्ञान वीथिलाई पनि आरम्भण- पुरेजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी रूपले नामलाई एउटै प्रकारले मात्र उपकार गर्ने हुन्छ ।

प्रज्ञप्ति नामरूपले नामलाई उपकार गर्ने

प्रत्यय २ वटा

पालि- आरम्भणवसेन उपनिस्सयवसेसेति च दुविधा
पञ्चत्ति नामरूपानि नामस्सेव पच्चया होन्ति ।
तत्थ रुपादिवसेन छब्बिधं होति आरम्भणं ।
उपनिस्सयो पन तिविधो होति आरम्भणपनिस्सयो
अनन्तरूपनिस्सयो पकतपनिस्सयोचेति ।

भावार्थ-प्रज्ञप्तिनाम र रूपले आरम्भणशक्ति र उपनिस्सयशक्तिले यसरी दुईप्रकारले नामलाई नै उपकार गर्ने हुन्छ । ती दुई मध्ये रूपारम्भणादिको हिसाबले वा रूपारम्भण ..... पे°..... धम्मारम्भणको हिसाबले आरम्भण प्रत्यय ६ प्रकारले हुन्छ । आरम्भण प्रत्यय पछि उपनिश्रम प्रत्ययलाई बताउँछु । उपनिश्रय प्रत्यय आरम्भणपनिश्रय प्रत्यय अनन्तरूपनिश्रय प्रत्यय र पकतूपनिश्रय प्रत्यय भनिकन यसरी तीनथरी छ ।

पालि- तत्थ आरम्भणमेव गरुकर्त आरम्भणपनिस्सयो ।

भावार्थ- ती तीन मध्येमा गरुकृत इष्ट भैरहेको निष्पन्नरूप १८ वटा, दोषमूल २ वटा मोहमूल २ वटा, दुःख सहगत काय विज्ञानबाट अलग भएको चित्त ८४ वटा दोष, ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्य, विचिकित्साबाट अलग भएको चैतसिक ४७ वटा, काल विमुक्त भैरहेको निर्वाण भनिएको आरम्भण ६ वटालाई नै आरम्भण उपनिश्रय प्रत्यय भन्छ ।

पालि- अनन्तरनिरुद्धा चित्तचेतसिका धम्मा
अनन्तरूपनिस्सयो ।

भावार्थ- अनन्तर भएर निरोध हुने चित्त चैतसिक भैरहेको अरहन्तहरुको च्युतिचित्तबाट अलग भएको चित्त एककम नब्बे (८९) वटा, चैतसिक ५२ वटा नामस्कन्धलाई अनन्तर उपनिश्रय प्रत्यय भन्छन् ।

पालि- रागादयो पन धम्मा सद्धादयो च सुखं दुक्खं
पुग्गलो भोजनं उतु सेनासनञ्च यथारहं अज्झत्तञ्च
बहिद्धा च कुसलादिधम्मानं कम्मं विपाकानन्ति च
बहुधा होति पकतूपनिस्सयो ।

भावार्थ- अनन्तरउपनिश्रय पछि प्रकृति उपनिश्रयलाई बताउँछु । रागादि अथवा राग, दोष, मोह, मान, दृष्टि, प्रार्थना भनिएको धर्म, श्रद्धादि अथवा श्रद्धा, शील, श्रुत, त्याग, र प्रज्ञा भनिएको धर्म, कायिक सुख, कायिक दुःख कल्याणमित्रादि पुद्गल योग्य भोजन, योग्य भएको चीसो, तातो भनिएको ऋतु, योग्य विहार, योग्यतानुसार आध्यात्म सन्तानमा र बाहिरिक सन्तानमा कुशलादि धर्मलाई अथवा कुशल २१ वटा, अकुशल १२ वटा विपाक ३६ वटा, क्रिया २० वटा नामस्कन्धलाई प्रकृति उपनिश्रय शक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । बलवान भैरहेको कुशल अकुशल कर्म विपाक ३६ वटा नामस्कन्धलाई प्रकृतिउपनिश्रय शक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी प्रकृतिउपनिश्रय अनेक भेदको छ ।

नामरूप दुइवटाले नामरूपलाई उपकार गर्ने

प्रत्यय ९ वटा

पालि- अधिपति, सहजात अञ्जमञ्ज निस्सयाहारिन्द्रिय
विप्पमुत्त अत्थि अविगतवसेनेति यथारहं नवधा
नामरूपानि नामरूपायतन पच्चया भवन्ति ।

भावार्थ- अधिपति शक्ति, सहजात शक्ति, अन्यमन्य शक्ति, निश्रय शक्ति, आहार शक्ति, इन्द्रिय शक्ति, विप्रयुक्त शक्ति, अस्ति शक्ति, अविगत शक्ति, नामरूपले अथवा अधिपति प्रत्यय .....पे°..... अविगत प्रत्यय हिसाबले यसरी ९ प्रकारको नामरूपले नामरूपलाई योग्यतानुसार उपकार गर्ने हुन्छ ।

पालि- तत्थ गरुकतमारम्मणं आरम्मणाधिपतिवसेन नामानं
सहजाताधिपति चतुब्बिधोपि सहजातवसेन
सहजातानं नामरूपानन्ति च दुविधो होति
अधिपतिपच्चयो ।

भावार्थ- ती ९ प्रत्यय मध्येमा गरुकृत इष्ट भैरहेको निष्पन्नरूप १८ वटा, दोष मूल २ वटा मोहमूल २ वटा, दुःखसहगत कायविज्ञानबाट अलग भएको चित्त ८४ वटा, दोष, ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्यर विचिकित्साबाट अलग भएको चैतसिक ४७ वटा, काल विमुक्त भैरहेको निर्वाण भनिएको आरम्मण ६ वटाले गरुकारक लोभमूल ८ वटा महाकुशल चित्त ८ वटा, महाक्रिया ज्ञानसम्प्रयुक्त चित्त ४ वटा लोकृत्तर चित्त ८ वटा दोष, ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्य, विचिकित्सा र अपप्माणबाट अलग भएको चैतसिक ४५ वटा नामस्कन्धलाई आरम्मण अधिपतिशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । चारै प्रकारले भैरहेको मोह मूल २ वटा हसितुपादबाट अलग भएको अधिपति हुने अवस्थामा मात्र उत्पन्न हुने साधिपति जवन ५२ वटामा भएको छन्द, वीर्य, विमंश, साधिपति, जवन ५२ वटा, विचिकित्साबाट अलग भएको चैतसिक ५१ वटा, साधिपति चित्तजरूपलाई सहजाताधिपतिशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि अधिपति प्रत्यय दुईप्रकारको छ ।

पालि- चित्तचेतसिका धम्मा अञ्जमञ्जं सहजातरूपानञ्च,
महाभूता अञ्जमञ्जं उपादारूपानञ्च,
पटिसन्धिक्खणे वत्थुविपाका अञ्जमञ्जन्ति च
तिविधो होति सहजातपच्चयो ।

भावार्थ- चित्त चैतसिक भैरहेको नामस्कन्ध एउटाले अर्कोलाई र सहजात भैरहेको चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । महाभूतले एकले अर्कोलाई र उपादारूपलाई सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । प्रतिसन्धि अवस्थामा हृदयवस्तु पञ्चवोकार प्रतिसन्धि नामस्कन्धले एकले अर्कोलाई सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि सहजात प्रत्यय तीन प्रकारको छ ।

पालि- चित्तचेतसिका धम्मा अञ्जमञ्जं सहजातरूपानञ्च
महाभूता अञ्जमञ्जं उपादारूपानञ्च छवत्थुनि
सत्तन्नं विञ्जाणधातुनन्ति च तिबिधो होति
निस्सयपच्चयो ।

भावार्थ- चित्त चैतसिक भैरहेको नामस्कन्धले एकले अर्कोलाई सहजात भैरहेको चित्तरूप प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात निश्रयशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । महाभूतले एकले अर्कोलाई र उपादारूपलाई सहजान निश्रयशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । छ वस्तुले अथवा गन्दायुक, अमन्दायुम, मध्यमायुक हिसाबले तीन मध्येमा मध्यमायुक भैरहेको अतीत भवाङ्ग एउटा नाघेपछि उत्पत्ति सँगसँगै उत्पन्न हुने चक्षुवस्तु .... पे°.... कायवस्तु, प्रतिसन्धि इत्यादि पहिले पहिलेका चित्त सँगै उत्पन्न हुने हृदयवस्तु, निरोध समापत्तिबाट उठ्ने अवस्थामा पहिले उत्पन्न हे हृदयवस्तु मरणासन्न अवस्थामा च्युति देनि उल्टोबाट

गिन्ति गर्दाखेरि १७ औं चित्तसंग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु भनेको ६ वटा वस्तुरूपले पञ्चवोकार भूमिका उत्पन्न हुने अवस्थामा अरुपविपाक चारबाट अलग भएको सातवटा विज्ञानधातुलाई पुरेजात निश्चयशक्तिलाई उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि निश्चय तीन प्रकारको छ ।

पालि – कबलीकारो आहारो इमस्स कायस्स अरुपिनो
आहारो सहजातानं नामरूपानन्ति च दुविधो होति
आहारपच्चयो ।

भावार्थ– गाँस हाल्न नपरे पनि गाँस हाले जस्तै गर्नुपर्ने खाद्यवस्तु, भोज्य इत्यादिमा भएको बाहिरिक ओजाले यस्तो स्वभाव भएको आहारजकायलाई अथवा गाँस हाल्न नपरे पनि हाल्नुपर्ने जस्तो आध्यात्म सन्तानमा भएको चतुरामुट्ठानिक ओजा र बाहिरिक सन्तानमा भएको ऋतुज ओजाले यस्तो स्वभाव भएको समान कलाप ओजाबाट अलग भएको समान कलाप र कलाप भेद भैरहेको चतुसमुट्ठानिक कायलाई रूप आरशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । नाम भैरहेको स्पर्श चेतना र विज्ञान भनिएको नाम आहार तीनवटाले सहजात भैरहेको चित्त एककम नब्बे (८९) वटा, चैतसिक ५२ वटा, चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई नाम आहारशक्तिले अथवा सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । उसरी पनि आहारप्रत्यय दुई प्रकारको छ ।

पालि– पञ्चपसादा पञ्चन्नं विञ्जाणानं रूपजीवितिन्द्रियं
उपादिन्नरूपानं अरुपिनो इन्द्रिया सहजातानं
नामरूपानन्ति च तिविधो होति इन्द्रियपच्चयो ।

भावार्थ– पाँच प्रसादरूपले अथवा मन्दायुक, अमन्दायुक, मध्यमायुक हिसाबले तीन मध्येमा मध्यमायुक भैरहेको अतीत भवाङ्ग एउटा नाघेपछि उत्पत्ति सँगसँगै उत्पन्न हुने चक्षुप्रसाद .....पे°..... कायप्रसादले पाँच विज्ञानलाई अथवा चक्षुविज्ञान .....पे°..... कायविज्ञानलाई पुरेजात इन्द्रियशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । प्रवृत्ति प्रतिसन्धि तरिकाले रूपजीवितिन्द्रियले रूपजीवितिन्द्रियबाट अलग भएको समान कलाप भैरहेको प्रतिसन्धि कर्मजरूप, असंज्ञासत्व कर्मरूप, प्रवृत्ति कर्मजरूपलाई रूपजीवितिन्द्रियशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । नाम भैरहेको जीवित, चित्त, वेदना, श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, एकाग्रता, प्रज्ञाको रूपमा नाम इन्द्रिय स्वरूप आठवटाले सहजात भैरहेको चित्त एककम नब्बे (८९) वटा, चैतसिक ५२ वटा, चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात इन्द्रियशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि इन्द्रियप्रत्यय तीन प्रकारको छ ।

पालि– ओक्कन्तिक्खणे वत्थु विपाकानं चित्तचेतसिका
धम्मा सहजातरूपानं सहजातवसेन पच्छाजाता
चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स
पच्छाजातवसेन छ वत्थुनि पवत्तियं सत्तन्नं
विञ्जाणधातूनं पुरेजातवसेनेति च तिविधो होति
विप्पयुत्तपच्चयो ।

भावार्थ– प्रतिसन्धि क्षणमा पञ्चवोकार प्रतिसन्धि नामस्कन्धसँगै उत्पन्न हुने हृदयवस्तुले पञ्चवोकार प्रतिसन्धि नामस्कन्धलाई सहजात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । चित्त चैतसिक भैरहेको पञ्चवोकार भूमिका उत्पन्न हुने अवस्थामा उत्पन्न भैरहेको अरुप विपाक ४ वटाले द्विपञ्चविज्ञान १० वटा, अरहन्तहरूको च्युतिचित्तबाट अलग भएको चित्त ७५ वटा नामस्कन्धले सहजात भैरहेको चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । पछि पछि उत्पन्न हुने चित्त चैतसिक भैरहेको पञ्चवोकार भूमिका उत्पन्न हुने अवस्थामा उत्पन्न भैरहेको अरुप विपाक ४ वटाले अलग भैरहेको प्रथम भवाङ्ग आदि पछि पछिको चित्त ८५ वटा नामस्कन्धले पहिले पहिले उत्पन्न

भैरहेको यस्तो स्वभाव भएको प्रतिसन्धि आदि पहिले पहिलेको चित्तसँगै उत्पन्न भएर रूपको स्थितिमा रहेको एकजकाय, द्विजकाय, त्रिजकाय, चतुर्जकायलाई पश्चात्जात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । छ वस्तुले अथवा मन्दायुक, अमन्दायुक, मध्यमायुक हिसाबले तीनवटा मध्येमा मध्यमायुक भएर अतीतभवाङ्ग एउटा नाघेपछि उत्पत्ति सँगसँगै उत्पत्ति हुने चक्षुवस्तु .....पे°..... कायवस्तु प्रतिसन्धि आदि पहिले पहिलेका चित्तसँग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु, निरोध समापत्तिबाट उठने अवस्थामा पहिले उत्पन्न हुने हृदयवस्तु, मरणासन्न अवस्थामा च्युतिदेखि उल्टो गिन्ति गर्दा १७ औं चित्तसँग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु भनिएको ६ वटा वस्तुरूपले प्रवृत्ति अवस्थामा अरुप विपाक ४ वटाबाट अलग भएको सातवटा विज्ञानधातुलाई वस्तुपुरेजात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि विप्रयुक्त प्रत्यय तीन प्रकारको छ ।

संग्रह – गाथा

पालि- सहजातं पुरेजातं, पच्छाजातं च सब्बथा ।

कवललीकारो आहारो, रूपजीवित – मिच्चयन्ति ।

पञ्चविधो होति अत्थि पच्चयो अविगतपच्चयोच ।

भावार्थ- मैले सबै प्रकारले बताई आएको तीन प्रकारले राहजात प्रत्यय, दुई प्रकारले पुरेजात प्रत्यय, पश्चात्जात प्रत्यय, गाँस हाल्न नपरेपनि हाल्नु पर्ने जस्तो आहार प्रत्यय र रूपजीवितिन्द्रिय यसरी पाँच प्रकारको यो प्रत्यय धर्मलाई अस्ति प्रत्ययसँगै अविगत प्रत्यय पनि भनिन्छ ।

संक्षिप्तले प्रत्यय

पालि- आरम्मणपनिस्सयककम्मत्थिपच्चयेसु च सब्बेपि

पच्चया समोधानं गच्छन्ति ।

भावार्थ- नीतार्थ पछि नैयार्थलाई बताउँछु । सबै प्रत्ययलाई आरम्मण, उपनिश्रय, कर्म र अस्ति प्रत्यय अन्तर्गत गर्ने हुनजान्छ ।

विशेष – रूपमा

पालि- सहजातहरुपन्ति पनेत्थ सब्बथापि पवते

चित्तसमुट्ठानानं पटिसन्धियं सटत्तारुपानञ्च वसेन

दुविधं होतीति वेदितब्बं ।

भावार्थ- विशेष कुरा बताउँछु । यो प्रस्थाननयमा हेतु आदि प्रत्ययलाई विस्तृतरूपले देखाउने सम्पूर्ण क्षेत्रमा म अनुरुद्धाचार्यले बताई आएको सहजातरूप भनिएको प्रवृत्ति अवस्थामा चित्त नै उत्पत्ति कारण भैरहेको अथवा चित्तबाट उत्पन्न हुने रूपको र प्रतिसन्धि अवस्थामा कर्मजरूपको हिसाबले दुई प्रकारले छ भनि जान्नुपर्छ ।

संग्रह – गाथा

पालि- इति तेकालिका धम्मा, कालमुत्ता च सम्भवा ।

अज्भत्तं च बहिद्धा च, संखतासंखता तथा ॥

पञ्चत्तिनामरुपानं, वसेन तिविधा थिता ।

पच्चया नाम पट्ठाने, चतुवीसति सब्बथा ॥

भावार्थ— यसरी माथि बताइ आएको नय अनुसार योग्यतानुरूप तीन काल पनि भएको, तीनै कालले अलग भएको, आध्यात्म सन्तान पनि भएको, बाहिरिक सन्तान पनि भैरहेको, त्यस्तै प्रकारले प्रत्युत्पन्न पनि भैरहेको, प्रत्यय पनि भैरहेको स्वभाव धर्महरु प्रज्ञाप्त नामरूपको हिसाबले तीन प्रकारको छ । सबै नै २४ वटा प्रस्थान ग्रन्थमा प्रत्यय भनिएको २४ वटा भएको छ ।

नामरूप छुट्याउने

पालि—तत्थ रुपधम्ममा रुपस्खन्धो व ।

चित्तचेतसिकसंखाता चत्तारो अरुपिनो खन्धा
निब्बानञ्चेति पच्चविधमिप अरुपन्ति च नामन्ति
च पवुच्चति ।

भावार्थ— विशेष कुरा बताउँछु । यो प्रस्थाननयमा हेतु आदि प्रत्ययलाई विस्तृतरूपले देखाउने सम्पूर्ण क्षेत्रमा म अनुरुद्धाचार्यले बताई आएको सहजातरूप भनिएको प्रवृत्ति अवस्थामा चित्त नै उत्पत्ति कारण भैरहेको अथवा चित्तबाट उत्पन्न हुने रूपको र प्रतिसन्धि अवस्थामा कर्मजरूपको हिसाबले दुई प्रकारको छ भनि जान्नुपर्छ ।

संग्रह – गाथा

पालि— इति तेकालिका धम्ममा, कालमुत्ता च सम्भवा ।
अज्झत्तं च बहिद्धा च, संखतासंखता तथा ॥
पञ्चत्तिनामरूपानं, वसेन तिविधा थिता ।
पच्चया नाम पट्ठाने, चतुवीसति सब्बथा ॥

भावार्थ—यसरी माथि बताइ आएको नय अनुसार योग्यतानुरूप तीन काल पनि भएको, तीनै कालले अलग भएको, आध्यात्म सन्तान पनि भएको, बाहिरिक सन्तान पनि भैरहेको, त्यस्तै प्रकारले प्रत्युत्पन्न पनि भैरहेको, प्रत्यय पनि भैरहेको स्वभाव धर्महरु प्रज्ञाप्ति नामरूपले हिसाबले तीन प्रकारको छ । सबै नै २४ वटा प्रस्थान ग्रन्थमा प्रत्यय भनिएको २४ वटा भएको छ ।

नामरूप छुट्याउने

पालि— तत्थ रुपधम्ममा रुपस्खन्धो व ।

चित्तचेतसिकसंखाता चत्तारो अरुपिनो खन्धा
निब्बानञ्चेति पच्चविधमिप अरुपन्ति च नामन्ति
च पवुच्चति ।

भावार्थ— ती प्रज्ञप्ति नामरूपहरु मध्येमा रुपस्कन्धलाई नै रुपधर्म भन्छु । चित्त चैतसिक भनिएको, नाम भैरहेको चार स्कन्ध र निर्वाण यसरी पाँच प्रकारले भएको धर्मलाई अरुप भनिकन र नाम भनिकन विशेषरूपले भनिराखेको छ ।

प्रज्ञप्ति भेद

पालि—ततो अवसेसा पञ्चत्ति पन पञ्जापियत्ता पञ्चत्ति
पञ्जापनातो पञ्चत्तीति दुविधा होन्ति

भावार्थ— नामरूप पछि प्रज्ञप्तिलाई बताउँछु । ती नामरूपबाट बाकि रहेका प्रज्ञप्ति, प्रकार प्रकारले बुझाउँदा अर्थप्रज्ञप्ति अथवा वाच्यप्रज्ञप्ति प्रकार प्रकारले बुझीराख्नाले शब्द प्रज्ञप्ति अथवा वाच्यप्रज्ञप्ति यसरी दुई प्रकारको छ ।

अर्थप्रज्ञप्ति भेद

पालि – कथं ?

तं नं भूतविपरिनामाकारमुपादाय तथा तथा
पञ्चत्ता भूमिपब्बतादिका ।
सम्भारसन्निवेसाकारमुपादाय गोहरथसकटादिका ।
खन्धपञ्चकमुपादाय पुरिसगुग्गलादिका ।
चन्द्रवटचनादिकमुपादाय दिसाकालादिका ।
असम्फुट्ठाकारमुपादाय कूपगुहादिका । तं तं
भूतनिमित्तं भावनाविसेसञ्च उपादाय
कसिणनिमित्तादिका चेति एवमदिप्पभेदा पन
परमत्थता अविज्जमानापि अत्थच्छायाकारेण
चित्तुप्पादानामारम्मणभूता तं तं उपादाय उपनिधाय
कारणं कत्वा तथा तथा परिकप्पियमाना संखायति
समञ्जायति बोहरियति पञ्चपीयतीति पञ्चतीति
पुवच्चति । अयं पञ्चति पञ्चापियत्ता पञ्चति
नाम ।

भावार्थ- कसरी छन् ?

विस्तृत गर्दछु अथवा त्यस कुरालाई प्रकट गर्दछु । त्यो पृथ्वी आदि महाभूतको विपरिणाम आकारलाई आधार गरेर त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त गरिराखेका पृथ्वी पर्वतादि संस्थान प्रज्ञप्ति, काठ, माटोको डल्लो, धागो आदि सामाग्री समूह भैरहेको आकारलाई आधार लिएर त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त गरिराखेका घर, रथ, गाडा, माटाका भाँडा, कपडा आदि समूह प्रज्ञप्ति, स्कन्धसमूह पाँचवटालाई आधार गरेर त्यस त्यस पकारले प्रज्ञप्त गरिराखेका पुरुष पुद्गलादि जाति प्रज्ञप्ति, चन्द्र, सूर्य, नक्षत्रको सुमेरु पर्वतलाई दाहि तर्फबाट परिक्रमा गरेर जाने आकारलाई आधार गरेर त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त गरी राखेका पूर्व दिशादि दिशा प्रज्ञप्ति, विहान आदि काल प्रज्ञप्ति, त्यो त्यो रूप कलाप तर्फबाट छुन नसकिने प्वाल आदि आकारलाई आधार लिएर त्यो त्यो आकारले प्रज्ञप्त गरी राखेका इनार, गुफा, प्वाल आदि आकाश प्रज्ञप्ति, त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त हुने पृथ्वी कसिण आदि निमित्तलाई र परिकर्मादि भेद भैरहेको भावनाको क्रम भनिएको विशेषतालाई आधार लिएर त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त गरी राखेको कसिण निमित्त, अशुभ निमित्त, उग्रह निमित्त, प्रतिभाग निमित्तादि निमित्त प्रज्ञप्ति, यसरी यस्तो प्रभेद भएको, परमार्थ हिसाबले विद्यमान नभएपनि परमार्थका छायां नक्कल भनिएको आकारले चित्त चैतसिकको आरम्मण भैरहेको अर्थप्रज्ञप्तिलाई त्यस त्यस आकारलाई आधार गरेर, आड लिएर, कारण तुल्याई त्यस त्यस आकारले परिकल्पना गरेर हिसाव गर्नु पर्छ । सम्मति (नाउँ) दिनुपर्छ । व्यवहार गर्नुपर्छ । विशेषरूपले बुझाउनुपर्छ । तसर्थ प्रज्ञप्ति भनेर अथवा वाच्यप्रज्ञप्ति भनी विशेषरूपले बताई राखेको छ । यो प्रज्ञप्तिलाई विशेषरूपले बुझाउनु पर्ने हुनाले अर्थप्रज्ञप्ति वा वाच्यप्रज्ञप्ति भन्छ ।

शब्द प्रज्ञप्ति ६ वटा

पालि-पञ्चापनतो पञ्चत्ति पन नाम नामकम्मादिनामेन परिदीपिता ।

सा विज्जमानपञ्चत्ति अविज्जमानपञ्चत्ति
विज्जमानेन अविज्जमानपञ्चत्ति अविज्जमानेन
विज्जमानपञ्चत्ति विज्जमानेन विज्जमानपञ्चत्ति
अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्चत्ति चेति छुब्बिधधा
होति ।

भावार्थः

अर्थप्रज्ञप्ति पछि शब्दप्रज्ञप्तिलाई बताउँछु । (बुझाउनु) विदित गराउनाले शब्दप्रज्ञप्तिलाई नाम, नामकर्म इत्यादि नामले वा नाम, नामकर्म, नामधेय्य, निरुक्ति, व्यञ्जन, अभिलाप भन्ने ६ वटा नामले अथवा अर्थमा भुक्ने भुकाई राख्ने भनेको नामधेय्य, निकालेर देखाउने विग्रह भनेको निरुक्ति अर्थलाई देखाउने वाक्य भनेको व्यञ्जन, सीधा अर्थलाई देखाउने शब्द भनेको अभिलाप, यसरी ६ वटा नामले देखाउनु पर्छ ।

ती ६ वटा नामले देखाउन हुने शब्दप्रज्ञप्ति र परमार्थ हिसाबले भैरहेको विद्यमान प्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले नभईरहेको अविद्यमान प्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले भएको साथै नभईपनि रहेको विद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले नभई रहेको साथै भएको अविद्यमानेन विद्यमानप्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले भएर भईनैरहेको विद्यमानेन विद्यमानप्रज्ञप्ति र परमार्थ हिसाबले नभएर नभईनै रहेको अविद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति यसरी ६ प्रकारको छ ।

पालि-तत्थ यदा पन परमत्थतो विज्जमानं रूपवेदननादिं एताय पञ्चापेन्ति । तदायं विज्जमानपञ्चत्ति ।

भावार्थ विस्तृतले बताउँछु अथवा त्यस कुरालाई प्रकट गर्दछु । ती छ प्रज्ञप्तिहरू मध्येमा जुनबेला त्यो रूप वेदना आदि शब्द प्रज्ञप्तिले परमार्थ हिसाबले भईरहेको रूपवेदनादिलाई विशेषरूपले जान्न लगाउने हो त्यति बेला रूपवेदनादि प्रज्ञप्तिलाई परमार्थ हिसाबले भईरहेको विद्यमान शब्दप्रज्ञप्ति भनि भनिन्छ ।

पालि - यदा पन परमत्थतो अविज्जमानं भूमिपब्बतादिं एताय पञ्चापेन्ति । ददायं अविज्जमानपञ्चत्तीति पवुच्चति ।

भावार्थ-विद्यमान प्रज्ञप्ति पछि अविद्यमान प्रज्ञप्तिलाई बताउँछु । जुनबेला त्यो भूमि पर्वतादि शब्दप्रज्ञप्तिले परमार्थ हिसाबले नभैरहेको भूमि पर्वतादिलाई विशेष रूपले बुझाई दिने हो; त्यतिबेला यो भूमि पर्वतादि प्रज्ञप्तिलाई परमार्थ हिसाबले नभईरहेको अविद्यमान शब्दप्रज्ञप्ति भनि भनिन्छ ।

पालि - उभिन्नं पन वोमिस्सकवसेन सेसा यथाक्कमं छलभिञ्जो इत्थिसद्दो चक्खुविञ्जाणं राजपुत्तोति च वेदित्तव्वा ।

भावार्थ- शुद्ध पछि मिश्रकलाई बताउँछु । विद्यमानप्रज्ञप्ति अविद्यमानप्रज्ञप्ति दुइवटाको मिश्रक हिसाबले विद्यमानप्रज्ञप्ति अविद्यमानप्रज्ञप्ति दुइवटाबाट बाँकि रहेको विद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति, अविद्यमानेन

विमानप्रज्ञप्ति, विद्यमानेन विद्यमानप्रज्ञप्ति, अविद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति चारवटालाई क्रमशः ६ अभिज्ञा भएका, स्त्री शब्द, चतुर्वस्तुलाई आधार लिएर उत्पन्न हुने विज्ञान, राजाको छोरा भनि जान्नु पर्छ ।

प्रज्ञप्ति २ वटालाई जान्ने र प्रज्ञप्ति उत्पन्न हुने

पालि - वचीघोसानुसारेण, सोतविञ्जाणवीथिया ।

पवत्तानन्तरुप्पन्न, मनोद्वारस्सगोचरा ॥

सायं पञ्जत्ति विञ्जेया, लोकसङ्गतनिम्मिता ॥

भावार्थ - भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि वचनीमय शब्दलाई क्रमशः आरम्भण गरेर उत्पन्न हुने श्रोतविञ्जाण वीथि, तदनुवर्तक मनोद्वार वीथिको; अथवा मूल टीकाचार्यको मतानुसार श्रोतद्वार वीथि तदनुवर्तक मनोद्वार वीथि शुद्ध मनोद्वार वीथि उत्पन्न भैसकेपछि नजिकै नामप्राज्ञप्तिलाई चिन्तन गरिने आकारले उत्पन्न हुने मनोद्वारिक विज्ञान क्रमको अथवा उत्पन्न भैसकेपछि नजिकै उत्पन्न हुने भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि अर्थको नाउँ हो भनिकन पहिले जानि राखेका आदिकल्पिक विद्वानहरुको संकेत प्रज्ञप्तिलाई आधार लिएको मनोद्वारिक विज्ञान क्रमको आरम्भण भैरहेको त्यो भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि नामप्राज्ञप्तिलाई ग्रहण गर्ने मनोद्वारिक विज्ञान क्रम पछि कुनै सम्मति परमार्थ हिसाबले भेद भैरहेको भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि नामप्राज्ञप्तिलाई क्रमगत अनुसार समुति परमार्थ हिसाबले भेद भैरहेको पृथ्वी, पहाड, रूप, वेदानादि अर्थप्राज्ञप्तिलाई जान्नुपर्छ; त्यस पृथ्वी पहाड, रूप, वेदनादि अर्थप्राज्ञप्तिलाई विशेषरूपले बुझाउने भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि अक्षर वर्णको क्रम भनेको नाम प्राज्ञप्तिलाई आदिकल्पिक विद्वानहरुको संकेत प्राज्ञप्तिले सिद्ध भईराखेको भनि जान्नुपर्छ ।

प्रत्ययय काण्डको निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थसङ्गहे पच्चयसङ्गह - विभागो नाम अट्ठमो परिच्छेदो ।

भावार्थ - असिभधर्मार्थसंग्रह नामको ग्रन्थमा प्रत्ययसंग्रह विभाग नामको आठौं काण्ड सम्पन्न भयो ।

- ० -

कर्मस्थान -काण्ड ९

प्रतिज्ञा

पालि - समथविपस्सनानं, भावनानमितो परं ।

कम्मट्ठानं पवक्खामि, दुविधम्मि यथाक्कमं ॥

भावार्थ - यस प्रस्थान-संग्रह पछि शमथ र विपश्यना भनिएको अथवा नीवरणलाई शान्त गर्ने हुनाले शमथ; अनित्य, दुःख, अनात्म, भनिएको आकारले देखिने हुनाले विपश्यना भएको दुई भावनाको दुई प्रकार पनि भएको कर्मस्थान, दुई प्रकारले भएको भावना, कर्मको उत्पत्ति कारणले हुने हुनाले कर्मस्थान भइरहेको पृथ्वी कसिणादि प्राज्ञप्ति त्रैभूमिक संस्कार भनिएको आरम्भण, पछि पछिको भावना कर्मको नजिकको कारण भइरहेको पहिले पहिलेको भावनाकर्म भनिएको कर्मस्थान, ध्यान सुख, फल सुख,

निर्वाण सुख आदिको कारण भइरहेको भावना कर्म भनिएको कर्मस्थानलाई क्रमशः नीवरणलाई शान्त गर्ने शमथ; अनित्य, दुःख, अनात्म भनिएको आकारले देखिने विपश्यनाको क्रमलाई म विशेष रूपले बताउँछु ।

शमथ कर्मस्थान नय

कर्मस्थानमा संक्षिप्त मातृका ४० वटा

पालि-तत्थ समथसङ्गहे ताव दस कसिणानि, दस असुभा, दस अनुस्सतियो, चतस्सो अप्पमञ्जायो,
एका सञ्जा, एकं ववत्थानं चत्तारो आरुणा चेति सत्तविधेन समथकम्मट्ठानसङ्गहो ।

भावार्थ- ती शमथ र विपश्यना भावना दुई मध्येमा शमथ संग्रहमा विभाजन गर्नेलाई पहिले बताउँछु । कसिण १० वटा, अशुभ १० वटा, अशुभ १० वटा, अनुस्मृति १० वटा, अप्रमाण्ड ४ वटा, संज्ञा १ वटा, व्यवत्थान १ वटा, र आरुप्य ४ वटा, यसरी शमथ कर्मस्थान संग्रह ७ किसिमको छ, भनि जान्नु पर्दछ ।

चरित्र ६ वटा

पालि- रामचरिता दोसचरिता मोहचरिता सद्धाचरिता
बुद्धिचरिता वितर्कचरिता चेति छब्बिथेन चरित सङ्गहो

भावार्थ-राम चरित्र वा बढी भएको राग नटुटीकन उत्पन्न हुने राग अथवा राग स्वभाव; दोष चरित्र वा बढी भएको दोष नटुटीकन उत्पन्न हुने दोष अथवा दोष स्वभाव; मोह चरित्र वा बढी भएको मोह नटुटीकन उत्पन्न हुने मोह अथवा मोह स्वभाव; श्रद्धा चरित्र वा बढी भएको श्रद्धा नटुटीकन उत्पन्न हुने श्रद्धा अथवा श्रद्धा स्वभाव; बुद्धि चरित्र वा बढी भएको बुद्धि नटुटीकन उत्पन्न हुने बुद्धि अथवा बुद्धि स्वभाव र वितर्क चरित्र वा बढी भएको, वितर्क नटुटीकन उत्पन्न हुने वितर्क अथवा वितर्क स्वभाव; यसरी चरित्र-संग्रह ६ प्रकारको छ, भनि जान्नु पर्दछ ।

भावना ३ वटा

पालि-परिकम्पभावना उपचारभावना अप्पनाभावना चेति तिस्सो भावना ।

भावार्थ- परिकर्म भावना, अर्पणा भावनालाई संस्कृत गर्ने अथवा अर्पणा भावनाको अगाडी उत्पन्न हुने भावना; उपचार भावना, तदङ्ग प्रहाणले नीवरणलाई छुटाएदेखि गोत्रभू अन्त भएको कामावचर भावना अथवा अर्पणाको नजिकै भएको भावना र अर्पणा भावना वा महर्गत रुपमा पुगेको अर्पणा भावना; यसरी भावना तीनथरी छन् भनि जान्नु पर्दछ ।

निमित्त ३ वटा

पालि- परिकम्मनिमित्तं उग्गहनिमित्तं पटिभागनिमित्तञ्चेतितीणि निमित्तानि च वेदितब्बानि ।

भावार्थ-परिकर्म निमित्त, पृथ्वी पृथ्वी इत्यादि रूपले भाविता गर्ने परिकर्म भावनाको आरम्भण भइरहेको कसिणमण्डलादि परिकर्म निमित्त; उग्गह निमित्त, चक्षुविज्ञानले देखिने जस्तै मनोद्वारिक कुशलजवनले गृहित भएको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डलादि उग्रह निमित्त अथवा चक्षु विज्ञानले देखिने जस्तै मनोद्वारिक कुशल जवनले गृहित गर्ने योगी पुद्गलको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डलादि उग्रह निमित्त समान भएको नीलो रङ्ग आदि कसिण दोषले अलग भएको उपचार अर्पणाको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डलादि प्रतिभाग निमित्त; यसरी निमित्त पनि तीनवटा छन भनी जान्नु पर्दछ ।

कसिण ३ वटा

पालि - कथं ? ...

पथवीकसिणं आपोकसिणं तेजोकसिणं वायोकसिणं नीलकसिणं पीतकसिणं लोहितकसिणं ओदातकसिणं आकासकसिणं आलोककसिणञ्चेति इमानि दस कणिनि नाम ।

भावार्थ-कसरी जान्ने ? ....

पृथ्वी पवनै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको आप कसिण; आगो नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्त रूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको तेजो कसिण; वायु नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको वायो कसिण; नीलो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको वायो कसिण; नीलो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको पीत कसिण; रातो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको लोहित कसिण; सेतो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्त रूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको ओदात कसिण; परिच्छेद भैरहेको आकाश नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको परिच्छेदाकाश कसिण र पर्खालको प्वाल आदिमा देखिने चन्द्र सूर्यादिको ज्योति नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउँ भइरहेको आलोक कसिण, यसरी यिनलाई दश कसिण भन्छन् ।

अशुभ १० वटा

पालि- उद्धमातकं विनीलकं विपुब्बकं विच्छिद्दकं
विक्खायितकं विक्खित्तकं हतविक्खित्तकं लोहितकं
पुलुवकं अट्ठिकञ्चेति इमे दस असुभा नाम ।

भावार्थ - मृत्यु पछि वायुले भरिएको छालाको थैलीभै फुलेर घिनलाग्दो उद्धुमातकं मृतक शरीर; सेतो रातो मिलेर विशेषगरि नीलो रङ्ग भई घिनलाग्दो विनीलकं मृतक शरीर; पीप बगेर घिनलाग्दो विपुब्बकं मृतक शरीर; बीचमा भाँचिएर वा दुईटुक्रा भएर घिनलाग्दो विच्छिद्दकं मृतक शरीर;

कुक्कुर स्याल आदिले टुक्रा टुक्रा पारी खाई राखेको भएर घिनलाग्दो विक्खायितकं मृतक शरीर; कुक्कुर स्याल आदिहरुले नाना प्रकारले लुछेर यताउती छरी राखेकोले घिन लाग्दो विक्खित्तकं मृतक शरीर; कागको खुट्टाको आकार आदि भएर शस्त्र अस्त्रादिले काटी नाना प्रकारले फाली राखेकोले घिनलाग्दो भएको हतविक्खितकं मृतक शरीर; बगीरहेको रगत भएर घिनलाग्दो लोहितकं भएको मृतक शरीर; स्याउं स्याउं कीरा परेर घिनलाग्दा भएको पुलुवकं मृतक शरीर; र हाड समूह मात्र भएर घिन लाग्दो भएको अट्ठिकं मृतक शरीर; यसरी यिनलाई दश अशुभ भन्छन् ।

अनुस्मृति १० वटा

पालि -बुद्धानुस्सति धम्मनुस्सति संघानुस्सति सीलानुस्सति

चागानुस्सति देवतानुस्सति उपसमानुस्सति

मरणानुस्सति कायगतासति आनापानस्सति चेति इमा दस अनुस्सतियो नाम ।

भावार्थ - अरहतादि बुद्धको गुण ९ वटालाई बार बार स्मरण गर्ने बुद्धानुस्मृति; स्वाक्खाततादि धर्मको ६ वटा गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने धर्मानुस्मृति; सुप्रतिपन्नतादि संघको ९ वटा गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने संघानुस्मृति; आफ्नो शीव गुणधर्मलाई बार बार स्मरण गर्ने शीलानुस्मृति; आफ्नो त्याग गुणधर्मलाई बार बार स्मरण गर्ने त्यागानुस्मृति; जुन श्रद्धादि गुणले पूर्ण भएका देवताहरु देवत्वमा पुगे, ती देवताहरुसंग भएको त्यो श्रद्धादि गुणधर्महरु मसंग पनि छ भनि देवताहरुलाई साक्षीको रूपमा राखेर देवताहरुको श्रद्धादि गुण समानको आफ्नो श्रद्धादि गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने देवतानुस्मृति; निर्वाणको विरागादि उपशम गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने उपसमानुस्मृति; मरण धमलाई बार बार स्मरण गर्ने मरणानुस्मृति; केश आदि काय समूहमा उत्पन्न हुने कायमतास्मृति र श्वास प्रश्वासलाई आरम्मण गरेर स्मरण गर्ने आनापानस्मृति; यसरी यसलाई दश अनुस्मृति भन्छन् ।

अप्रमाण्य ४ वटा

पालि-मेत्ता करुणा मुदिता उपेक्खा चेति इमा चतस्सो अप्पमञ्जायो नाम, ब्रह्मविहारोति च पवुच्चति ।

भावार्थ-प्रमाण रहित भएको सुखित र दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्मण गरेर समान रूपले प्यार गर्नु मैत्री; प्रमाण रहित भएको दुःखित सत्य प्रज्ञप्तिलाई आरम्मण गरेर, दया गर्नु करुणा; प्रमाण रहित भएको सुखित सत्य प्रज्ञप्तिलाई आरम्मण गरेर खुशि हुनु मुदिता; र प्रमाण रहित भएको सुखित दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्मण गरेर समभावले देख्नु उपेक्षा; यसरी यसलाई चारवटा अप्रमाण्य भन्छन् । ब्रह्मविहार भनेर पनि विशेष रूपले भन्ने गर्छ ।

संज्ञा १ वटा

पालि - आहारे पटिकुलसञ्जा एका सञ्जा नाम ।

भावार्थ -घुटुक्क निल्ले खाद्य पदार्थमा .. प्रतिकूल संज्ञा गर्नेलाई एक संज्ञा भन्छ ।

व्यवस्थान १ वटा

पालि - चतुथातुववत्थानं एकं ववत्थानं नाम ।

भावार्थ - पृथ्वी, धातु आपो धातु, तेजो धातु र वायो धातु भनिएको चार धातु छुट्याउनेलाई एक ववत्थान भन्छ ।

आरुप्य ४ वटा

**पालि -आकासानन्त्यायतनादयो चत्तारो आरुप्या नामाति
सब्बथापि समथनिदेसे चत्तालीस कम्मट्ठानानि भवन्ति ।**

भावानार्थः आकाशानन्त्यायतन आदिलाई अथवा आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानन्त्यायतन, आकिञ्चन्यायतन र नैवसंज्ञा नासंज्ञायतनलाई चार आरुप्य भन्छन् । यसरी सम्पूर्ण प्रकारले पनि शमथ निर्देशनमा चालीस कर्मस्थान छन् ।

सप्पाय भेद

चरित्रद्वारा कर्मसनको विभाजन

पालि -चरितासु पन दस असुभा कायगतासतिसंखाता
कोट्ठासभावना च रागचरितस्स सप्पाया ।

भावार्थ -चार अप्रमाण्ड र नीलादि अथवा नील, पीत, लोहित, ओदात, भन्ने चार कसिणहरु दोष बढी भएको व्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

पालि - आनापानं मोह चरितस्स वितक्क चरितस्स च ।

भावानार्थ - श्वास प्रश्वासमा आरम्भण गर्ने स्मृति मोह बढी भएको व्यक्तिलाई र वितर्क बढी भएको व्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

पालि-बुद्धानुस्सति आदयो छ सद्धा चरितस्स ।

भावार्थ - बुद्धानुस्मृति आदि अथवा बुद्धानुस्मृति, धर्मानुस्मृति, संघानुस्मृति, शीलानुस्मृति, त्यागानुस्मृति, देवतानुस्मृति भनेको छ वटा अनुस्मृति श्रद्धा बढी भएको व्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

पालि-मरण-उपसम-सञ्जाववत्थानानि बुद्धिचरितस्स ।

भावार्थ-मरणानुस्मृति, उपसमानुस्मृति, आहारमा प्रतिकूल संज्ञा, चार धातुलाई व्यवस्थान गर्नु, बुद्धि बढी भएको व्यक्तिलाई, नटुटाईकन उत्पन्न हुने बुद्धि हुने व्यक्तिलाई अथवा बुद्धि स्वभावको व्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

पालि-सेसानि पन सब्बानिपि कम्मट्ठानानि सब्बेसम्पि सप्पायानि ।

भावार्थ- असाधारण पछि साधारणलाई बताउँछु । बताईसकेकोबाट बाँकि रहेको अथवा अशुभ १० वटा, कायगतासति, अप्रमाण चारवटा, नील, पीत, लोहित, अवदात, आनापानस्मृति, बुद्धानुस्मृति, धर्मानुस्मृति, संघानुस्मृति, शीलामुस्मृति, त्यागानुस्मृति, देवतानुस्मृति, भनेको अनुस्मृति छ वटा, मरणानुस्मृति, उपसमानुस्मृति, आहारमा प्रतिकूल संज्ञा, चतुर्धातु ववत्थानबाट बाँकि रहेको दशवटा कर्मस्थान सबै नै अथवा पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, आलोक अनुसार कसिण ६ वटा, आरुप्य चारवटा भनेको यी दशवटा कर्मस्थान राग, दोष, मोह, वितर्क, श्रद्धा र प्रज्ञा बढी भएको सबै नै पुद्गलहरुलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

पालि-तत्थापि कसिणेषु पुथुलं मोहचरितस्स खुद्दकं वितक्क चरितस्सेवाति ।

भावार्थ-ती दशवटा कर्मस्थानहरु मध्येमा पनि कसिण ६ वटामा अथवा पृथ्वी कसिण, आप कसिण, तेज कसिण, वायो कसिण, आकाश कसिण र आलोक कसिण भनिएको ६ वटा कसिणमा सबभन्दा ठूलो रूपले धानचुट्ने खलोको घेरा प्रमाण भएको कसिण मण्डल मोह बढी भएको व्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ । सबभन्दा सानोमा नांग्लो प्रमाण भएको कसिण मण्डल वितर्क बढी भएको व्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

यो बताई आएको समथ निर्देशको सप्पाय भेद हो ।

भावना भेद

भावनाद्वारा कर्मस्थानको विभाजन

पालि-भावनासु पन सब्बत्थापि परिकम्मभावना लब्भतेव ।

भावार्थ-सप्पाय भेद पछि भावना भेदलाई बताउँछु । भावनामा वा भावनाहरु मध्येमा सबै नै कर्मस्थान चालीसै वटामा पनि परिकर्म भावना उपलब्ध छ ।

पालि - बुद्धानुस्सति आदीसु अट्ठसु सञ्जाववत्थानेषु
चाति दससु कम्मट्ठानेषु उपचारभावनाव
सम्पज्जति, नत्थि अप्पना ।

भावार्थ-बुद्धानुस्मृति आदि अथवा बुद्धानुस्मृति, धर्म, संघ, शील, त्याग, देवता, उपशम, मरणानुस्मृति भन्ने आठवटा कर्मस्थानमा र आहारमा प्रतिकूल संज्ञा, चतुर्धातु व्यवस्थानमा; यसरी यी दशवटा कर्मस्थानमा उपचार भावना मात्र पूर्ण हुने हुन्छ । अर्पणा भावना छैन ।

पालि - सेसेसु पन समत्तिंस कम्मट्ठानेषु अप्पनाभावनापि राम्पज्जति ।

भावार्थ - तीनैवटामा उपलब्ध नभएको देखि पछि उपलब्ध भएको बताउँछु । बताई आएको कर्मस्थान दशवटाबाट बाँकी रहेको तीसवटा कर्मस्थानमा अर्पणा भावना पूर्ण हुन्छ ।

ध्यानद्वारा कर्मस्थानको विभाजन

पालि-तत्थापि दस कसिणानि आनापानञ्च पञ्चकञ्चानिकानि ।

भावार्थ- ती समान भएका तीस कर्मस्थानहरु मध्येमा पनि दशवटा कसिण प्रज्ञप्ति र श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति, पांचवटा ध्यानसमूह भएका छन् वा पांचवटा ध्यानसमूहमा मिल्दछ, अथवा ध्यानसमूह पांचवटाको आरम्भण हुन्छ ।

पालि-दस असुभा कायगतासति च पठमञ्चानिका ।

भावार्थ - दशवटा अशुभ र कायगतास्मृति प्रथमध्यान भएको भयो वा प्रथमध्यानमा मिल्छ, अथवा प्रथमध्यानको आरम्भण हुन्छ ।

पालि-मेत्तादयो तयो चतुक्कञ्चानानिका ।

भावार्थ-मैत्री आदि अथवा मैत्री, करणा, मुदिता भनिएको तीन ब्रह्मविहार चारवटा ध्यानसमूह भएको भयो वा चारवटा ध्यानसमूहमा मिल्छ, अथवा ध्यानसमूह चारवटाको आरम्भण हुन्छ ।

पालि - उपेक्षा पञ्चमञ्चानिकाति छब्बिसति रुपावचरञ्चानिकानि कम्मट्ठानानि ।

भावार्थ - उपेक्षा भनिएको ब्रह्मविहार धर्म एउटा पञ्चमध्यान भएको हुन्छ, वा पञ्चमध्यानमा मिल्दछ, अथवा पञ्चमध्यानको आरम्भण हुन्छ । यसरी २६ वटा कर्मस्थानहरु रुपावचरध्यान भएको हुन्छ, वा रुपावचरध्यानमा मिल्छ, अथवा रुपावचरध्यानको आरम्भण हुन्छ ।

पालि- चत्तारो पन अरुप्पा आरुप्पञ्चानिकाति अयमेत्थ

भावना भेदो ।

भावार्थ- रुपावचर ध्यानको आरम्भण पछि आरुप्य ध्यानको आरम्भणलाई बताउँछु । चार आरुप्य अथवा आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानन्त्यायतन, आकिञ्चन्यायतन र नैवसंज्ञा नासंज्ञायतन हिसाबले चार आरुप्यहरु अरुपध्यान भएको भयो वा अरुपध्यानमा मिल्छ, अथवा अरुपध्यानको आरम्भण हुन्छ ।

गौचर भेद

निमित्तद्वारा कर्मस्थान विभाजन

पालि- निमित्तेसु पन परिकम्मनिमित्तं उग्रहनिमित्तञ्च

सब्बथापि यथारहं परियेन लब्भन्ते"व ।

भावार्थ- भावना भेद पछि गौचर भेदलाई बताउँछु । निमित्तहरु मध्येमा परिकर्म निमित्तलाई अथवा पृथ्वी पृथ्वी आदि भावना गर्ने परिकर्म भावनाको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डल भनेको परिकर्म निमित्तलाई र उग्रह निमित्तलाई अथवा चक्षु विज्ञानले देखिने जस्तै मनोद्वरिक कुशल जवनले ग्रहण गर्ने योगी पुरुषको आरम्भण भैरहेको कसिणमण्डल भनिएको उग्रह निमित्तलाई वा परिकर्म निमित्त भनेको पहिलो निमित्तको एकतह माथि पुगेर ग्रहण गर्ने योगी पुद्गलको आरम्भण भैरहेको कसिण मण्डलादि भनेको उग्रह निमित्त, सबै कर्मस्थान ४० वटामा पनि योग्यतानुसार पर्याय रुपमा अथवा उपचार रुपमा उपलब्ध नै हुन्छन् ।

पालि- पटिभागनिमित्तं पन कसिणासुभकोट्ठासआना-

पानेस्वेव लब्भन्ति, तत्थ हि पटिभागनिमित्तमारब्भ

उपचारसमाधि अप्पना- समाधि च पवनन्ति ।

भावार्थ – सबै उपलब्ध हुने देखि पछि उपलब्ध नहुनेलाई बताउँछु । प्रतिभाग निमित्त वा उग्रह निमित्त समान भएको नीलो रंग आदि कसिण दोषले अलग भएको उपचार र अर्पणाको आरम्भण भैरहेको कसिणमण्डलादि भनेको प्रतिभाग निमित्त, कसिण प्रज्ञप्ति १० वटा अशुभ प्रज्ञप्ति १० वटा कपाल आदि कायसमूह प्रज्ञप्ति, श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति, मात्र उपलब्ध हुन्छ । अवश्य हो, ती कसिण प्रज्ञप्ति १० वटा अशुभ प्रज्ञप्ति १० वटा कपाल आदि कायसमूह प्रज्ञप्ति, श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति, प्रतिभाग निमित्तलाई वा उग्रह निमित्त समान भएको नीलो रंग आदि कसिण दोषले अलग भएको उपचार र अर्पणाको आरम्भण भैरहेको कसिण मण्डलादि भनेको प्रतिभाग निमित्तलाई आरम्भण गरी उपचार समाधि र अर्पणा समाधि उत्पन्न हुने हुन्छ ।

भावना र निमित्तको सम्बन्ध

पालि- कथं ?

आदिकम्मिकस्स हि पथवी मण्डलादीसु निमित्तं
उग्गण्हन्तस्स तमारम्भणं परिकम्मनिमित्तन्ति
पवुच्चति । सा च भावना परिकम्मभावना नाम ।

भावार्थ- कसरी उत्पन्न हुन्छ ?

त्यस कुरालाई प्रकट गर्दछु । पहिले कर्मस्थान भावना गर्न पाउने आदिकर्मिक भएर पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्भणलाई ग्रहण गर्ने योगावचार पुगललाई त्यस कसिणमण्डलादि आरम्भणलाई परिकर्म निमित्त भनी विशेषरूपले भन्नु पर्ने हुन्छ । त्यो भावनालाई पनि परिकर्म भावना भनिन्छ ।

पालि- यदा पन तं निमित्तं चित्तेन समुग्गहितं होति ।

चक्खुना पस्सन्तस्सेव मनोद्वारस्स आपाथमागतं
तदा तमेवारम्भणं उग्गहनिमित्तं नाम । सा च
भावना समाधियति ।

भावार्थ- परिकर्म पछि उग्रह निमित्तलाई बताउँछु । जुनबेला त्यो परिकर्म निमित्त भनेको पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्भणलाई मनोद्वारिक चित्तले राम्रो सँग ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ; चक्षुप्रसादलाई अथवा चक्षुविज्ञानले देखे जस्तै वा देखेलाई प्रकटरूपमा आए जस्तै मनोद्वारलाई अथवा मनोद्वारिक विज्ञानलाई प्रकटरूपमा आउने हुन्छ ; त्यतिबेला त्यो पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्भणलाई नै उग्रह निमित्त भनिन्छ । त्यो भावना पनि समाधिस्थ हुने हुन्छ ।

पालि – तथा समाहितस्स पनेतस्स ततो परं तस्मिं

उग्गहनिमित्ते परिकम्मसमाधिना भावनमनुयुञ्ज-
न्तस्स यदा तप्पटिभागं बत्थुधम्मविमुच्चितं
पञ्चत्तिसंखातं भावनामयमारम्भणं चित्ते सन्नि सिन्नं
समप्पितं होति । तदा तं पटिभागनिमित्तं
समुप्पन्नन्ति पवुच्चति ।

भावार्थ- उग्रह निमित्त पछि प्रतिभाग निमित्तलाई बताउँछु । त्यसपरि समाधिस्थ भएर त्यो उग्रह निमित्त प्रकट भईसकेपछि त्यस उग्रह निमित्तमा परिकर्म समाधिद्वारा भावना बुद्धि गर्नेलाई बार बार कोशिस गरिरहेको त्यस योगी पुद्गललाई जुनबेला त्यो उग्रह निमित्त समान भएको परमार्थ धर्मबाट अलग भएको वा कसिणमण्डलमा उत्पन्न हुने कसिण दोषबाट अलग भएको प्रज्ञप्ति भनिएको भावनाद्वारा सिद्ध

भैरहेको पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्भण मनोद्वारिक चित्तमा समूह भैरहेको राम्रोसँग उत्पन्न भयो भनी वा राम्रोसँग सम्पन्न भयो भनी विशेष रूपले भन्नुपर्ने हुन्छ ।

पालि – ततो पट्ठाय परिवन्धविप्पहीना
कामावचरमाधिसंखाता उपचारभावना निष्फन्ना
नाम होति ।

भावार्थ– त्यो प्रतिभाग निमित्त प्रकट भैसकेपछि हटाईसकेको नीवरण भनेको बिघन बाधा भएको वा नीवरण भनिएको बिघ्न बाधा हटाईसकेको कामावचर समाधि भनेको उपचार भावना निष्पन्न भयो वा सम्पन्न भयो भन्ने हुन्छ ।

रूप ध्यानको उत्पीत्त

पालि– ततो परं तमेव पटिभागनिमित्तं उपचारसमाधिना
समासेवन्तस्स रुपावचरपठम-ज्झानमप्पेति ।

भावार्थ– त्यो उपचार भावना भइसकेपछि वा त्यो उपचार भावना सम्पन्न भैसकेपछि त्यो प्रतिभाग निमित्तलाई नै उपचार समाधिद्वारा राम्रो सँग सेवन गर्ने योगावचर पुद्गललाई रुपावचर प्रथमध्यान अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि– ततो परं तमेव पठमज्झानं आवज्जनं समापज्जनं
अधिठ्ठानं बुट्ठानं पच्चवेक्खणा चेति इमाहि
पच्चहि वसिताहि वसिभूतं कत्वा
वितक्कादिकमोलारिकङ्ग पहानाय
विचारादिसुखुमङ्गप्पत्तिया पदहतो यथाक्कमं
दुतियज्झानादयो यथारहमप्पेति ।

भावार्थ – त्यो प्रथमध्यान उत्पन्न भैसकेपछि त्यस प्रथमध्यानलाई नै आवर्जन वशीभाव वा यमध्यानको पाँच अङ्गहरू मध्येमा एकेक आरम्भणमा उत्पन्न हुने आवर्जन अनन्तरमा चार पाँच पटकको जवन, दुई तीन पटकको भवङ्गदेखि माथि नगईकन क्रमशः ध्यानअङ्गलाई विचार गर्ने समर्थ भएको भनेको ध्यानअङ्गलाई विचार गर्ने समर्थ भएको योगी पुद्गलको सामर्थ्य; समापद्यन वशीभाव अथवा समाधिमा बस्ने इच्छा हुनुको भाव भनेको चित्तको अनन्तरमा दुई तीन पटकको भवाङ्गभन्दा माथी नगैकन उत्पन्न हुने आवर्जनको अनन्तरमा समाधिमा बस्न सकिन्छ भन्ने ध्यानलाई भाविता गर्नसक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य; अधिष्ठान वशीभाव अर्थात पुलले पानीको धार भएको नदीको पानीको धारलाई काटेभैं भवाङ्गको धारलाई काटेर निश्चय गरिराखेको समय सम्ममा ध्यानलाई राख्नसकिने भाव भनेको भवाङ्ग अवतरणले ध्यानलाई रक्षागर्न योग्य भएको अधिष्ठान गर्न सक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य अथवा निर्णय गरिसकेको समयभन्दा माथि नपठाईकन (जान नदिईकन) ध्यानालाई राख्नमा समर्थ भएको अधिष्ठान गर्न सक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य; व्युत्थान वशीभाव, निर्णय गरिराखेको समयलाई नाघ्न नदिईकन ध्यानबाट उठन समर्थ भएका (योगीहरूको) भाव भनेको ध्यानबाट उठन सक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य अथवा निर्णय गरिराखेको समयभन्दा भित्र नउठीकन निर्णय गरिराखेको समय अनुसार नै ध्यानबाट उठ्नेमा समर्थ भएको भाव भनेको ध्यानबाट उठनसक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य र प्रत्यवेक्षण वशीभाव अथवा प्रथमध्यानको पाँच अङ्गहरू अरुहरू मध्येमा एकेक आरम्भणमा उत्पन्न हुने अनन्तरमा चार पाँच

पटकको जवन, दुई तीन पटकको भवङ्गभन्दा माथी नगईकन क्रमशः ध्यानअङ्गलाई विचार गर्ने मनोद्वारावर्जनको अनन्तरमा जवन चित्तले ध्यानअङ्गलाई विचार गर्नसक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य; यसरी यी पाँच वशीभाले वशीभूत गरी वित्तिकादि स्थल ध्यानअङ्गलाई हटाएर पठाउनुको निमित्त विचारदि शूक्ष्म ध्यानअङ्ग उत्पन्न गर्नुको निमित्त बार बार पथवी पथवी आदि रूपले भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई क्रमशः : द्वितीयम्यानादि अथवा द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम ध्यानहरु योग्यतानुसार अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – इच्चेवं पठवीकसिणदीसु द्वावीसति कम्मट्ठानेसु
पटिभागनिमित्तमुपलब्धति ।

भावार्थ– यसरी बताई आएको नय अनुसार पृथ्वी कसिणादि प्रज्ञप्ति १० वटा, अशुभ प्रज्ञप्ति १० वटा, कपाल आदि काय समूह प्रज्ञप्ति श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति भनेको २२ कर्मस्थानमा प्रतिभाग निमित्त उपलब्ध हुन्छ ।

पालि– अवसेसेसु पन अप्पमञ्जा सत्तपञ्चत्तियं पवत्तन्ति ।

भावार्थ– विशेष कुरा बताउँछु । बताई आएको २२ वटा कर्मस्थानबाट बाकी रहेको १८ वटा कर्मस्थान मध्येमा अप्रमाण्य सुखित र दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

अरुप ध्यानको उत्पत्ति

पालि – आकासवज्जितकसिणेसु पन यंकिञ्चि कसिणं
उग्घाटेत्वा लद्धमाकासं अनन्तवसेन परिकम्मं
करोन्तस्स पठमारुप्पमप्पेति ।

भावार्थ– रूप आरम्भण पछि अरुप आरम्भणलाई बताउँछु, अथवा रूपध्यान प्राप्त भैसकेपछि अरुध्यान प्राप्त हुनेलाई बताउँछु । आकाश कसिणबाट अलग भएको ९ वटा कसिण मध्येमा कुनै एक कसिणलाई हटाई (उघारेर) प्राप्त भएको अनन्त आकाश प्रज्ञप्तिलाई अन्त नभएको अनुसार “अनन्त आकासं” “अनन्त आकासं” भनि बार बार भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई प्रथम अरुपध्यान अर्पणाको हिसाबमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि- तमेव पठमारुप्पविञ्जाणं अनन्तवसेन परिकम्मं
करोन्तस्स द्दुतियारुप्पमप्पेति ।

भावार्थ– त्यस प्रथम अरुप विज्ञानलाई नै अन्त नभएको रूपमा “अनन्त विञ्जाणं” “अनन्त विञ्जाणं” भनिकन बार बार भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई द्वितीय अरुपध्यान अर्पणाको हिसाबमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – तमेव पठमारुप्पविञ्जाणाभावं पन नत्थि किञ्चीति
परिकम्मं करोन्तस्स ततियारुप्पमप्पेति ।

भावार्थ– द्वितीय अरुपध्यान पछि तृतीय अरुपध्यानलाई बताउँछु । त्यस प्रथम अरुप विज्ञानको अभाव भनेको नास्तिकञ्चि भनि भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई तृतीय अरुपध्यान अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि– ततियारुप्पं सन्तमेतं पणीमेतन्ति परिकम्मं
करोन्तस्स चतुत्थारुप्पमप्पेति ।

भावार्थ— तृतीय अरुप विज्ञानलाई यो तृतीय अरुप विज्ञान शान्त छ, यो तृतीय विज्ञान प्रणीत छ भनिकन यसरी भाविता गर्ने योगी पुद्गललाई चतुर्थ अरुपध्यान अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि— अवसेसेसु च दससु कम्मट्ठानेस
बुद्धगुणादिकमारम्मणमारब्भ परिकम्मं कत्वा तस्मिं
निमित्ते साधुकमुग्गहिते तत्थेव परिकम्मञ्च
समाधियति उपचारी च सम्पज्जति ।

भावार्थ— बताई आएको तीस कर्मस्थानबाट बाकी रहेको बुद्ध, धर्म, संघ, शील, त्याग, देवता, उपशम, मरणानुस्मृति, संज्ञा, व्यवस्थापन भनेका दशवटा कर्मस्थानमा पनि बुद्धगुणादि आरम्मणलाई आरम्मण गरेर “सो भगवा इतिपि अरहं” “सो भगवा सम्मासम्बुद्धो”, आदि भाविता गर्ने परिकर्म गरेर त्यस बुद्धगुणादि आरम्मणलाई राम्रो सँग सिकेर लिई सकेपछि त्यस बुद्धगुणादिमा नै “सो भगवा इतिपि अरहं, सो भगवा इतिपि सम्मासम्बुद्धो” आदि बराबर भाविता गर्ने परिकर्म पनि समाधिष्ठ हुने उपचार पनि सम्पन्न हुने हुन्छ ।

अभिज्ञाको उत्पत्ति

पालि— अभिञ्जावसेन पवत्तमानं पन रुपावचरपञ्चमज्झानं
अभिञ्जापादक पञ्चमज्झाना वुट्ठहित्वा
अधिट्ठेय्यादिक- मावज्जेत्वा परिकम्मं करोन्तस्स
रुपादीसु आरम्मणेसु यथारहमप्पेति ।

भावार्थ— विशेष कुरा बताउंछु । अभिज्ञानको हिसाबले उत्पन्न हुने रुपावचर पञ्चमध्यान अभिज्ञाको मूल भैरहेको रुपावचर पञ्चमध्यानबाट उठेर अधिष्ठान गर्ने आदिलाई वा अधिष्ठान गर्ने, श्रुष्टि गर्ने, सयौं, हजारौं, कल्यरुप आदिलाई विचार गरी “सत होमि सहस्सं होमि” आदि भनेर बारं बार भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई रुपाम्मणादि अथवा रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, धर्मारम्मण भनेको आरम्मणमा योग्यतानुसार अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

अभिज्ञा ५ वटा

पालि— अभिञ्जा च नाम .....
इद्धिविधं दिव्वसोतं, परचित्तविजानता ।
पुब्बे निवासानुस्सति, दिव्वचक्खूति पञ्चधा ।

अयमेत्थ गोचर भेदो निट्ठित्तो च समथ
कम्मट्ठाननयो ।

भावार्थ— जोर्निलाई बताउँछु । अभिज्ञा भनेको वा विशेषरूपले जान्नुपर्ने ज्ञान भनेको ऋद्धि चमत्कार देखाउन सकिने ऋद्धिविध अभिज्ञा, दिव्यश्रोत अभिज्ञा अथवा देवताहरुको कानले भैँ ताढाबाट आउने शब्द सुन्न सकिने दिव्यश्रोत अभिज्ञा, परचित्तविजानन अभिज्ञा अर्थात् अर्काको चित्तलाई जान्न सकिने अभिज्ञा, पूर्वनिवासनुस्मृति अभिज्ञा अथवा पहिले बसीसकेको स्कन्धक्रमलाई बार बार सम्भक्ने स्मृतिसंग मिल्दो अभिज्ञा, दिव्यचक्षु अभिज्ञा अथवा देवताहरुको आँखाको भैँ ताढाको रूपलाई देख्न सक्ने दिव्यचक्षु अभिज्ञा भनिकन यसरी पाँच प्रकारको छ ।

यस शमथकर्मस्थानरप यो बताई आएको गौचार भेद हो ।
शमथ कर्मस्थान नय सम्पूर्ण भयो

विपश्यना कर्मस्थान नय विशुद्धि ७ वटा

पालि- विपस्सना कम्मट्ठाने पन सील विसुद्धि चित्तविसुद्धि
दिट्ठिविसुद्धि कंखावितरणविसुद्धि
मग्गमग्गजाणदस्सनविसुद्धि पटिपदाजाणदस्सन-
विसुद्धि जाणदस्सनविसुद्धि चेति सत्तविधेन विसुद्धि
सङ्गहो ।

भावार्थ- शमथ कर्मस्थान पछि, विपश्यना कर्मस्थानलाई बताउंछु । विपश्यना कर्मस्थानमा अथवा चतुपारिशुद्धिशीलको परिशुद्धि ; चित्तविशुद्धि अथवा उपचार समाधि र अर्पणा समाधि चित्तको परिशुद्धि; दृष्टिविशुद्धि अथवा लक्षण, रस प्रत्युपस्थान र पदस्थानको हिसाबले नामरूपले जम्मा गर्ने ज्ञानको परिशुद्धि; कांक्षावितरण- विशुद्धि अथवा नामरूपले कारणलाई जम्मा पारेर १६ वटा संशयलाई नाघेर जानसक्ने ज्ञानको विशुद्धि; मार्गामार्गज्ञानदर्शन - विशुद्धि अथवा विपश्यनालाई धमिल्याउने कारण भैरहेको बिघ्न बाधालाई जम्मा गर्ने रूपको मार्ग हो होइन जान्न सकिने ज्ञानको परिशुद्धि; प्रतिपदा - ज्ञानदर्शन - विशुद्धि अथवा उदय व्यय ज्ञानदेखि सत्यानुलोभ ज्ञानसम्म ९ वटा विपश्यना ज्ञान नाम भएका नाम भएका मार्गज्ञान- दर्शन - विशुद्धिको आचरण भैरहेको ज्ञानदृष्टिको परिशुद्धि र ज्ञानदर्शन विशुद्धि अथवा निर्वाणलाई देख्न सकिने मार्गज्ञानको परिशुद्धि भनिकन यसरी सात प्रकारले विशुद्धि संग्रहलाई जान्नुपयो ।

पालि- अनिच्चलक्खणं दुक्खलक्खणं अनत्तलक्खणञ्चेति
तीणि लक्खणानि ।

भावार्थ- अनित्य लक्षण अथवा सधै नहुने रूपमा सम्भन्नुपर्ने वा सधै नभएका लक्षण भैरहेको, दुःख लक्षण अथवा सम्भन्नुपर्ने दुःख अथवा दुःख लक्षण भइरहेको र अनात्म लक्षण अथवा आत्मा नभएका रूपमा सम्भन्नु पर्ने वा आत्मा नभएको लक्षण भैरहेको भनि यसरी तीनवटा लक्षणहरुलाई जान्नु पर्दछ ।

अनुपश्यना ३ वटा

पालि- अनिच्चनुपस्सना दुक्खानुपस्सना अनत्तानुपस्सना
चेति चिस्सो अनुपस्सना ।

भावार्थ- अनिन्यानुपश्यना अथवा नित्य नभएकोलाई बार बार देख्नु । दुःखानुपश्यनालाई बार बार देख्नु । अनात्मानुपश्यनालाई बार बार देख्नु अथवा आत्मा होइन भनेकोलाई बार बार देख्नु भनिकन यसरी तीन अनुपश्यनालाई जान्नु पर्दछ ।

विपश्यना ज्ञान १० वटा

पालि- सम्मस्सनजाणं उदयव्वयजाणं भङ्गजाणं भयजाणं
आदिनवजाणं निव्विदाजाणं मुच्चितुकम्यताजाणं
पटिसंखाजाणं संखारुप्पेक्खाजाणं

अनुलोमत्राणञ्चेति दस विपस्सनात्राणानि ।
 भावार्थ – सम्मसन ज्ञान अथवा स्कन्ध आदिलाई समूहलाई परामर्श गर्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; उदयव्यय ज्ञान अथवा उत्पन्न हुने विनाश हुनेलाई बार बार ध्यान राख्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; भङ्ग ज्ञान अथवा उत्पन्न हुनेलाई छाडेर विनाश हुनेमा उत्पन्न हुने ज्ञान; भय ज्ञान अथवा संस्कारलाई भयको रूपमा बार बार देख्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; आदीवन ज्ञान अथवा देखिने, भय भएको संस्कारलाई दोष रूपमा देख्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; निब्विदा ज्ञान अथवा देखिएको दोष भएको संस्कारमा उदय हुने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; मुञ्चितुकम्यता ज्ञान अथवा उदास भएर संस्कारबाट मुक्त हुने इच्छा भएको हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; प्रतिसंख्या ज्ञान अथवा मुक्त हुने कारण सम्पन्न गर्नुको निमित्त फेरी एकपटक संस्कारलाई समूहका रूपमा संकलन गर्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; संस्काररूपेक्षा ज्ञान अथवा संस्कारधर्ममा डराउनु खुशीहुनुलाई अलग गर्ने हिसाबले उपेक्षित भावले उत्पन्न हुने ज्ञान; अनलोम ज्ञान अथवा माथी माथिका ९ वटा ज्ञानको काम सिद्ध हुने सैतीस बोधिपक्षिय धर्मलाई अनुकूल भएको ज्ञान भनिकन यसरी दशवटा विपश्यना ज्ञानलाई जान्नु पर्दछ ।

विमोक्ष ३ वटा

पालि– सुञ्चतो विमोक्खो अनिमित्तो विमोक्खो

अप्पणिहितो विमोक्खो चेति तयो विमोक्खा ।

भावार्थ– शून्यत विमोक्ष अथवा आत्मभाव शून्य भएर संयोजन इत्यादिबाट अलग भएको मार्ग; अनिमित्त विमोक्ष अथवा नित्य निमित्त इत्यादि नभएर संयोजन आदिबाट अलग भएको मार्ग र अप्रणिहित विमोक्ष अथवा तृष्णा भनिएका आकांक्षाबाट अलग भएर संयोजन आदिबाट अलग भएको मार्ग भनिकन यसरी तीनवटा विमोक्षलाई अथवा मार्गलाई जान्नुपर्छ ।

विमोक्षमुख ३ वटा

पालि– सुञ्चतानुपस्सना अनिमित्तानुपस्सना अप्पणिहिता-

नुपस्सनाच”ति तीणि विमोक्खमुखानि च

वेदितव्वनि ।

भावार्थ– शून्यतानुपश्यना अथवा आत्मभावले शून्य भएको लाई बार बार देख्नु; अनिमित्तानुपश्यना अथवा नित्य निमित्तको अभावलाई बार बार देख्नु; अप्रणिहतानुपश्यना अथवा तृष्णा भनिएको आकांक्षाबाट अलग हुनेलाई बार बार देख्ने भनिकन यसरी तीनवटा विमोक्षमुखलाई पनि अथवा संयोजनादिबाट अलग भएको मार्गको कारणलाई पनि जान्नुपर्ने हुन्छ, जान्नु पर्छ ।

विशुद्धि भेद

शील विशुद्धि

पालि कथं ....

पातिमोक्खअसंवरसीलं इन्द्रियसंवरसीलं आजीव-

पारिसुद्धिसीलं पच्चयसन्निस्सितसीलञ्चेति

चतुपारिसुद्धिसीलं सीलविसुद्धि नाम ।

भावार्थ– कसरी जान्नु ?

प्रातिमोक्ष संवर शील अथवा आफुलाई रक्षा गर्नेलाई अपाय दुःख आदिबाट मुक्त गर्ने हुंदा कायदुश्चरित्रदिबाट रक्षित भएर कायकर्म रुचीकर्मलाई राम्रोसंग राख्ने चेतना; इन्द्रिय संवर शील अथवा चक्षुइन्द्रिय, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय र मनयन्द्रियलाई रुपारम्भण, शब्द, गन्ध, रस, प्रष्टव्य र धर्मारम्भणबाट रक्षा गर्ने हिसाबले कायकर्म वचीकर्मलाई राम्रोसंग राख्ने नेतना; आजीव पारिशुद्धि शील अथवा मिथ्या जीवनाट बचेर विरत भएर जविनवृत्ति चलाउने आदि हिसाबले कुशलधर्मलाई विशेष रूपले धारण गर्ने चेतना; प्रत्यय सन्निश्रित शील अथवा चतुप्रत्ययलाई आधार लिएर त्यो चतुप्रत्ययलाई यो संसार दुःखबाट मुक्त हुने फल भएको हुनाले बार बार ज्ञानले विचार गरी “पटिसंखा योनिसो” आदिरूपले विचार गर्ने हुंदा कुशल धर्मलाई विशेषरूपले धारण गर्ने चेतना भनिकन यसरी चारवटा पारिशुद्धि शील देशना गर्नु, इन्द्रियलाई रक्षा गर्न खोज्नु बार बार ज्ञानले होस राखी विचार गर्ने हिसाबले चार प्रकारले भएर शुद्ध कुशलधर्मको आधार भैरहेको चेतनालाई शील विशुद्धि भन्छ ।

चित्त विशुद्धि

पालि- उपचारसमाधि अप्पनासमाधि चेति दुविधो पि
समाधि चित्तविसुद्धि नाम ।

भावार्थ- उपचार समाधि अथवा अर्पणाध्यानको नजिकै समाधिष्ठ हुने र अर्पणा समाधि अथवा अर्पणाध्यानमा उत्पन्न हुने समाधि भनिकन यसरी दुई प्रकारले पनि भएको समाधिलाई चित्तविशुद्धि भन्छ वा चित्तलाई नीवरण रहित भएको भावमा पुऱ्याउने रूपले शुद्ध गर्ने हुनाले परिशुद्ध भएको समाधि भन्छ ।

दृष्टि विशुद्धि

पालि- लक्खणरसपच्चुपट्ठान पदट्ठान वसेन
नामरूपपरिग्गहो दिट्ठिविसुद्धि नाम ।

भावार्थ- लक्षण, रस, प्रत्युप्रस्थान र पदस्थानको हिसाबले त्रैभूमिक धर्मको साधारण स्वभाव भनेको लक्षण, कृत्य भनिएको रस प्रकट हुने आकार भनेको प्रत्युप्रस्थान, नजिकको कारण भनेको पदस्थान हिसाबले वा त्रैभूमिक धर्मको स्वभाव भनेको लक्षण, सम्पन्न हुनु भनेको रस, फल भनेको प्रत्युस्थान, नजिकको कारण भनेको पदस्थानको हिसाबले नामरूपलाई परिग्रहण गर्नेलाई दृष्टिविशुद्धि भन्छ ।

कांक्षविचरण विशुद्धि

पालि- तेसमव च नामरूपानै पच्चयपरिग्गहो
कंखवितरणविसुद्धि नाम ।

भावार्थ- जोर्निलाई बताउँछु । ती नाम रूपको नै कारणलाई जम्मा गर्नलाई कांक्षावितरण विशुद्धि भन्छ अथवा १६ वटा संशयलाई नाघेर जान सक्ने ज्ञानको परिशुद्धि भन्छ ।

मार्गमार्ग ज्ञानदर्शन विशुद्धि

पालि- ततो परं पन तथा परिग्गहितेसु सप्पच्चयेसु
तेभूमकसंखारेसु अतीतदिभेदभिन्नेसु खन्धादि-
नयमाब्भ कलापवसेन संखिपित्वा अनिच्चं
खयट्ठेन दुक्खं भयट्ठेन अनत्ता असारकट्ठेनाति
अद्धानवसेन सन्ततिवसेन खणवसेन वा

सम्मस्सणञ्जाणेन लक्खणत्तयं सम्मस्सन्तस्स तेस्वेव
पच्चयवसेन खणवसेन च उदयब्बयञ्जाणेन
उदयब्बयं समनुपस्सन्तस्स च ।

भावार्थ- कांक्षा वितरण विशुद्धि पछि मार्गामार्ग ज्ञान दर्शन विशुद्धिलाई बताउँछु । त्यस नाम रूपको कारणलाई जम्मा गर्नुदेखि पछि त्यस त्यस आकारले परिगृहित भएको अथवा अलग अलग लक्षण, रस, प्रत्युप्रस्थान र पदस्थानलाई सम्झने, कारणलाई सम्झने हिसाबले परिगृहित भएको कारण सहित भैरहेको अतीत आदि भेदले भिन्न भएको तीन भूमीमा उत्पन्न हुने संस्कारमा स्कन्धादि नयलाई आरम्भ गरेर समूहको हिसाबले संक्षेप गरी विलयहुने स्वभावमा पुग्ने हुनाले अनित्य भन्छ, भय भनिएको कारणले दुःख भन्छ : आत्मभन्ने सार नभएको हुनाले अनात्म भन्छ, भनिकन यसरी अतीततादि कान, सन्तति, र लक्षणको हिसाबले परामर्श गर्ने ज्ञानले तीनवटा लक्षणसमूहलाई परामर्श गर्ने योगी पुद्गलको त्यस त्रैभूमिक संस्कारमा नै कारणको हिसाबले र क्षणको हिसाबले उत्पत्ति र विनाशलाई जान्ने ज्ञानले उत्पत्ति विनाशलाई बार बार देख्ने योगी पुद्गलको

विपश्यनालाई धमिलो पार्ने धर्म १० वटा

पालि- ओभासो पीति पस्सद्धि- अधिमोक्खो च पग्गहो ।
सुखं ज्ञाणमुपट्ठान- मुपेक्खा च निकन्ति चेति ।
ओभासादिविपस्सनुपक्किलेसपरिवन्धपरिग्गहवसेन
मग्गामग्गलक्खणववत्थानं मग्गामग्गजाण
दस्सनविसुद्धि नाम ।

भावार्थ- ज्योति अथवा विपश्यना चित्तले गर्दा उत्पन्न हुने शरीरबाट निस्कने ओभास भनिने ज्योति, प्रीति अथवा विपश्यनासँगै उत्पन्न हुने क्षुद्रिकाप्रीति, क्षणिकाप्रीति, अवक्रान्तिकाप्रीति, उद्वेगाप्रीति र स्फरणाप्रीति भनिएका पाँच प्रकारका प्रीति वा अलिकति खुसि हुने, एकछिन खुशी हुने, शरीरलाई आकाशमा उडाएर लाने रूपले खुशी हुने शरीर भरिनै फिंजीरहने किसिमले खुशी हुने भनेका पाँच प्रकारका खुशी प्रश्रब्धि अथवा काय चित्तको डाह हुनुबाट शान्त हुने लक्षण भएको कायप्रश्रब्धि र चित्तप्रश्रब्धिको हिसाबले दुई प्रकारले भएको प्रश्रब्धि; अधिमोक्ष अथवा दरिलो श्रद्धिइन्द्रिय भनेको श्रद्धा र विश्वास दरिलो गर्ने सहयोग अथवा सम्यक्प्रधान कृत्यलाई सिद्ध गर्ने वीर्यसम्बोध्यङ्ग भनिएका दरिलो गर्ने सहयोग; सुख अथवा ठूलो सुख वा विपश्यना चित्तसँग सम्प्रयुक्त भैरहेको चैतसिक सुख : ज्ञान अथवा देवराज इन्द्रले छोडील्याउने बज्रसमान भएको लक्षण तीनवटालाई देख्ने ज्ञान; उपस्थान प्रकट हुने स्मृतिप्रस्थान भैरहेको धेरैकाल देखि गरी सकेको काम आदिलाई बार बार सम्झनसक्ने स्मृति र उपेक्षा र अथवा सम्प्रयुक्त धर्मसँगै मिलेको विपश्यना सहित भएको उपेक्षासम्बोध्यङ्ग भैरहेको तत्रमध्यस्थुपेक्षा, मनोद्वारावर्जन चित्तसँग सम्प्रयुक्त भैरहेको चेतना भनेको आवर्जनुपेक्षा यसरी दुई प्रकारको उपेक्षा; निकन्ति- ताँस्सिने तृष्णा अथवा ओभासादि नौवटा उत्पन्न भयोभने यसभन्दा पहिले मलाई यस्तो स्वभाव भएको ज्योति अद्भुत रूपले उत्पन्न भयो भनिकन ती ओभास आदि नौवटामा ताँस्सिने शूक्ष्मतृष्णा; यसरी ओभासादि दशवटा विपश्यनालाई धमिलो तुल्याउने विघ्न बाधालाई परिग्रह गर्ने हिसाबले मार्ग हो होइन भन्ने लक्षणलाई छुट्याउने अथवा लक्षित मार्ग हो होइनलाई सम्चभने छुट्याउने भन्ने ज्ञानलाई मार्गामार्ग ज्ञान दर्शन विशुद्धि भन्छ अथवा विपश्यनालाई धमिल्याउने उपद्रवलाई परिग्रहण गर्ने हिसाबले मार्ग हो होइन भनि जान्ने ज्ञानको परिशुद्धि भन्छ ।

प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धि

पालि- तथा परिवन्धविमुत्तस्स पन तस्स उदयव्यय-
 ज्ञाणतो पट्ठाय यावानुलोमा तिलक्खणं
 विपस्सनापरंपराय पटिज्जन्तस्स नव विपस्सना-
 ज्ञाणनि पटिपदाज्ञाणदस्सनविसुद्धि नाम ।

भावार्थ- मार्गामार्ग ज्ञान दर्शन विशुद्धि पछि प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धिलाई बताउँछु । त्यसप्रकारले ओभास ज्योति आदि दशवटा विपश्यनालाई धमिल्याउने उपद्रवहरुले अलग भएको त्यस योगीलाई उत्पत्ति र विनाशलाई जान्ने उदय व्यय ज्ञानदेखि सत्यानुलोम ज्ञानसम्म त्रिलक्षण तीनवटालाई एक पछि अर्को तल्लताको विपश्यनाको रूपमा आचरण गर्ने योगी पुद्गलको नौवटा विपश्यना ज्ञानहरुलाई प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धि भन्छ; अथवा उदयव्यय ज्ञानदेखि सत्यानुलोम ज्ञानसम्म नौवटा विपश्यना ज्ञान नाम भैरहेको मार्ग भनेको ज्ञान दर्शन विशुद्धिको आचरण भैरहेको ज्ञानदृष्टिको परिशुद्धि भन्छ ।

ज्ञान दर्शन विशुद्धि

पालि- तस्सेवं पटिपज्जन्तस्स पन विपस्सनापरिपाक-
 माम्म इदानि अप्पना उप्पज्जिस्सतीति भवङ्गं
 वोच्छिन्दित्वा उप्पन्नमनोद्वारावज्जनानन्तरं द्वे तीणि
 विपस्सनाचित्तानि यंकिञ्चि अनिच्चदि-
 लक्खणमारब्भ परिक्कम्मोपचारानुलोमनामेन
 पवत्तन्ति ।

भावार्थ- प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धि पछि ज्ञान दर्शन विशुद्धिलाई बताउँछु । यसरी बताई आएको नय अनुसार आचरण गर्ने त्यस योगी पुद्गललाई विपश्यना ज्ञान छिप्पिनेलाई कारण गरी अर्पणा भनेको लोकृत्तर मार्ग उत्पन्न हुनेछ । यस्तो भन्नुपर्ने क्षणमा भवाङ्गको श्रोतलाई काटेर उत्पन्न हुने मनोद्वारावर्जनको अनन्तरमा दुई तीन पटकको विपश्यना चित्तहरु एकन एकवटा अनित्यादि लक्षणलाई अथवा अनित्य दुःख अनात्म लक्षणलाई आरम्भण गरेर परिकर्म उपचार अनुलोम भनेको नाउले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि- या सिखापत्ता सा सानुलोमा संखारुपेक्खा
 वुट्ठानगामिनीविपस्सनाति च पवुच्चति ।

भावार्थ- जो संस्कारमा उपेक्षा भावले देखिने ज्ञान छ; विपश्यनाको सिखरमा सत्यानुलोम ज्ञानसँगै उत्पन्न हुने त्यो संस्कारुपेक्षा ज्ञानलाई व्युत्थानगामिनी विपश्यना भनिकन पनि अथवा अपायादि वा संस्कार निमित्तबाट उठ्ने भनेको मार्गमा पुगिने विपश्यना भनिकन पनि विशेषरूपले भन्ने गर्दछ ।

पालि- ततो परं गोत्रभूचित्तं निब्बानमालम्बित्वा
 पुथुज्जनगोत्तमभिभवन्तं अरिययोत्तमभिसम्भोन्त-ञ्च
 पवत्तति ।

भावार्थ- त्यो व्युत्थान गामिनी विपश्यना जवनचित्त दुई तीन पटक उत्पन्न भैसकेपछि गोत्रभू चित्त निर्वाणलाई आरम्भण गरेर पृथग्जनहरुको गोत्रलाई अभिभूत गरी त्यसपछि आर्य गोत्रभूमा पुन्याएर उत्पन्न हुने हुन्छ ।

मार्गकृत्य १६ वटा

पालि- तस्सानन्तरमेव मग्गो दुक्खसच्चं परिजानन्तो
समुदयसच्चं पजहन्तो निरोसच्चं सच्छिकरोन्तो
मग्गसच्चं भावनावसेन अप्पनावीथिमोतरति ।

भावार्थ- त्यस गोत्रभू चित्तको अनन्तरमा श्रोतापत्ति मार्गले दुःखसत्यलाई एक एक गरि छुट्याएर जानी, समुदयसत्यलाई हटाई निरोधसत्यलाई साक्षात्कार गरी मार्गसत्यलाई बृद्धि गर्ने हिसाबले अर्पणा वीथिमा अवतरण गर्ने हुन्छ ।

पालि- ततो परं द्वे तीणि फलचित्तानि पवत्तित्वा
भवङ्गपातोव होति ।

भावार्थ- त्यो श्रोतापत्ति मार्ग अर्पणा विधिमा पुगेपछि दुई तीन पटकको फलचित्तहरु उत्पन्न भएर भवाङ्गको अवतरण नै हुनै हुन्छ ।

प्रत्यवेक्षण ज्ञान उत्पन्न हुने

पालि- पुन भवङ्ग वोच्छिन्दित्वा पच्चवेक्खणज्जाणानि
पवत्तन्ति ।

भावार्थ - फेरी भवाङ्गलाई अक्छेदन गरी प्रत्यवेक्षण ज्ञानहरु अथवा मार्ग, फल, निर्वाणलाई विचार गर्ने ज्ञानहरु उत्पन्न हुने हुन्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि- मग्गं फलञ्च निब्बानंस पच्चवेक्खति पण्डितो ।
हीने किलेसे सेसे चस पच्चवेक्खति वा न वा ॥

भावार्थ- प्रज्ञावान आर्य पुद्गलले मार्ग, फल र निर्वाणलाई प्रत्यवेक्षण गर्ने हुन्छ । हटाई सकेका क्लेशहरुलाई र हटाएर बाकि रहेका क्लेशहरुलाई प्रत्यवेक्षण गर्ने पनि हुन्छ, नगर्ने पनि हुन्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि- छ्खिसुद्धि कमेनेवं भावेतब्बो चतुब्बिधो ।
जाणदस्सनविसुद्धिसु नाम मग्गो पवुच्चति ॥
अयमेत्थ विसुद्धिभेदो ।

भावार्थ- यसरी बताई आएको नय अनुसार ६ वटा विशुद्धिको क्रमले वृद्धि गर्नुपर्ने चार प्रकारले भएको मार्गलाई ज्ञान दर्शन विशुद्धि भन्छ भनी अथवा निर्वाणलाई जान्न देख्न सक्ने मार्ग ज्ञानको परिशुद्धि भनिन्छ भनी विशेषरूपले बताइएको छ ।

विमोक्ष - भेद

पालि- तत्थ अनतानुपस्सना अत्तभिनिवेशं मुञ्चन्ती
सुञ्जतानुपस्सना नाम विमोक्खमुखं होति ।

भावार्थ- त्यस अनित्यानुपश्यनादि उद्देशमा ती विपश्यना तीनवटा, विमोक्षमुख तीनवटा मध्येमा मेरो आत्म भनी दरिलो गरी विचार गर्नेलाई अथवा मेरो आत्म होइन भनि दरिलो गरी ग्रहण गर्नेलाई छाड्ने; आत्म होइन भनि उत्पन्न हुनेलाई बार बार देख्ने शून्यतानुपश्यना भनेको अथवा आत्मशून्य आकारले

बार बार देख्ने भनेको विमोक्षमु अथवा विरोधी आत्म अभिनिवेशबाट मुक्त हुन लागेको, भैसकेको मार्ग र फलको कारण अथवा विरोध क्लेशबाट मुक्त मात्र भएको मार्ग, मुक्त भैसकेको फलको कारण हुने हुन्छ ।

पालि- अनिच्चनुपस्सना विपल्लसनिमित्तं मुञ्चन्ती
अनिमित्तानुपस्सना नाम ।

भावार्थ- विपर्यास निमित्तलाई अथवा संज्ञा विपर्यास, चित्त विपर्यास, दृष्टि भनिएको कारणलाई अथवा विपरीत तरिकाले ग्रहण गर्ने भनेको संज्ञा, चित्त, दृष्टि भनिएको कारणलाई अथवा विपरीत हुने कारण भैरहेको संज्ञा, चित्त, दृष्टि भनिएको अपायगामनीय कारणलाई अथवा विपरीत तरिकाले ग्रहण गर्ने भनिएको संज्ञा, चित्त, दृष्टि अपाय गमनीय कारणलाई छाड्ने, नित्य होइन भनी उत्पन्न हुनेलाई बार बार देख्ने अनिमित्तानुपश्यना भनेको अथवा विपर्यास निमित्तले अलग भएको आकारले बार बार देखिने भनेको विमोक्षमुख अथवा विरोधी विपर्यास, निमित्तबाट मुक्त मा भएको भैसकेको मार्ग र फलको कारण अथवा विरोधी क्लेशबाट मुक्त मात्र भएको मार्ग, मुक्त भैसकेको फलको कारण हुने हुन्छ ।

पालि- दुक्खानुपस्सना तण्हापणिधिं मुञ्चन्ती
अप्पणिहितानुपस्सना नाम ।

भावार्थ- काम, रूप, अरूप भवमा ताँसिने तृष्णा भनेको आकांक्षालाई छोड्ने, दुःख भनिकन उत्पन्न हुनेलाई बार बार देख्ने अप्रणिहितानुपश्यना अथवा प्रणिधिबाट अलग भएको आकारले देखिने भनेको विमोक्षमुख अथवा विरोधी प्रणिधिबाट मुक्त मात्र भएको भैसकेको मार्ग र फलको कारण अथवा विरोधी क्लेशबाट मुक्त मात्र भएको मार्ग, मुक्त भैसकेको फलको कारण हुने हुन्छ ।

पालि- तस्मा यदि वुट्ठानगामिनीविपस्सना अनत्ततो
विपस्सति, सुञ्जतो विमोक्खो नाम होति मग्गो ।

भावार्थ- तसर्थ व्युत्थान गामिनी विपश्यना अथवा अपायादिबाट वा संस्कार निमित्तबाट उठ्ने भनेको मार्गमा पुगिने कारण भैरहेको विपश्यना, अनात्मभावले अथवा अनात्म भनिकन देख्यो भने यसरी अनात्मभावले देख्ने अवस्थामा लोकुत्तरमार्ग शून्यत विमोक्ष भनि अथवा आत्मभावले शून्य भएर संयोजनबाट मुक्त हुने हुन्छ ।

पालि- यदि अनिच्चतो विपस्सति, अनिमित्तो विमोक्खो
नाम ।

भावार्थ- वुट्ठान गामिनी विपश्यना अथवा अपायादि बाट वा संस्कार निमित्तबाट उठ्ने भनेको मार्गमा पुगिने कारण भैरहेको विपश्यना, अनित्यको रूपमा अथवा अनित्य भनी देख्यो भने यरी अनित्य रूपले अनित्य रूपले देखिने अवस्थामा लोकुत्तर मार्ग अनिमित्त विमोक्ष भनिने अथवा नित्य निमित्तादि नभएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैरहेको हुने हुन्छ ।

पालि- यदि दुक्खतो विपस्सति अप्पणिहितो विमोक्खो
नामत्रि च मग्गो विपस्सनागमनवसेन तीणि
नामानि लभति, तथा फलञ्च मग्गागमनवसेन
मग्गवीथियं ।

भावार्थ— व्युत्थान गामिनी विपश्यना अथवा अपायदि बाट वा संस्का, निमित्तबाट उठ्नु भनेको मार्गमा पुगिने कारण भैरहेको विपश्यना, दुःखको रूपमा अथवा दुःख भनी देख्यो भने यसरी दुःख रूपले देखिने अवस्थामा लोकोत्तर मार्ग अप्रणिहित विमोक्ष भनिने वा तृष्णा भनेको आकांक्षा रहित भएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैरहेको भनिने हुन्छ । यसरी पनि लोकोत्तर मार्ग विपश्यना भनिएको गमनको हिसाबले तीनवटा नाम वा शून्यत अनिमित्त र अप्रणिहित भन्ने तीनवटा नाउ भएको हुनेभयो । मार्ग वीथि दुई तीन पटक अवतरण हुने फल पनि मार्ग भनिएको गमनको हिसाबले त्यस्तै नै तीनवटा नाउं अथवा शून्यता अनिमित्त र अप्रणिहित विमोक्ष भनिएको तीन नाउं भएको हुने भयो ।

पालि— फलसमापत्तिवीथियं पन यथावुत्तनयेन विपस्सन्तानं
यथासकं फलमुप्पज्जमानम्पि विपस्सनागमनवसेनेव
सुञ्जतादिविमोक्खोति च पवुच्चति ।

भावार्थ— विशेष कुरा बताउँछु । फलसमापत्ति विधिमा बताइ आएको नय अनुसार विपश्यक फलप्लु पुद्गल चारजनामा उत्पन्न हुने जुन उपलब्ध मार्ग भनेको आफ्नो फल विपाक भैरहेको फल पनि विपश्यना भनेको गमनको हिसाबले शून्यत, अनिमित्त र अप्रणिहित विमोक्ष भनिकन नै वा आत्म भावले शून्य भएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैसकेको फल नित्य निमित्तादिबाट अलग भएर संयोजनादिबाट मुक्तः भैसकेको फल, तृष्णा भनेको प्रणिधिबाट रहित भएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैसकेको फल भनिकन नै विशेषरूपले बताई राखेको भयो ।

पालि— आरम्मणवसेन पन सरसवसेन च नामत्तयं सब्बतत्थ
सब्बेसम्पि सममेव चाति । अयमेत्थ विमोक्खभेदो ।

भावार्थ— असाधारण पछि साधारणलाई बताउँछु । सबै मार्गवीथि र फल समापत्ति विधिमा सबै मार्ग फल तीनवटा नाउंको समूह अथवा शून्यता, अनिमित्त र अप्रणिहित विमोक्ष भनेको तीनवटा नाउंको समूह पनि सम्पूर्ण संस्कार शून्य भएको हुँदा शून्यता नाउं भएको निर्वाण, संस्कार निमित्तबाट अलग भएकोले अनिमित्त नाउं भएको निर्वाण, तृष्णा भनेको प्रणिधिले रहित भएको हुनाले अप्रणिहित नाउं भएको निर्वाण भनेको आरम्मणको हिसाबले र रागादिबाट शून्य हुनाले शून्यत रूप निमित्त आदि आरम्मणबाट अलग हुनाले अनिमित्त क्लेश भनिएको आकांक्षा रहित भएको हुनाले अप्रणिहित भनेको आफ्नो गुणको हिसाबले समान नै भयो ।

पुद्गल भेद

मार्गबाट हटाउने कर्म

पालि— एत्थ पन सोतापत्तिमग्गं भावेत्वा
दिट्ठिविचिकिच्छापहानेन पहीनापायगमनो
सत्तक्खत्तुपरमो सोतापन्नो नाम होति ।

भावार्थ— विमोक्ष भेद पछि पुद्गलभेदलाई बताउँछु । विपश्यना कर्मस्थान वा यी चार मार्ग मध्येमा अथा यी चारजना फलस्थ पुद्गलहरु मध्येमा श्रोतापत्ति मार्गलाई बुद्धि गरी दृष्टि विचिकित्सा हटाउनु द्वारा वा हटाएको कारणले हटाईसकेको भएर देव र मनुष्यलोकमा छ्यासमिस रूपले सातपटक प्रतिसन्धि ग्रहण गर्ने परिमाण भएको श्रोतापन्न नाउं भएको हुने हुन्छ ।

पालि— सकदागमिमग्गं भावेत्वा रागदोसमोहानं तनुकरत्ता

सकदागामी नाम होति सकिदेव इमं लोकं
अगन्त्वा ।

भावार्थ— सकदागामी मार्गलाई बृद्धि गरेर राग, द्वेष, मोहलाई पातलो पारी लाने हुँदा एकपटक मात्र मनुष्य लोकमा आएर वा आउने कारणले सकदागामी भनेको हुने हुन्छ ।

पालि— अनागमिमगं भावेत्वा कामरागव्यापादानमन-
वसेसप्पहानेन अनागामी नाम होति अनागन्त्वा
इत्थत्तं ।

भावार्थ— अनागामी मार्गलाई बृद्धि गरेर कामराग र व्यापादलाई निशेष गरी हटाउने भएको वा हटाएको कारणले यो काम भूमिमा नआईकन वा नआउने कारणले अनागामी भन्ने हुने हुन्छ ।

पालि—अरहत्तमगं भावेत्वा अनवसेसकिलेसप्पहानेन अरहा
नाम होति खीणासवो लोके अग्गदक्खणेय्योति ।
अयमेत्थ पुग्गलभेदो ।

भावार्थ— अरहत्त मार्गलाई बुद्धि गरेर क्लेशलाई बाकि नराखिकन हटाउने भएकोले वा हटाउने कारणले क्षीण भएको आश्रत हुने मनुष्य लोकमा अग्र भएको दक्षिणालाई ग्रहण गर्ने योग्य भएको अरहन्त भन्ने हुने हुन्छ ।

यस विपश्यना कर्मस्थानमा यो बताईआएको पुद्गल भेद हो ।

समापत्ति भेद

पालि— फलमापत्तिवीथियो पनेत्थ सब्बेसस्सिप यथासक
फलवसेन साधारणाव ।

भावार्थ— पुद्गल भेद पछि समापत्ति भेदलाई बताउँछु । यस विपश्यना कर्मस्थामा वा यी फलसमापत्ति र निरोध समापत्ति मध्येमा फलसमापत्तिहरु सम्पूर्ण फलष्ठ पुद्गल चारजनासंग उपलब्ध मार्ग भनेको आफ्नो भैरहेको फलको हिसाबले साधारण नै हुन्छ ।

पालि— निरोधसमापत्तिसमापज्जनं पन अनागामीनञ्चेव
अरहन्तानञ्च लब्भन्ति ।

भावार्थ— साधारण पछि असाधारणलाई बताउँछु । निरोधसमापत्तिमा बस्नलाई वा चित्त चैतसिक वित्तजरुपहरु निरोधमा पुगिनेमा बस्नेलाई काम र रूपभूमिमा रहेका समापत्ति आठैवटाले सम्पन्न भएका अनागामी पुद्गलहरूलाई र (काम र रूप भूमिमा रहेका समापत्ति आठैवटाले सम्पन्न भएकाहरु) अरहन्त पुद्गलहरूलाई प्राप्त हुन्छ ।

पालि— तत्थ यथाक्कर्म पठमज्झानदिमहग्गतसमापत्तिं
समापज्जित्वा बुट्ठाय तत्थ गते संखारधम्मो तत्थ
तत्थेव विपस्सन्तो याव आकिञ्चञ्जायतनं गन्त्वा
ततो परं अधिट्ठेय्यादिकं पुब्बिकिच्चं कत्वा
नेवसञ्जानासञ्जायतनं समापज्जति ।

भावार्थ— त्यस निरोधसमापत्तिमा क्रमशः प्रथमध्यानादि महर्गत समापत्तिलाई ध्यान गरेर त्यस समापत्तिबाट उठेर त्यस प्रथमध्यादि महर्गत समापत्तिमा उत्पन्न हुने संस्कार धर्मलाई ती ती प्रथमध्यानादि महर्गत समापत्तिमा नै विपश्यना द्वारा देख्ने अनागामी अरहन्त पुद्गलले आकिञ्चन्यायतन कुशल क्रिया ध्यान सम्म गएर त्यस ध्यानमा बसेदेखि पछि अधिष्ठान गर्ने आदि अथवा आफ्नो नजिक नभएको अलग अलग राखिएको चीवरादि परिष्कार, विहार आदि आगो इत्यादिले नाम गर्न नसकिने गरी अधिष्ठान गर्ने संघले आकांक्षा गर्ने लाई विचार गर्ने; बुद्धले बोलाउँदा विचार गर्ने, सातदिन भित्र कर्मज रुपलाई उत्पादन गरिने जीवनको स्थितिलाई हेर्ने भनेको चारवटा पूर्वकृत्य गरेर नैवसंज्ञा ना संज्ञायतन कुशल क्रिया ध्यानमा प्रवेश गर्ने हुन्छ ।

पालि— तत्थ द्विन्नं अप्पनाजवनानं परतो वोच्छिज्जति

चित्तसन्तति, ततो निरोधसमापन्नो नाम होति ।

भावार्थ— दोश्रो पटकको नैवसंज्ञा नासंज्ञायतन कुशल क्रिया अर्पणा जवन पछि त्यो अनागामी, अरहन्त पुद्गलको चित्तसन्तति अवच्छिन्न हुने हुन्छ । त्यो चित्तसन्तति अवच्छिन्न भैसकेपछि त्यो चित्तसन्तति अवच्छिन्न भएको कारणले निरोधसमापत्तिमा प्रवेश भयो भन्ने अथवा चित्त चैतसिक चित्तजरुपको निरोधमा पुगिने भन्ने हुन्छ ।

पालि— वुट्ठानकाले पन अनागामिनो अनागामिफलचित्तं

अरहतो अरहतफलचित्तं एकवारमेव पवत्तित्वा

भवङ्गपातो होति, ततो परं पच्चवेक्खणञ्जाणं

पवत्ततीति । अयमेत्थ समापत्तिमेदो । निट्ठितो च

विपस्सनाकम्पठान नयो ।

भावार्थ— विशेष कुरा बताउँछु वा ध्यानमा बस्नुभन्दा पछि ध्यानबाट उठ्नेलाई बताउँछु । निरोधसमापत्तिबाट उठ्ने समयमा अनागामी पुद्गललाई अनागामी फलचित्त अरहन्त पुद्गललाई अरहन्त फलचित्त एकपटक मात्र उत्पन्न भएर अथवा अनागामी पुद्गललाई अनागामी फलचित्तको अरहन्त पुद्गललाक्ष अरहन्तफलचित्तको एकपटक मात्र उत्पत्ति हुने कारणले वा उत्पन्न भैसकेपछि भवाङ्ग अवतरण हुने हुन्छ । त्यस भवाङ्ग अवतरण पछि प्रत्यवेक्षण जवन जवनज्ञान चित्त उत्पन्न हुने हुन्छ ।

यस विपश्यना कर्मस्थामा यो बताई आएको समापत्ति भेद हो ।

विपश्यना कर्मस्थान नय सम्पूर्ण भयो ।

उय्योजन (प्रोत्साहन) दिने

पालि— भावेतब्बं पनिच्चेवं, भावना द्वयमुत्तमं ।

पटिपत्तिरसस्सादं, पत्थयन्तेन सासने ॥ पप

भावार्थ— विशेष कुरा बताउँछु । शमथ कर्मस्थान नय र विपश्यना कर्मस्थान नय भन्दा पछि त्यस शमथ विपश्यना कर्मस्थानमा कोशिस गर्ने रुपमा प्रेरणा दिने उय्योजनलाई बताउँछु । बुद्धशासनलाई ध्यानसुख फलसुखादि भेद भएको शमथ विपश्यना भनेको आचरणबाट प्राप्त हुने सुखानुभूति भएको रस भनेको आनन्दलाई अथवा शमथ विपश्यना भनेको आचरणको आनिशंस भईरहेको सुखानुभूति भएको रस भनेको ध्यानसुख फलसुखादि भेद भएको आनन्दलाई प्रार्थना गर्ने कुलपुत्रले यसरी बताई आएको नय अनुसार उत्तम भएको अथवा नीवरण क्लेशलाई उखेल्ने शमथ भवाना विपश्यना भावना भनेको भावना समुह दुईवटालाई बुद्धि गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कर्मस्थान काण्डको निगमन

पालि- अभिधम्मत्थसङ्गहे कम्मट्ठानसङ्गह विभागो नाम
नवमो परिच्छेदो ।

भावार्थ- अभिधम्ममार्थ संग्रह ग्रन्थमा कर्मस्थान संग्रहलाई विभाजन गर्ने भन्ने अथवा शमथ कर्मस्थान र विपश्यना कर्मस्थानको संक्षिप्त विभाजन गर्ने भनको नौवटाको आपूर्ति भईरहेको परिच्छेद यसरी सम्पूर्ण भयो ।

संग्रह समाप्त भयो ।

.....

भवतु सब्ब मङ्गलं

सबैलाई कल्याण हवस

यो अभिधम्मार्थ संग्रह पूज्य ज्ञानपूर्णक महास्थविरको अभिधम्मार्थ संग्रह मूल पालि शब्दार्थ र भावार्थ नेपाल भाषालाई पूज्य पिता श्री गजरत्न शाक्यको पुण्यतिथि नेपाल सम्बत १९९९ गुंलागा द्वादशीका दिन शुरु गरी नेपाली भाषामा नेपाल सम्बत १९९९ कौलागा : सत्पमीका दिन पालि र भावार्थ अनुवाद सम्पूर्ण गरी त्यसलाई नेपाल सम्बत १९२० तछलाथ्व प्रतिपदाका दिन कम्प्युटरमा राखी प्रिण्ट गरियो । त्यसलाई पूज्य ज्ञानपूर्णक महास्थविरज्यूबाट संशाधन भएपछि, पुन कम्प्युटरमा नेपाल संम्बत १९२२ मार्ग शुक्ल सप्तमीका दिन सच्याईयो ।

धर्मरत्न शाक्य “त्रिशुली”

शंखमुल चोक नया बानेश्वर

“पञ्जा नरान रतन”

जीवनको प्रत्येक घडीमा अभिधर्मको उपयोग परियत्ति सद्धम्म कोविद अन्तिम वर्ष (कक्षा १०, छैठौं पत्र)

जीवनको प्रत्येक अभिधर्मको उपयोग प्राप्ताङ्क ३० अंक, १२ घण्टा

- ९) दौर्मनस्य वेदना कुन किसिमको आरम्मण हो ?
- १०) प्रज्ञा कुन किसिमको आरम्मण हो ?
- ११) के “शान्ति” भन्ने शब्द आरम्मण हो ? भए कुन वर्गको ?
- १२) कतिवटा द्वारहरु रुप हुन् र कति वटा चाहि नाम हुन् ?
- १३) के रंगलाई मनोद्वारा मार्फत अनुभव गर्न सकिन्छ ?
- १४) के रंग धम्मरम्मण हो ?

- १५) रूपारम्भण (रंग) कतिवटा अहेतुक चित्तहरुको आलम्बन हुन्छ ?
 १६) धम्मारम्भण कति वटा अहेतुक चित्तहरुको आलम्बन हुन्छ ?
 १७) रूपारम्भणलाई चित्तले कतिवटा द्वारहरु मार्फत जान्दछ ?
 १८) चित्तले कतिवटा द्वारहरु मार्फत धम्मारम्भणलाई जान्दछ ?
 १९) मनोद्वारा मार्फत किसिमका आरम्भणलाई जान्दछ ?

परिच्छेद - १७

द्वारहरु तथा चित्तका भौतिक

आधारहरु (वत्थुहरु)

भगवान बुद्धले ६ द्वारहरु मार्फत अनुभव गरिएका आलम्बनहरुद्वारा मोहित रहनाका दुष्परिणामहरु बारेमा उपदेश दिनु भयो । उहाँले लोकजनहरुलाई ६ द्वारहरु मार्फत अनुभव गरिन आलम्बनहरुलाई अनित्य र अनात्म धर्महरुको रूपमा, नाम र रूपको रूपमा जान्ने प्रज्ञाको विकास गर्न उपदेश दिनु भयो । जे अनित्य छ त्यो दुःख हो, त्यो सुख हुन सक्तैन । जब हामी वस्तुहरु लाई यथार्थ रूपमा जान्ने हुन्छौं, हामी आलम्बनहरुद्वारा कम मोहित रहने छौं ।

संयुक्त निकाय (षलायतन वर्ग, परिच्छेद१, षलायतन संयुक्त द्वितीय पण्णासक, भाग ३, ग्लान वर्ग, भिक्खु सुत्त) मा बुद्धोपदेशका उद्देश्य बारेमा उल्लेख गरिएको छ । सुत्रमा भनिएको छ -

“अनि केही भिक्षुहरु भगवानका समीप आए र भगवानलाई अभिवादन गरिकन एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेर ती भिक्षुहरुले भगवानलाई विन्ति गरे :-

भन्ते ! अकै मत भएका साधुहरु हामीसँग प्रश्न गर्छन्- आवुस ! श्रमण गौतमको आसनमा तपाईंहरु ब्रह्मचार्य पालन किन गर्नु हुन्छ ।

भन्ते ! यसरी प्रश्न गरिया हामीहरु यसरी जवाफ दिन्छौं - आवुस ! दुःख लाई ठीक ठीक रूपमा सम्भन बुभनको लागि हामीहरु भगवानको शासनमा ब्रह्मचार्यको पालन गर्दछौं ।

भन्ते ! यस्तो प्रश्नको यस्तो उत्तर दिएर हामीहरुको सुगतयो सिद्धान्तलाई ठीकसँग त प्रतिपादन गरेका छौं, होइन र ? भगवान-को सिद्धान्तको विपरीत हुने गरी असत्य भाषण त हामी गर्दैनौ ? के हामी भगवानको उपदेश अनुकुल जवाफ दिन्छौं । के यसरी जवाफ दिँदा भगवानको धर्मोपदेश सँग सहमत हुने र भगवानको सिद्धान्तलाक्ष् परिपालन गर्ने व्यक्तिहरुले निन्दा उपहास त गर्न सक्तैन, होइन र ?

भिक्षुहरु ! यस प्रश्नको उत्तर यसरी दिएर तिमीहरुले मेरो सिद्धान्तको अनुकुल नै भनेको हुन्छौं ..... कि दुःखलाई ठीकसँग सम्भन बुभनको लागि नै मेरो शासनमा ब्रह्मचार्य पालन गरिन्छ ।

भिक्षुहरु ! यदि भिन्न पत भएका साधु तिमीहरुसँग प्रश्न गर्छन् कि आवुस ! त्यो दुःख के हो जुनलाई ठीकसँग सम्भन बुभनको लागि श्रमण गौतमको शासनमा ब्रह्मचार्य पालन गरिन्छ ? तब तिमीहरुले उनीहरुलाई यसरी उत्तर दिनु -

आवुस चक्षु दुःख हो । यसलाई ठीक ठीक रूपमा सम्भन बुभनको लागि श्रमण गौतमको शासनमा ब्रह्मचार्य पालन गरिन्छ । रूप दुःख हो, ... चक्षु विज्ञान दुःख हो ..... चक्षु संस्पर्शले गर्दा उत्पन्न हुने सुख वेदना वा दुःख वेदना वा आ- सुख - अ - दुःख वेदना दुःख हो जसलाई ठीक ठीक रूपमा बुभनको लागि श्रमण गौतमको शासनमा ब्रह्मचार्य पालन गरिन्छ । श्रोत .... । घ्राण .... ।

जिह्वा ..... । काया, ...। दुःख हो । आवुस ! यही दुःख हो जुनलाई ठीक ठीक रुपबाट जान्नको लागि श्रमण गौतमको शासनमा ब्रम्हाचर्य पालन गरिन्छ ।

यसरी भिक्षुहरु ! भित्र वाद वाला साधुहरुले प्रश्न गर्दा यसरी तिमिहरुले जवाफ दिनु पर्दछ ।

दर्शन, रंग, वेदना वा चिन्तन इत्यादिको रुपमा देखापर्ने नाम र रुपको बारेमा स्मृतियुक्त रहेर हामीले आफैलाई भगवान बुद्धको उपदेशहरुको सत्यतालाई प्रमाणित (सिद्ध) गर्न सक्छौं । ६ द्वारहरु मार्फत अनुभव गरिने आलम्बनहरु अनित्य हुन्, आरमा होइन भन्ने कुरा हामी सिद्ध गर्न सक्छौं । अर्काको अन्धानुसरण गर्ने व्यक्तिहरुले वा सत्यको बारेमा केवल कल्पनामा उड्ने व्यक्तिहरुले सत्यको ज्ञान गर्ने छैनन् । संयुक्त निकाय (षलायत वर्ग, परिच्छेद १, षलायतन संयुक्त तृतीय, पण्णसक, भाग ५, अत्थि नु खो परियात सुत्त) मा भगवानको निम्न उपदेशको चर्चा गरिएको छ -

“भिक्षुहरु ! के कुनै यस्तो कारण छ जसले गर्दा भिक्षु विना श्रद्धा, रुची, अनुभव, आकार परिवर्तिक र दृष्टि निध्यान शान्तिको परम ज्ञानको साथै यस्तो भन्न सकेस् कि जाति क्षीण भयो, ब्रम्हाचर्य पूरा भयो, गर्नुपर्ने कार्य गरिसकियो, अब पुनर्जन्म हुने छैन ?

भन्ते ! हाम्रो लागि धर्मको मूल भगवान नै .... ।

हो भिक्षुहरु ! यस्तो कारण छ जसले गर्दा भिक्षु विना श्रद्धा .... जाति क्षीण भयो .... थाहा पाउँछ ?

भिक्षुहरु ! त्यो कारण के हो ?

भिक्षुहरु ! चक्षुबाट रुपलाई देखेर यदि आफ्नो भित्र राग, द्वेष, मोह भएमा त्यो भिक्षु जान्दछ कि मेरो भित्र राग, द्वेष, मोह छ । यदि आफूमा भित्र राग, द्वेष, मोह छैन भने उ जान्दछ कि मेरो भित्र राग, द्वेष, मोह छैन ।

भिक्षुहरु ! यस्तो अवस्थामा के त्यो भिक्षु श्रद्धाबाट, रुचीबाट अनुश्रव, सुने भरको कुरा) आकार परिवर्तिक र दृष्टिनिध्यान शान्तिबाट धर्महरुलाई जान्दछ त ?

होइन भन्ते !

भिक्षुहरु ! के यो धर्म प्रज्ञाबाट देखेर जानिन्छ त ?

हो भन्ते !

भिक्षुहरु ! यही कारण हो जसबाट भिक्षुले विना, श्रद्धा, रुची, अनुश्रव, आकार परिवर्तिक र दृष्टिनिध्यान शान्तिको परम ज्ञानबाट यस्तो भन्न सक्छ- जाति क्षीण भयो, ब्रम्हाचर्य पूरा भयो, गर्नुपर्ने कार्य गरिसकियो अब पुनर्जन्म हुनु छैन ।

श्रोत - द्वारा घ्राण - द्वार, जिह्वा - द्वार, काय - द्वार र मनोद्वारको सम्बन्धमा पनि यही नै भनिएको छ ।

हामीले अभिधर्मको अध्ययन गर्दा ६ द्वारहरुमार्फत देखा पर्ने धर्महरुलाई यथार्थ रुपमा बुझ्ने प्रज्ञा मार्फत क्लेशहरुको उन्मूलन गर्ने बुद्धोपदेशित, धर्मको उद्देश्य हो भन्ने कुरालाई मनमा राख्नु राख्न पर्छ । यसै तरीकाबाट नै जन्म र मरणको चक्रको अन्त्य हुनेछ । अभिधर्म भनेको भड्कने वास्तविकताहरुको व्याख्यान हो भन्ने कुरा हामीले सभन्नु पर्दछ । हामी नाम र रुप बारेमा सिक्छौं । इन्दीयद्वार वीथि र मनोद्वार वीथिमा प्रत्येक चित्तको आफ्नै कृत्य हुने चित्तहरुको बारेमा सिक्छौं । बारंबार इन्दीयद्वार वीथिहरु र मनोद्वार वीथिहरु उत्पन्न हुन्छन् र चित्तको यी वीथिक्रमा आलम्बनहरुलाई अनुभव गरिन्छन् । नाम र रुप उत्पति हुँदाका बखत हामीमा स्मृति रहेको खण्डमा क्लेशहरुलाई जरैदेखि उखेलेर फ्याँक्न सक्ने प्रज्ञाको विकास हुन्छ । यस प्रकारको प्रज्ञा कुनै पनि किसिमको सैद्धान्तिक ज्ञान भन्दा गहिरो हुन्छ ।

उत्पत्ति र विनाश हुने नाम र रूप ससंस्कृत धर्म हुन्, तिनीहरू विभिन्न हेतुका कारण उत्पत्ति हुन्छन् । अभिधर्मको अध्ययनबाट हामी नाम र रूपका विभिन्न हेतुहरू बारेमा ज्ञान प्राप्त गर्छौं । जस्तो उदाहरणको लागि, दर्शन विपाक हो र यो कर्म फलको फल हो भन्ने कुरा सिक्छौं । किन्तु दर्शनको लागि कर्म नै मात्र हेतु होइन । दर्शनको आलम्बन-रंग जो छ त्यो पनि हेतु हो । चक्षु- इन्द्रिय, जुन रंगलाई ग्रहण गर्ने शक्ति भएको चक्षुमा रहेको एक प्रकारको रूप हो, (प्रसाद-रूप) पनि एउटा हेतु हो ।

चक्षु-इन्द्रियमा रहेको रूप नै दर्शनको लागि द्वार हो । द्वार भनेको चित्तले आलम्बनलाई अनुभव गर्ने मध्यम हो । चक्षुद्वारा वर्जन चित्त र चक्षु - विज्ञानले मात्र चक्षु-द्वार मार्फत आलम्बनहरू लाई अनुभव गर्ने होइनन्, त्यस वीथिका अन्य चित्तहरू जस्तो सम्प्रतिच्छन्न चित्त, सन्तीर्ण चित्त, बोद्धब्वन चित्त, जवन चित्तहरू र तदालम्बन चित्तहरू पनि आलम्बनलाई भोग गर्नको निमित्त त्यही द्वार माथि आश्रित हुन्छन् । ती चित्तहरूले अनुभव गरेको त्यो रूपको निरोध भइसकेपछि, त्यस आलम्बनलाई मनोद्वार मार्फत पनि अनुभव गर्न सकिन्छ ।

६ द्वारहरू मध्ये कुनै एक द्वार मार्फत आलम्बनलाई अनुभव गरिने प्रक्रियामा उत्पन्न हुने चित्तहरूलाई वीथि-चित्तहरू भनिन्छ । जुन द्वार मार्फत वीथि-चित्तहरू भनिन्छ । जुन द्वार मार्फत वीथि-चित्त हरूले आलम्बनहरूलाई ग्रहण गर्दछन्, त्यसै द्वारको नाउँबाट वीथि-चित्तहरूलाई नामकरण गरिन्छ । जस्तो चक्षु-द्वारमार्फत आलम्बनलाई ग्रहण गर्ने चित्तहरूलाई चक्षुद्वार वीथि-चित्तहरू भनिन्छ । कर्णद्वार मार्फत आलम्बनलाई अनुभव गर्ने चित्तहरूलाई श्रोत-द्वार वीथि-चित्तहरू भनिन्छन्, मनोद्वार मार्फत आलम्बनहरूलाई अनुभव गर्ने चित्तहरूलाई मनोद्वार वीथि-चित्त भनिन्छ ।

चित्तका भिन्न भिन्न वीथिहरू (प्रक्रियाहरू) का बीचबीचमा भवग चित्तहरू प्रवर्तित हुनु जरूरी हुन्छ । भवन्त चित्तहरू वीथि-चित्तहरू होइनन् । ६ द्वारहरू मध्ये कुनै एकद्वार मार्फत आलम्बनलाई अनुभव गर्ने चित्तहरूको वीथिको भाग नै भवंग चित्तहरू होइनन् । भवंग चित्तहरूले कुनै पनि द्वार माथि निर्भर नरहिकनै आलम्बनलाई ग्रहण गर्दछन् । जीवनको प्रथम चित्त, प्रतिसन्धि चित्तले जुन आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ त्यसै आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ । प्रतिसन्धि-चित्त, भवंग चित्त र च्युति-चित्त वीथि-विमुक्ति -चित्तहरू (पालिमा वीथि-विमुक्ति-चित्त) हुन् ।

वीथि-विमुक्ति-चित्तहरूले अनुभव गर्ने (ग्रहण गर्ने आलम्बन के हो त ? हामीले माथि उल्लेख गरिसकेका छौं, हाल अन्त हुन लागेको जीवनको च्युति चित्तको अधि उत्पन्न हुने अन्तिम जवन चित्तहरू नै उसले कुन किसिमको पुर्नजन्म प्राप्त गर्ने हो भने कुराको लागि निर्णायक हुन्छन् । यी जवन चित्तहरू (मरणासन्न जवन चित्तहरू) कुशल चित्त भए प्रतिसन्धि चित्त कुशल विपाक चित्त हुने हुन्छ र यो जवन चित्तहरू अकुशल चित्त भए प्रतिसन्धि चित्त अकुशल विपाक चित्त हुने हुन्छ । जीवनका अन्तिम जवन चित्तहरूले अनुभव गर्ने त्यो आलम्बन ६ द्वारहरू मध्ये कुनै एउटा द्वार मार्फत प्रकट हुन सक्छ । अर्को जन्मको प्रतिसन्धि चित्तले यी मरणासन्न जवन चित्तहरूले जुन आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ उही आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ । प्रतिसन्धि चित्तले मात्र होइन, त्यस जीवनका सम्पूर्ण भवंग चित्तहरू र च्युति चित्तले पनि त्यही आलम्बनलाई अनुभव गर्दछन् ।

एक जीवनको अन्तिम जवन चित्तहरू नै अर्को जीवनको प्रतिसन्धि चित्तको हेतु हुन्छ । यी जवन चित्तहरू पनि उत्पत्ति हुने च्युति चित्तले चाहिं यी मरणासन्न जवन चित्तहरूबाट स्वतन्त्र रहेर आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ । यस च्युति चित्तले अन्त हुन लागेको जीवनको प्रतिसन्धि चित्त र भवंग चित्तहरूले जुन आलम्बनलाई अनुभव गरेको हुन्छन् । उही आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ । तर अर्को

जीवनका प्रतिसन्धि चित्तले भने अधिल्लो जीवनको च्युति चित्तबाट भिन्न रहेको आलम्बनलाई अनुभव ग्रहण गर्न सक्छ । किनभने, यो प्रतिसन्धि चित्त चाहिँ अधिल्लो जीवनका मरणासन्न जवन चित्तहरूको कारणले उत्पन्न हुन्छ । यसरी हामी के देख्छौं भने वीथि-विमुक्ति-चित्तहरूले सम्पूर्ण जीवन भरिनै ६ द्वारहरूमा ठक्कर खाने (स्पर्श गर्ने) आलम्बनहरूलाई अनुभव गर्ने होइनन्, ती चित्तहरूले त चित्तका वीथ क्रममा अनुभव गरिने आलम्बनहरू भन्दा सर्वथा भिन्न आलम्बनहरूलाई नै अनुभव गर्दछन् ।

चित्तलाई द्वारको किसिमको आधारमा वर्गीकरण गर्नु पनि उपयोगी हुन्छ । चित्तलाई द्वारको आधारमा पनि वर्गीकरण नगरिकन केवल कृत्यकै आधारमा मात्र वर्गीकरण गरिएको खण्डमा उसलाई कुन चाहिँ चित्तलाई भनिएको हो भन्ने कुरा पनि थाहा नहुन सक्छ । जस्तो उदाहरणको लागि, पंचन्द्वारावर्जन चित्तको आवर्जनको कृत्य हुन्छ । यदि उसलाई यो चित्तले पाँच इन्द्रिय द्वारहरू मार्फत आवर्जनको कृत्य गर्छ भन्ने कुरा थाहा पाएन भने आवर्जनको कृत्य गर्ने मनोद्वारावर्जन चित्तसंग पंचद्वारा वर्जन चित्त मिसाई ऊ अलमलिन सक्छ । मनोद्वारावर्जन चित्तले भने मनोद्वार मार्फत मात्र आवर्जनको कृत्य गर्दछ ।

केही चित्तहरूले एकै द्वार मार्फत आफ्ना कृत्य गर्दछन् । उदाहरणको लागि भनौं, श्रोत-विज्ञानवाला दुई प्रकारका चित्तहरू (जुन कुशल विपाक वा अकुशल विपाक हुन सक्छ) ले एउटै द्वारश्रोतद्वार मार्फत मात्र आफ्ना कृत्यहरू गर्दछन् । सम्प्रतिच्छन्न चित्तले, आलम्बनद्वारा जुन द्वारमा स्पर्श गरेको हो त्यसमाथि निर्भर रही पाँच द्वारहरू मार्फत आफ्नो कृत्य गर्दछ । सन्तीर्ण चित्तको भने विभिन्न द्वारहरू मार्फत गरिने भिन्न भिन्नै कृत्यहरू हुन्छन् र यसले पनि कुनै एउटा द्वारमाथि निर्भर नगरिकनै कृत्यहरू गर्छन् । यसले प्रतिसन्धि, भवंग र च्युतिका कृत्यहरू गर्दा यस्तै हुन्छ ।

चित्तलाई वेदना अनुसार पनि वर्गीकरण गरिनु पर्छ । जस्तो सन्तीर्ण चित्त उपेक्षा र सौमनस्य सहगत हुन सक्छ । सौमनस्य सहगत सन्तीर्ण चित्तले पाँच द्वारहरू मार्फत सन्तीरणको कृत्य र ६ द्वारहरू मार्फत तदारम्भणको कृत्य गर्न सक्छ ।

सन्तीर्ण चित्त उपेक्षा सहगत हुँदा (र त्यस अवस्थामा यो कुशल विपाक वा अनुशल विपाक हुन सक्छ) यसले पाँच कृत्यहरू गर्न सक्छ:

- १) पाँच द्वारहरू मार्फत सन्तीरणको कृत्य ।
- २) ६ द्वारहरू मार्फत तदारम्भणको कृत्य ।
- ३) कुनै द्वार माथि निर्भर गरे विना प्रतिसन्धिको कृत्य ।
- ४) कुनै द्वार माथि निर्भर गरे विना भवंगतको कृत्य ।
- ५) कुनै द्वार माथि निर्भर गरे विना च्युतिको कृत्य ।

चित्तका प्रक्रियाहरूमा चित्त उत्पत्ति हुना निमित्त आधार हो द्वार । भौतिक आधार वा वस्तु (पलिमा वत्थु) चित्तको निमित्त अर्को आधार हो । नाम र रूप दुवै हुने भूमिहरूमा शरीरबाट अलग भएर वा स्वतन्त्र रूपमा चित्तहरू उत्पत्ति हुन्छन्, उत्पत्ति हुने चित्तको उद्गम स्थानको रूपमा रूप हुन्छ । के दर्शन हुँदा देहभन्दा बाहिर दर्शन उत्पत्ति हुन सक्छ ? श्रोत वा चिन्तन हुँदा पनि के यी चित्तहरू शरीर विना उत्पत्ति हुन सक्छन् ? यस्तो हुनु सम्भव हुन्छ । दर्शन कहाँ उत्पत्ति हुन्छ ? यो हाम्रो पाखुरा वा कानमा त उत्पत्ति हुन सक्तैन । यसको भौतिक आधार (वत्थु) को रूपमा यसलाई चक्षु चाहिन्छ । रंगलाई ग्रहण

गर्न सक्ने चक्षुमा रहेको रूप-जो चक्षुप्रसाद रूप हो त्यो देख्ने चित्तको निमित्त भौतिक आधार (वत्थु) हो । वस्तु (वत्थु) र द्वार भनेको उही होइन । चक्षु-प्रसाद रूप चक्षु-विज्ञानको लागि द्वार र वस्तु (भौतिक आधार) दुबै भए तापनि द्वार र वस्तुको भिन्न भिन्न कृत्यहरु छन् । चक्षुद्वार चक्षु-द्वार वीथिका चित्तहरुले आलम्बनलाई अनुभव गर्ने एउटा माध्यम हो भने चक्षु-वस्तु (पालिमा चक्षु-वत्थु) चक्षु-विज्ञानको निमित्त उद्गम (उत्पत्ति) को भौतिक स्थान हो । चक्षु-वस्तु त चक्षु-विज्ञानको निमित्त मात्र आधार हो, यस वीथि क्रमका अन्य चित्तहरुको निमित्त होइन । त्यस वीथि क्रमका अन्य चित्तहरुको अर्को वस्तु (वत्थु) हुन्छ । श्रोत-विज्ञानको वस्तु श्रोत-प्रसाद-रूप हो, घाण-विज्ञानको निमित्त घाण-प्रसाद-रूप, जिह्वा-विज्ञानको निमित्त जिह्वा-प्रसाद-रूप, काय-विज्ञानको निमित्त काय-प्रसाद रूप हो ।

छैठौँ वस्तु (वत्थु) पनि ६ जुन प्रसाद-रूपहरु मध्ये कुनै एउटा प्रसाद-रूप भने होइन । यो हो हृदय-वस्तु (पालिमा हृदय वत्थु) । हृदय-वस्तु एक प्रकारको रूप हो जुन रूप पंच-विज्ञानहरु (चक्षु, श्रोत, आदि) मध्येका पदेखि बाहेकका चित्तहरुको निमित्त उद्गम स्थान हो । किनभने (पंच-विज्ञान वाला) यी चित्तहरुको उद्गम स्थानको रूपमा प्रसाद-रूपहरु छँदैछन् । हृदय-वस्तु मनोद्वार देखि भित्रै कुरा हो । मनोद्वार एउटा चित्त हो, त्यस भवंगुपच्छेद चित्त जुन मनोद्वारावर्जन चित्तको अधि उत्पत्ति हुने अन्तिम भवंग चित्त हो । हृदय-वस्तु रूप हो, नाम होइन ।

शब्दले श्रोतेन्द्रीयमा स्पर्श गर्दा जुन पंचद्वारावर्जन-चित्त उत्पत्ति हुन्छ त्यस चित्तको आफ्नो उद्गम स्थानको रूपमा हृदयवस्तु हुन्छ तर श्रोत-विज्ञानको भने आफ्नो वस्तुको रूपमा श्रोत प्रसाद-रूप हुन्छ । त्यस वीथि क्रममा पछि उत्पत्ति हुने सबै चित्तहरुको भने आफ्ना आरम्भ-स्थानको रूपमा हृदय-वस्तु नै रहेको हुन्छ । मनोद्वार वीथिका सबै चित्तहरुको पनि आफ्ना आरम्भ स्थानको रूपमा हृदय-वस्तु नै रहन्छ ।

कुनै पनि द्वार माथि आश्रम नगरिकन आलम्बनलाई अनुभव गर्ने वीथि-विमुक्ति-चित्तहरुको पनि उत्पत्ति वा आरम्भको भौतिक स्थान हुन्छ । ती चित्तहरु कुनै पनि द्वार माथि निर्भर नरहे पनि नाम-रूप भएका भूमिहरु (लोकहरु) मा वस्तु (वत्थु) विना तिनीहरु उत्पत्ति हुन सक्तैनन् । प्रतिसन्धि चित्त उत्पत्ति हुँदा नयाँ जीवनको प्रारम्भ हुन्छ तर पनि त्यहाँ नाम मात्र होइन रूप पनि हुनु पर्छ । प्रतिसन्धि चित्त वस्तुवाला रूप नै हृदय-वस्तु नै आफ्नो भौतिक आधार (वत्थु) हुन्छ ।

पाँच प्रकारका प्रसाद-रूप पाँच विज्ञानहरुका वस्तु हुन् । दुई प्रकारका काय-विज्ञान (कुशल विपाक वा अकुशल विपाकवाला काय-विज्ञान) को वस्तु चाहिँ सम्पूर्ण देह भरी नै उत्पत्ति हुन सक्छ । चेतना शक्ति (वा चेतनशीलता) भएको देहको कुनै पनि भाग काय-विज्ञानको निमित्त वस्तु (दत्थु) हुन सक्छ ।

वत्थु (वस्तु) चित्तको मात्र उद्गमको स्थान होइन, चित्तको साथ साथै उत्पत्ति हुने चैतसिकहरुको पनि उद्गम-स्थान (उत्पत्ति-स्थान) हो । यसरी नाम मात्र भएका भूमिहरुमा बाहेक अन्य भूमिहरुमा चारवटा नामस्कन्धहरु उत्पत्ति हुँदा रूपस्कन्ध पनि हुनु जरुरी छ ।

चित्तलाई कृत्य (किच्च), आलम्बन (आरम्भण), द्वार, वस्तु (वत्थु) र अनेकन अरु तरीकाहरुबाट वर्गीकरण गर्नु उपयोगी हुन्छ । यस तरीकाबाट हामीलाई चित्तको बारेमा अझ स्पष्ट समझदारी रहने हुन्छ । तर पनि हामीले के कुरालाई विसर्नु हुन्न भने यस प्रकारको समझदारी अझै पनि लोभ, द्वेष र

मोहलाई निर्मूल गर्ने प्रज्ञा होइन । संयुक्त निकाय (खन्ध वर्ग, राध संयुक्त, भाग १ प्रथम वर्ग, परिञ्जेय सुत्त) मा यसरी चर्चा गरिएको छः-

श्रावस्ती .... ।

एक छेउ बसेका आयुष्मान राधलाई भगवानले आज्ञा भयो- “राध ! म तिमीलाई परिञ्जेय धर्म, परिज्ञा र परिज्ञाता पुद्गलको विषयमा उपदेश दिन्छु । ध्यान दिएर सुन ।”

“भगवानले भन्न भयो-“राध ! परिञ्जेय धर्म कुन कुन हुन त ? राध ! रूप परिञ्जेय धर्म हो । वेदना ... । संज्ञा .. । संस्कार ...। विज्ञान परिञ्जेय धर्म हो । राध ! यिनीहरुलाई भनिन्छ परिञ्जेय धर्म ।

राध ! परिज्ञा के हो ? राध ! जुन राग-क्षय, द्वेष-क्षय र मोह-क्षय छन् तिनैलाई परिक्षा भनिन्छ ।

राध ! परिज्ञाता पुद्गल को हो ?

अर्हत्, जुन आयुष्मान यो नाम र गोत्रका हुन्, उनैलाई परिज्ञाता पुद्गल भनिन्छ ।-”

कहिले काही भगवान बुद्ध उपदेशहरुको उद्देश्य जनतालाई लामा धर्मोपदेशमा र कहिले काही छोटो छोटो धर्मोपदेशमा सम्झाउनु हुन्थ्यो । लक्ष बारेमा मान्छेलाई बराबर नै सम्झाई रहनु जरुरी हुन्छ । किनभने क्लेशलाई निर्मूल गर्ने मार्गतिर लाग्न सकेन भने समझदारी (ज्ञान) को उद्देश्य नै के हुन्छ र ?

मनन गर्न योग्य केही प्रश्नहरु:

- १) कुनै द्वार माथि निर्भर नभएर पनि चित्तले आलम्बनलाई जान्न सक्छ ?
- २) कतिवटा द्वारहरु मार्फत चित्तले आलम्बनलाई जान्न सक्छ ?
- ३) कतिवटा द्वारहरु मार्फत पंचद्वारावर्जन चित्तले रूपादि गोचरलाई अनुभव गर्दछ ?
- ४) कतिवटा द्वारहरु मार्फत मनोद्वारावर्जन चित्तले आरम्भणलाई अनुभव गर्दछ ?
- ५) कतिवटा द्वारहरु मार्फत श्रोत-विज्ञानले रूपादि गोचर (आलम्बन) लाई अनुभव गर्दछ ।
- ६) कतिवटा द्वारहरु मार्फत सन्तीर्ण चित्तले सन्तीरणको कृत्य गर्दछ ?
- ७) के सन्तीर्ण चित्तले द्वार माथि निर्भर रहेर प्रतिसन्धिको कृत्य गर्दछ ?
- ८) चक्षु-वस्तु (चक्षु वस्तु) कतिवटा चित्तहरुको वस्तु (वस्तु) हो ?
- ९) हृदयवस्तु (हृदय वस्तु) कतिवटा अहेतुक चित्तहरुको वस्तु (वस्तु) हो ?
- १०) श्रोत-प्रसाद-रूप द्वार हो कि वस्तु (वस्तु) हो कि दुबै हो ?
- ११) द्वार र वस्तुका आ-आफ्ना कृत्यहरु के के हुन् ?

परिच्छेद-१८
धातुहरु

हामीहरु धातुहरुका बारेमा कुराकानी गर्दा साधारणतः हामी रसायन शास्त्र र भौतिक शास्त्रका धातुहरु जस्तै सुन, फलाम, अक्सिजन, हाइड्रोजन आदिको विचार गर्छौं । हामी “धातु” नाम भन्ने आदत हामीमा छैन । किनभने हामी तिनीहरुलाई “आत्मा” को रूपमा ग्रहण गर्दछौं ।

यस्ता धर्महरु सबै अनित्य हुन्, आत्मा होइनन् भन्ने कुराको बोध गराउनको लागि नै भगवान शास्ताले यी धर्महरुलाई धातुहरु भनी संज्ञा दिनु भयो । हामी जुन कुरालाई आत्मा भनी ग्रहण गर्दछौं ती त हेतुहरुको कारण उत्पत्ति भई पुनः विनाश भएर जाने नाम-धातुहरु र रूप-धातुहरु मात्र हुन् । अक्सिजन आत्मा नभएको एक धातु मात्र हो, यो हेतुको कारण उत्पत्ति हुने र निरोध हुने एउटा रूप हो । चक्षु पनि आत्मा रहित धातु मात्र हो, हेतुको कारणले उत्पन्न हुने विनाश हुने यो रूप हो । दर्शन आत्मारहित एक धातु हो, हेतुको कारणले उत्पत्ति भई निरुद्ध हुने यो नाम हो । रसायन शास्त्र र भौतिक शास्त्रमा सिकेका कुराहरुलाई मात्र धातुको रूपमा हामी किन विचार गर्छौं ? चक्षु वा दर्शनलाई पनि धातुको रूपमा हामी किन हेर्दैनौं ?

भगवान बुद्धका उपदेशहरुमा धर्महरुलाई धातुको रूपमा वर्गीकृत गरिन्छन्, ती मध्ये कुनै रूप हुन् र कुनै नाम हुन् । तिनीहरुलाई १८ धातुहरुको रूपमा वर्गीकरण गरिदा निम्न बमोजिम हुन्छन्:-

पाँच इन्द्रायहरु:

- १) चक्षु-धातु (पालिमा चक्खु धातु)
  - २) श्रोत-धातु (पालिमा सोत धातु)
  - ३) घ्राण-धातु (पालिमा धान-धातु)
  - ४) जिह्वा-धातु (पालिमा जिह्वा धातु)
  - ५) काय-धातु (पालिमा काय-धातु) जुन काय-इन्द्रिय हो ।
(पाँच इन्द्रियहरु मार्फत अनुभव गरिने) पाँच आरम्भणहरु (आलम्बनहरु)
  - ६) रूप-धातु (पालिमा रूप-धातु)
  - ७) शब्द-धातु (पालिमा सङ्घ-धातु)
  - ८) गन्ध-धातु (पालिमा गन्ध-धातु)
  - ९) रस-धातु (पालिमा रस-धातु)
  - १०) स्पष्टव्य-धातु (पालिमा फोड्ढव्व-धातु) यसमा निम्न तीन किसिमका रूप समावेश हुन्छ:-
अ) पृथ्वी-धातु (पालिमा पथवी-धातु) साहोपन वा नरमपनको रूपमा प्रकट हुन्छ ।
आ) तेज-धातु (पालिमा तेजो-धातु) गर्मी वा ठण्डीको प्रकट हुन्छ ।
इ) वायु-धातु (पालिमा वायो-धातु) गति वा दवावको रूपमा प्रकट हुन्छ ।
(पाँच रूपादि गोचरहरुलाई अनुभव गर्ने) द्वि-पंच-विज्ञानहरु (द्वि-पंच-विञ्जाणहरु)
  - ११) चक्षु-विज्ञान-धातु (पालिमा चक्खु-विञ्जाण-धातु)
  - १२) श्रोत-विज्ञान-धातु (पालिमा सोत-विञ्जाण-धातु)
  - १३) घ्राण-विज्ञान-धातु (पालिमा धान-विञ्जाण-धातु)
  - १४) जिह्वा-विज्ञान-धातु (पालिमा जिह्वा-विञ्जाण-धातु)
  - १५) काय-विज्ञान-धातु (पालिमा काय-विञ्जाण-धातु)
- तीन अन्य धातुहरु
- १६) मन-धातु (पालिमा मनो-धातु)

- १७) धर्म धातु (पालिमा धर्म-धातु)
१८) मनः विज्ञान-धातु (पालिमा मनोविज्ञान-धातु)

यस वर्गीकरणमा यसरी जम्मा १८ धातुहरु हुन्छन् । पाँच इन्द्रियद्वारहरु वाला पाँच धातुहरु रुप हुन् र पाँच इन्द्रिय द्वारहरु मार्फत अनुभव गरिने आरम्भणहरु जुन छन् ती पाँच धातुहरु पनि रुप नै हुन् । यी आरम्भणहरुहरु जुन छन् ती पाँच धातुहरु पनि रुप नै हुन् । यी आरम्भणहरुलाई अनुभव गर्ने द्वि-पंच-विज्ञानहरु-वाला पाँच धातुहरु भने नाम हुन् । चक्षु-विज्ञान-धातुवाला दुइटा चित्तहरु हुन्छन् । किनभने चक्षु-विज्ञान कुशल विपाक वा अकुशल विपाक हुन सक्छ ।

अन्य पंच-विज्ञानहरुका सम्बन्धमा पनि यही कुरा लागू हुन्छ । यसरी पंच-विज्ञान-धातुवाला चित्तका “दुई जोडी” हरु हुन्छन् ।

मनोधातुवाला धातु नाम हो । मनोधातुमा पंचद्वारावर्जन चित्त र कुशल विपाक र अकुशल विपाक गरी दुई प्रकारका सम्प्रतिच्छन्न चित्त समावेश हुन्छन् । यसरी तीन किसिमका चित्त चाहिं मनो-धातु हुन् ।

धर्म-धातु भन्नाले नाम र रुप दुवै समावेश हुन्छन् । धर्म-धातु भन्नाले चैतसिकहरु, सूक्ष्म रुपहरु तथा निर्वाण हुन् ।

मनः विज्ञान-धातु नाम हो । यसले द्वि-पंच-विज्ञानहरु र मनोधातु देखि बाहेकका सम्पूर्ण चित्तहरुलाई समावेश गर्दछ । जस्तो उदाहरणको लागि, सन्तीर्ण चित्त, वोद्व्वन चित्त, मनेद्वारावर्जन चित्त, लोभ-भूल चित्त मनः विज्ञान-धातु हुन् ।

पंच-विज्ञान-धातुवाला (जस्तो जस्तो चक्षु-विज्ञान-धातु इत्यादि) पाँच धातुहरु, मनोधातु र मनः विज्ञान-धातु सबैलाई जम्मा गर्दा विज्ञान-धातु (पालिमा विज्ञान-धातु) भनिन्छ ।

धर्मधातु र धम्मारम्भण (धर्मालम्बन) भन्नु उही होइन । चित्तहरु धम्मारम्भणमा समावेश हुन्छन् धर्मधातुमा होइन । किन भने धर्मधातु त चैतसिकहरु, सूक्ष्म रुपहरु र निर्वाण हुन् । चित्तहरुलाई धातुको रुपबाट वर्गीकरण गर्दा तिनीहरु सात प्रकारका विज्ञान-धातु हुन्छन्, यथा:

पंच-विज्ञान-धातुहरु (जुन पाँच किसिमका हुन्छन्)

मनो-धातु

मनः विज्ञान-धातु ।

धम्मारम्भण (धर्मालम्बन) मा समावेश हुने लौकिक व्यवहारहरु अर्थात् प्रज्ञप्ति (पालिमा पञ्चत्ति) चाहिं धर्म धातु होइनन किनभने तिनीहरु परमार्थ धर्महरु (पालिमा परमत्थ धम्म) होइनन् । केवल परमार्थ धर्महरुलाई मात्र धातुको रुपमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

कहिलेकाहिं भगवान बुद्धले ६ धातुहरुको कुरा गर्नु हुन्थ्यो कि त उहाँले यावत् धर्महरुलाई दुई किसिमका धातुको रुपमा विभक्त गर्नु हुन्थ्यो । धर्महरुलाई वर्गीकरण गर्ने अनेक भिन्न भिन्न तरीकाहरु छन् तर स्कन्धको रुपबाट, आलम्बनको रुपबाट वा जुनसुकै अन्य तरीकाबाट धर्महरुलाई जे सुकै रुपमा

वर्गीकरण किन नगरियोस्, हामीले धर्महरूलाई यसरी वर्गीकरण गर्नाको उद्देश्यलाई सम्झनु पर्दछः हामीले के बुझ्नु पर्छ भने जुन कुरालाई आत्मा भनी हामी ग्रहण गर्छौं । त्यो त वास्तवमा नाम-धातुहरु र रुप-धातुहरु मात्र हुन् ।

स्मृति प्रस्थान सूत्रमा काय-गतानु स्मृतिको खण्डमा भगवान बुद्धले देहलाई धातुहरुको रुपबाट कुरा गर्नु भएकोकुरा उल्लेखित छ । सूत्रमा भनिएको छः-

“र फेरि भिक्षुहरु ! भिक्षु यस शरीर (काया) लाई (यसको) स्थितिको अनुसार (यसको) रचनाको अनुसार हेर्दछ- यस कायामा पृथ्वी-धातु, आप-धातु, तेज-धातु, वायु-धातु, छन् । जसरी कि भिक्षुहरु ! दक्ष (चलाक) गोघातक (कसाही) वा गोघातकको शिष्य (अन्तेवासी) गाईलाई मारेर टुक्रा टुक्रा गरी अलग अलग काटेर चौवाटोमा बसेको हुन्छ । त्यसरी नै भिक्षुहरु ! भिक्षु यसै शरीरलाई यथा-स्थित, यथा-प्रणिहित धातुको सार प्रत्यवेक्षण गर्दछ-

यस शरीरमा -पृथ्वी-धातु, आप-धातु, तेज-धातु, वायु-धातु छन् ।” यस प्रकार शरीर (काया) को भित्री भागमा कायानुपशयी भएर विहार गर्दछ । (कायाको बाहिरी भागमा कायानुपशयी भएर विहार गर्दछ । कायाको भित्री र बाहिरी भागमा कायानुपशयी भएर विहार गर्दछ । कायामा समुदय (उत्पत्ति) धर्मलाई हेर्दै विहार गर्दछ । कायामा व्यय (विनाश) धर्मलाई हेर्दै विहार गर्दछ । कायामा समुदय-व्यय (उत्पत्ति-विनाश) धर्मलाई हेरेर विहार गर्दछ । “काया छ” - यो स्मृति ज्ञान र स्मृतिको प्रमाणको लागि उपस्थित रहन्छ । (तृष्णा आदिमा) अ-लग्न भएर विहार गर्दछ । लोकमा केही पनि (म र मेरो भनी) ग्रहण गर्दैन । यस प्रकारले भिक्षुहरु ! भिक्षु कायामा काय-बुद्धि राख्दै विहार गर्दछ । ....”

विशुद्ध मार्ग (परिच्छेद ११,३०) मा भनिएको छः-

“अर्थ के हो त ? जस्तो गोघात (कसाही) ले गाईलाई पालेर राख्दा पनि, मार्ने स्थानमा लिएर जाँदा पनि, ल्याएर गाईलाई त्यहाँ बाँधेर राख्दा पनि, यसलाई मार्दा पनि, मरिसकेको देख्दा सम्म पनि “गाई हो” भन्ने नाम (संज्ञा) लुप्त हुँदैन जब सम्म कि उसले यसलाई काटेर टुक्रा टुक्रा पारेको हुँदैन । तर टुक्रा टुक्रा गरी विभाजन गरेर बसे पछि नै “गाई” भन्ने नाउँ लुप्त हुन्छ र “मासु” भन्ने नाउँ बोलिन्छ । उसलाई “म गाई बेचिरहेको छु”, वा “तिनीहरुले गाईलाई लगिरहेका छन्” भन्ने हुँदैन, प्रत्युत उसले सोच्दछ, “म मासु बेचिरहेको छु” वा “तिनीहरु मासु लगिरहेका छन्” । त्यसरी नै यो भिक्षुको पनि पहिले बाल अनाडी रहूँजेलको समयमा-पहिले गृहस्थ हुँदा र प्रब्रजित हुँदा पनि तब सम्म दुबै अवस्थामा “सत्व”, “पुरुष” वा “पुद्गल (व्यक्ति)” भन्ने संज्ञा लुप्त हुँदैन, जबसम्म यो शरीरलाई यथा-स्थित, यथा प्रणिहित घनभाव (स्थुल हुनु) लाई विभाजन गरेर धातुको अनुसार प्रत्यवेक्षण गर्दैन । धातुको अनुसार प्रत्यवेक्षण गर्ने वालाको सत्व संज्ञा लुप्त भएर जान्छ । धातुका अनुसार नै चित्त बस्दछ ... ।”

काया (देह) लाई धातुहरुको रुपमा हेर्नु त्यति चित्ताकर्षक हुँदैन होला । हामी मानिसहरुलाई “यो मान्छे” वा “त्यो आइमाई” भनी सोच्दछौं । भौतिक शास्त्रमा जस्तो हामी पदार्थलाई विश्लेषण गर्दछौं, त्यही तरीकाले हामीले “पुद्गल” भनी ग्रहण गरिएको कुरालाई विश्लेषण गर्ने कुराको अभ्यस्त हामी छैनौं । गाईलाई गोघातकले टुक्रा टुक्रा गरे जस्तै शरीरलाई (मान्छेको) टुक्रा टुक्रा काटेको रुपमा सोच्नु चाहिँ ज्यादै रूखो जस्तो लाग्न सक्छ । तथापि हामीले देहलाई यथार्थ रुपमा विचार गर्ने हो भने त्यहाँ

केवल धातुहरु मात्र रहन्छन् । देहमा पृथ्वी-धातु, तेज-धातु, आप-धातु, वायु-धातु मात्र रहेको कुरा साँचो होइन त ? यी वास्तविक कुराहरु आत्मा हुन कि आत्मा रहित धातुहरु मात्र हुन् ?

के पृथ्वी-धातु, आप-धातु, तेज-धातु र वायु-धातु जस्ता चार धातुहरुको हाम्रो दैनिक जीवनसंग केही सरोकार रहन्छ ? हामी दिनभरि नै यी धातुहरुलाई अनुभव गर्दछौं ।

तेज-धातु (तापक्रम) गर्मी वा ठण्डीको रूपमा देखापर्न सक्छ । के हामी बराबर गर्मी वा ठण्डीलाई महशूस गर्दैनौं ? हामीलाई किराले टोक्दा गर्मीको लक्षण अनुभव गर्न सक्छौं । हामीहरु सुति रहँदा, बसि रहँदा, हिडिरहँदा वा उभिरहँदाको वखत पनि आफ्नो शरीर माथि साहोपन वा नरमपनको स्पर्शलाई हामी अनुभव गर्न सक्छौं । के त्यो दैनिक जीवन होइन ? धातुका लक्षणहरु बारेमा हामीमा बराबर स्मृति रहेको खण्डमा, हामीले यथार्थ रूपमा सबै कुरा देख्ने छौं ।

भगवान बुद्धले अनेक भिन्न भिन्न तरिकाहरुबाट लोकजनलाई सत्यको अवबोध गराउनु हुन्थ्यो । कहिले काहीं उहाँले शरीरलाई विकारको भिन्न भिन्न अवस्थाहरुमा रहेको लाशको रूपबाट व्याख्यान गरी उपदेश दिनु हुन्थ्यो । अथवा उहाँले शरीरका अंगहरुका बारेमा कुरा गर्नु हुन्थ्यो र शरीर अनित्य, दुःख र अनात्म हो भन्ने कुरा बोध गराउन शरीर कसरी मलमूत्रहरुबाट (अशुद्धिहरुबाट) भरिएको छ भन्ने कुरालाई उहाँ व्याख्यान गर्नुहुन्थ्यो ।

हामी सतिपत्थान-सुत्तमा कायगतानु स्मृतिको परिच्छेदमा पढ्छौं:

“जसरी भिक्षुहरु ! भिन्न भिन्न अन्नहरु जस्तै पहाडी धान, धान (ब्रीही), मुंग, केराउ, चामल आदिले भरिएको दुबै छेउ पट्टि मुख भएको बोरा होस् र आँखा भएको मान्छेले त्यो बोरा खोलेर खन्याएर देखोस्- “त्यो पहाडी धान हो, त्यो धान हो, त्यो मुंग हो, त्यो केराउ हो, त्यो तोरी हो, त्यो चामल हो ।” त्यसरी नै भिक्षुहरु ! भिक्षुले गोडाको पैताला देखि माथि केश-मस्तक देखि तल सम्म विभिन्न मलमूत्रहरुबाट पूर्ण भई छालाद्वारा ढाकिएको यस कायामाथि प्रत्यवेक्षण गर्दछ .... ।”

शरीरमात्र होइन, मनलाई पनि धातुहरुकै रूपमा विचार गरिनु पर्छ । हाम्रो जीवनमा धातुदेखि भिन्न रहेको कुरा केही पनि छैन । हाम्रा पूर्व जीवनहरु केवल धातुहरु मात्रै थिए र हाम्रा भविष्यका जीवनहरु पनि धातुहरु मात्र हुने छन् । हामी आफ्ना भविष्य जीवनका बारेमा सोचन उद्यत हुन्छौं र सुखी पुनर्जन्मको कामना गर्दछौं हामीले तर के कुरा महशूस गर्नु पर्छ भने भविष्यमा अर्को जन्म लिने आत्मा भन्ने केही कुरा छैन, छन, केही भने धातुहरु मात्र नै हुन् र भविष्यमा पनि धातुहरु नै मात्र हुने छन् । हामीले चित्तलाई भिन्न भिन्न तरिकाहरुबाट वर्गीकरण गर्न सिकेका छौं र यसले हामीलाई के सम्झाउँछ भने चित्तहरु भनेको केवल धातु मात्र हुन् केवल चित्तहरु मात्र धातु होइनन्, चैतसिकहरु पनि धातुहरु नै हुन्, तिनीहरु धर्मधातु हुन्, । हामी सुखकर वेदनामा अनुरक्त हुन्छौं र दुःखमय वेदनालाई मनपराउँदैनौं । तर वेदनाहरु भनेको हेतुहरुका कारण उत्पत्ति हुने केवल धातुहरु मात्र हुन् । हामी थकित हुँदा वा विरामी हुँदा थकाइ वा विरामीलाई नै हामी आत्माको रूपमा ग्रहण गर्छौं र हामीमा द्वेष हुन्छ । अनिष्ट कुराहरु केवल धातुहरु वनै मात्र भएपनि ती अनिष्ट कुराहरु आइपुग्दा हामी तिनलाई किन स्वीकार गर्दैनौं ? धर्महरुलाई केवल धातुहरुको रूपमा मात्र हेर्न कोही कोही नचाहलान् तर सत्य

यही हो । सम्पूर्ण संस्कार अनित्य हुन् र जन्मको पछि पछि जरा, व्याधि र मृत्यु लाग्छन् भन्ने कुरा सम्भन नचाहने पनि होलान् तर सत्य यही हो । हामी सत्यलाई देख्न किन चाहँदैनौ ?

बहु धातुक सुत्त, मज्झिम निकाय, अनुपद वग्गमा हामी पढ्छौं कि एक समय भगवान् श्रावस्तीमा अनाथपिण्डकको आराममा जेतवनमा विहार गर्नु हुन्थ्यो । अनि भगवानले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरेर भन्नु भयो कि जति पनि भय, उपद्रव, उपसर्ग (दिककत) हरु उत्पन्न हुन्छन् ती सबै बाल (मूर्ख) बाट नै उत्पन्न हुन्छन्, पण्डितबाट उत्पन्न हुँदैनन् । भिक्षुहरूलाई भगवानले भन्नु भयो:-

“भिक्षुहरू ! बाल स-भय छन्, पण्डित अ-भय, बाल स-उपद्रव छन्, पण्डित अन्-उपद्रव; बाल स-उपसर्ग छन्, पण्डित अन्-उपसर्ग । भिक्षुहरू ! पण्डितबाट भय, उपद्रव-उपसर्ग हुन्न । यसैले भिक्षुहरू ! “हामी पण्डित = विमर्शक (मीमांसक) हुन्छौं” यसरी तिमीहरूले सिकनु पर्छ ।”

यसरी भनेपछि आयुष्मान आनन्दले भगवानसंग प्रार्थना गर्‍यो- “भन्ते ! कति भएपछि भिक्षुलाई पण्डित = विमर्शक भन्न सकिन्छ ?”

“आनन्द ! जब भिक्षु धातु-कुशल (धातुका राम्रो जानकार) हुन्छ, आयतन-कुशल ..., प्रतीत्य-समुत्पाद-कुशल ..., स्थान-अस्थान-कुशल हुन्छ, यतिवाट, आनन्द ! भिक्षुलाई पण्डित भन्न सकिन्छ ।

“आनन्द ! यी अठार धातुहरू छन् - (१) चक्षु धातु (२) रुप धातु (३) चक्षुविज्ञान धातु (४) श्रोत धातु (५) शब्द धातु (६) श्रोत-विज्ञान धातु (७) घ्राण धातु (८) गंध धातु (९) घ्राण-विज्ञान धातु (१०) जिह्वा धातु (११) रस धातु (१२) जिह्वा-विज्ञान धातु (१३) काय धातु (१४) स्पष्टव्य धातु (१५) काय-विज्ञान-धातु (१६) मनोधातु (१७) धर्मधातु र (१८) मनो विज्ञान धातु । आनन्द ! जब यी अठार धातुहरूलाई देख्छ जान्दछ, तब त्यस भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न सकिन्छ ।”

“छ, आनन्द ! यी ६ धातुहरू छन् - (१) पृथ्वी धातु (२) आप- (जल) धातु, (३) तेज-धातु (४) वायु-धातु (५) आकाश-धातु र (६) विज्ञान-धातु ।

आनन्द ! जब भिक्षुले यी ६ धातुहरूलाई जान्दछ देख्दछ, यतिवाट पनि भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न सकिन्छ ।”

“के भन्ते, अरु पनि पर्याय छ नि, जसवाट कि भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न सकिन्छ ?”

“छ, आनन्द ! यी ६ धातुहरू छन्- (१) सुख-धातु (२) दुःख धातु (३) सोमनस्य-धातु (४) दौर्मनस्य-धातु (५) उपेक्षा-धातु र (६) अविद्या-धातु । आनन्द ! जब भिक्षुले यी ६ धातुहरूलाई देख्दछ जान्दछ, तब यतिवाट पनि भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न सकिन्छ ।”

“के भन्ते ! अरु पनि पर्याय .... ?”

“छ, आनन्द ! यी ६ धातुहरु छन्- (१) वकाम धातु (२) निष्काम धातु (३) व्यापाद धातु (४) अ-व्यापाद धातु (५) विहिंसा धातु (६) अ-विहिंसा धातु । आनन्द ! जब भिक्षु .... धातु कुशल भन्न सकिन्छ ।”

“के, भन्ते ! अरु पनि पर्याय ... ?”

“छ, आनन्द ! यी तीन धातुहरु छन्- (१) काम-धातु (२) रुप-धातु र (३) अ-रुप धातु । आनन्द ! जब भिक्षु... धातु-कुशल भन्न सकिन्छ ।

“के भन्ते ! अरु पनि पर्याय छ कि, जसबाट कि भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न सकिन्छ ?

“छ, आनन्द ! यी दुई धातुहरु छन्- (१) संस्कृत (कृत) धातु, र (२) अ-संस्कृत धातु । आनन्द ! जब भिक्षुले यी दुई धातुलाई जान्दछ, देख्दछ, तब यतिबाट पनि भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न सकिन्छ ।”

सम्पूर्ण संस्कृत धर्महरु (पंच स्कन्धहरु) निर्मित धातु हुन् र अनिर्मित धातु निर्माण हो । हामीले यस सूत्रमा धातुहरुलाई जान्ने र देख्ने भिक्षुको बारेमा पढ्छौं । धातुहरुलाई जान्नु र देख्नु भन्नुको तात्पर्य धातुहरुका बारेमा सैद्धान्तिक रुपमा जान्नु र तिनका बारेमा चिन्न गर्नु होइन । नाम र रुपलाई यथार्थ रुपमा धातुहरु मात्र हुन्, आत्मा होइन भन्ने कुरा प्रज्ञाद्वारा बुझेपछि मात्र त्यस व्यक्तिले धातुहरुलाई जान्ने र देख्ने हुन्छ । यस्तो ज्ञानले “भय, उपद्रव र उपसर्ग (दिवकतहरु)” को अन्त्य हुने मार्गतर्फ लैजाने हुन्छ ।

मनन गर्न योग्य केही प्रश्नहरु

- १) धर्महरुलाई १८ धातुहरुको रुपमा वर्गीकरण गरिन्छ भने चैतसिक कुनै धातु हुन्छ ?
- २) कुन कुन परमार्थ धर्महरु विज्ञान-धातु हुन् ?
- ३) के मनोविज्ञान धातु विज्ञान-धातुभित्र समावेश हुन्छ ?
- ४) मनोधातुले कतिवटा द्वारहरु मार्फत आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ ?

Dhamma.Digital

परिच्छेद-१९

हामा जीवनका शोभन चित्तहरु

विभिन्न प्रकारका अनेकन चित्त उत्पत्ति हुन्छन्:

- १) कुशल चित्तहरु ।
- २) अकुशल चित्तहरु ।
- ३) विपाक चित्तहरु ।
- ४) क्रिया चित्तहरु ।

चित्तलाई वर्गीकरण गर्ने यो एउटा तरीका हो । किन्तु, चित्तलाई वर्गीकरण गर्ने अरु तरीकाहरु पनि छन् । चित्तलाई निम्न बमोजिम पनि वर्गीकृत गर्न सकिन्छ:

- (क) शोभन चित्तहरु (शोभन चैतसिकहरु साथ लागेका चित्तहरु) ।
- (ख) अशोभन चित्तहरु (शोभन चैतसिकहरु साथ नलागेका चित्तहरु) ।

अकुशल चित्तहरु र अहेतुक चित्तहरु दुवै अशोभन चित्तहरु हुन्, तिनीहरुका साथै शोधन चैतसितहरु उत्पत्ति भएका हुँदैनन् । हामीले देखिसकेका छौं कि अकुशल चित्त १२ प्रकारका हुन्छन् । यथा:

- ८ प्रकारका लोभ-भूल-चित्त ।
- २ प्रकारका द्वेष-मूल-चित्त ।
- २ प्रकारका मोह-मूल-चित्त ।

अहेतुक चित्तहरु भन्नाले कुनै पनि हेतुहरु (मूलहरु) द्वारा सहगत नभएका चित्तहरु हुन् । चित्त अहेतुक हुँदा त्यस चित्त साथै शोभन चैतसिकहरु उत्पत्ति हुँदैनन् र यसरी अहेतुक चित्तहरु अशोभन हुन् । हामीले माथि देखिसकेका छौं, अहेतुक चित्त १८ प्रकारका हुन्छन् ।

सारांशमा तिनीहरु हुन्:

- १० द्वि-पंच-विज्ञानहरु, जुन अहेतुक विपाक चित्तहरु हुन् ।
- २ सम्प्रतिच्छन्न-चित्तहरु, जुन अहेतुक विपाक चित्तहरु हुन् (एउटा कुशल विपाक हो र एउटा अकुशल विपाक हो) ।
- ३ सन्तीर्ण-चित्तहरु, जुन अहेतुक विपाक चित्तहरु हुन् (उपेक्षा सहगत एक अकुशल विपाक र एक कुशल विपाक र सौमनस्य सहगत एक शुल विपाक) ।
- १ पंच-द्वारावर्जन-चित्त, जुन अहेतुक क्रिया चित्त हो ।
- १ मनोद्वारावर्जन-चित्त, जुन अहेतुक क्रिया चित्त हो ।
- १ हसितोत्पादक चित्त (अरहन्तमा मुस्कान पैदा गर्ने एउटा अहेतुक क्रिया चित्त) ।

यसरी तीस अभोशन चित्तहरु हुन्छन्: १२ अकुशल चित्तहरु र १८ अहेतुक चित्तहरु ।

हाम्रा जीवनमा भोभन चैतसिकहरुले साथ दिने शोभन चित्तहरु पनि उत्पन्न भइरहन्छन् । हामीले दान गर्दा, शील पालन गर्दा वा भावना (यसमा समथ, विपश्यना र धर्मको अध्ययन आउँछ) को अभ्यास

गर्दा त्यतिखेरा शोभन चैतसिकहरुले साथ दिएका कुशल चित्तहरु प्रवर्तित हुन्छन् । यसरी शोभम चित्तहरु अन्तर्गत कुशल चित्तहरु पनि आउँछन् ।

दान गर्ने, शील पालन गर्ने वा भावनाको अभ्यास गर्ने कुशल चित्तहरु सबभन्दा तल्लो भूमि-कामावचर भूमिका चित्तहरु हुन्, तिनीहरु कामावचर चित्तहरु हुन् । हामीले हेरिहँदा, चिन्तन गरिरहँदा वा केही वस्तुको कामना गरिरहँदाका अवस्था जस्ता दैनिक जीवनका क्रममा उत्पन्न हुने चित्तहरु नै कामावचर चित्तहरु हुन् । कहिलेकाहीं कामावचर चित्तहरु शोभन हेतुहरु साथै उत्पत्ति हुन्छन्, कहिलेकाहीं अकुशल हेतुहरु साथै उत्पत्ति हुन्छन् र कहिले काहीं विना कुनै हेतुहरु पनि उत्पन्न हुन्छन् । दान, शील वा भावना कामावचर कुशल चित्तहरुद्वारा गरिन्छन् कसैले हेर्दा, सन्दा वा इन्द्रियद्वारहरु मार्फत अन्य स्पर्शहरु ग्रहण गर्दा नै किन नहोस् यस प्रकारका कुशल कर्म गर्न सकिन्छ । कामावचर कुशल चित्तहरुलाई महा-कुशल चित्तहरु भनिन्छ ।

ध्यान लाभीहरुको लागि कुनै दर्शन, श्रोत वा अन्य कुनै इन्द्रिय संस्पर्श रहन्न । अनि त्यो चित्त कामावचर चित्त हुन्न, किन्तु माथिल्लो वा उच्च भूमिको चित्त हुन्छ । ध्यान-चित्तहरु रूपावचर चित्तहरु (रूप-ध्यान-चित्तहरु) वा अरूपावचर चित्तहरु (अरूप-ध्यान-चित्तहरु) हुन सक्छन् । तर समयको अभ्यास गरिरहेको बेलामा ध्यान प्राप्त गर्नु अगावैका चित्तहरु भने महा-कुशल-चित्तहरु हुन्छन् ।

निर्वाणलाई प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्दाको चित्त लोकोत्तर भूमिको चित्त हो । किन्तु बोधिज्ञान लाभ गर्ने क्रमको चित्तहरुको वीथि क्रममा लोकोत्तर कुशल चित्तहरु (मार्ग चित्तहरु) भन्दा अधि महाकुशल चित्तहरु लागेका हुन्छन् ।

हामी वारम्बार धेरै पटक कुशल चित्तहरु नै उत्पन्न होस् भन्ने कामना गर्छौं । हामी के सोचन सक्छौं भने हाम्रा जीवनका परिस्थितिहरुले वा अरु मान्छेहरुले हामीलाई कुशलबाट वञ्चित गर्दछन् । परन्तु, हामीलाई कुशलको अभ्यास गर्नको निमित्त चाहिने आधारहरु (हेतुहरु) का विषयमा ज्ञान रहेमा हाम्रो आफ्नो जीवनमा बढी कुशल चित्तहरु नै रहने छन् । कुशलको अभ्यास गर्ने तरिका हामी धर्मको अध्ययनबाट सिक्ने छौं । हामीमा धर्मको अध्ययन नभएमा आफूमा अकुशल चित्तहरु उत्पत्ति हुँदाका बखत पनि हामीमा कुशल नै गरिहेका छौं भन्ने धारणा रहन सक्ने हुन्छ । जस्तो उदाहरणको लागि भनौं, दान प्रदान गर्दा हामीमा कुशल चित्तहरु नै मात्र हुन्छन् भन्ने धारणा हामीमा रहन सक्छ । तर दान गर्दा पनि हामीमा लोभ-मूल-चित्तहरु पनि उत्पत्ति हुने सम्भावना हुन्छ । जस्तो हामीले आफ्ना मित्रहरुलाई केही चीज दिँदा बदलामा उनीहरु आफूप्रति दयालु रहनु भन्न अपेक्षा गर्न सक्छौं । यस किसिम दान कुशल होइन, लोभ हो । धर्मको अध्ययनबाट हामी के जान्दछौं शुद्ध रूपमा दान गर्नु भन्नु नै बदलामा केही प्राप्त गर्ने आशा नराखिकन दिनु हो । हामीले किन दिइरहेका छौं भन्ने कुरा आफूले जान्नु पर्छ । के हामी भित्री हृदयमा, बदलामा केही कुराको अपेक्षा गर्छौं ? कि क्लेशहरु कम गर्ने इच्छा मात्र हामी गर्छौं ?

मानिसहरुको अलग अलग संचयहरु हुन्छन् र तिनै संचयहरुको कारण कुशल चित्तहरु वा अकुशल चित्तहरु उत्पत्ति हुन्छन् । जस्तो लोकजनहरु मन्दिरमा गएका बखत अरु व्यक्तिहरुले भिक्षुहरुलाई दान प्रदान गरिरहेका देख्दा पनि उनीहरुमा रहेका भिन्न भिन्न संचयहरुको कारणले गर्दा ती व्यक्तिहरुले भिन्ना भिन्नै किसिमले त्यस विषयमा प्रतिक्रिया व्यक्त गर्ने गर्दछन् । कोही अरुको कुशल

कार्यको प्रशंसागर्ने हुन्छ भने अरुले विल्कुलै वास्ता नगर्ने पपिन हुन सक्छ । कुशलको मूल्य यस्तो हो र अरुले गरेको पुण्य कार्यको अनुमोदन मात्र गर्नु पनि एक प्रकारको दान हो भन्ने कुरा कुनै व्यक्तिलाई थाहा भएमा त्यस व्यक्तिले बढी से बढी अवसरहरुलाई कुशलताको अभ्यास गर्ने कार्यमा सदुपयोग गर्नेछ ।

भगवान बुद्धले बोधि ज्ञान प्राप्त गरी धर्मोपदेश नगर्नु भएको भए हामीले आफूलाई चिन्ने कुनै साधन पाउने थिएनौं । हामीलाई कहिले कुशल चित्त हुन्छ र कहिले चित्त अकुशल हुन्छ भन्ने कुरा नै थाहा हुन्नथ्यो । कुशलको अभ्यास गर्ने र क्लेशहरुलाई निर्मूल गर्ने विधि लोकलाई सिकाउनु भएका भगवान बुद्ध प्रति आदर प्रकट गर्ने तरीका हो उहाँका शिक्षापदहरु अनुरूप जीवन व्यतीत गर्नु र अन्य प्रकारका कुशल कार्यहरु गर्नु । हामी महा-परिनिर्वाण सूत्रमा पढ्छौं: बुद्ध महापरिनिर्वाण प्राप्त गर्नु भन्दा अगाडि उपयुक्त मौसम नभए पनि फूलहरुले सुशोभायमान भएका दुइटा शालका वृक्षहरुले बुद्धको सम्पूर्ण देह माथि आफ्ना पुष्पहरु वर्षाउन थाले, दिव्य मन्दारव-पुष्पहरु र श्रीखण्ड चूर्ण उहाँको देहमाथि वर्षा हुन थाल्यो र उहाँको सम्मानमा दिव्य संगीत प्रतिध्वनित हुन थाल्यो । अनि बुद्धले आनन्दलाई सम्बोधन गरी भन्नु भयो:-

“अब यसरी आनन्द ! तथागतलाई सुगन्धयुक्त दिव्य पुष्प धूपादिले पूजा गर्दा गर्दैमा तथागतलाई सम्यक् रूपमा सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गरेको ठहरिदैन । जुन भिक्षु वा भिक्षुनीले उपासक वा उपासिकाले धर्मलाई आदर राखी तदनुसार अभ्यास गरी धर्माचरण गर्दछ त्यसले तथागतलाई सम्यक् रूपमा सत्कार गरेको, गौरव राखेको, मान गिरेको तथा परमोत्तम पूजा सामग्रीले पूजा गरेको ठहर्छ । तसर्थ आनन्द ! सम्पूर्ण धर्म विनयलाई आदर राखी तदनुसार अभ्यास गरी सदैब धर्माचरण गर र आनन्द ! यसै अनुरूप धर्मोपदेश पनि गरिन पर्छ ।”

हामी सबैलाई आ-आफ्ना दैनिक जीवनमा दान र शील पालनको लागि अवसरहरु प्राप्त हुन्छन् । भावनको जहाँसम्म कुरा छ, समथ, विपश्यना, धर्मको अध्ययन र अरुलाई धर्मको व्याख्यान गर्ने काम सबै भावना अन्तर्गत नै समावेश हुन्छ । यहाँ परिनिर्वाण सूत्रमा भगवान बुद्धले आनन्दलाई भन्नु भएको कुराको चर्चा गरिएको छ । पापी मारले यहाँले सम्यक् सम्बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएपछि भगवान बुद्ध समीप आई उहाँको परिनिर्वाण प्राप्त गर्ने समय भएको कुरा निवेदन गरेका थिए । तब भगवान बुद्धले मारलाई यस प्रकार उत्तर दिनु भएको थियो -

“पापी मार ! म तब सम्म परिनिर्वाण प्राप्त गर्दिन जबसम्म भिक्षु भिक्षुनी मात्र होइनन्, उपासक एवम्, उपासिकाहरु पनि पण्डित, विनीत, विशारद, योग-क्षेम (निर्वाण) प्रप्त, बहुश्रुत, धर्मधर, धर्मको अनुसार आचारण गर्ने वाला सम्यक् प्रकारले विचरण गर्ने वाला, धर्मलाई अनुकरण गर्ने वाला सम्यक् प्रकारले विचरण गर्ने वाला, धर्मलाई अनुकरण गर्ने वाला हुँदैनन् र साथै जबसम्म तिनीहरु आफ्ना आचार्यवाट धर्मलाई सिकेर त्यस धर्मलाई कथन गर्ने वाला, देशना गर्ने वाला, प्रस्थापित गर्ने वाला, व्याख्या गर्ने वाला, विभक्त गर्ने वाला, उल्टोलाई सोभ्याइदिन सक्नेवाला, अर्काको मतलाई धर्मानुसार खण्डन गर्नेवाला तथा प्रतिहार्य सहित धर्मलाई देशना गर्नेवाला हुँदैनन् ।

पापी मार ! म तव सम्म परिनिर्वाण प्राप्त गर्दिन, जबसम्म मेरो यो ब्रह्मचर्य (बुद्धशासन) समृद्ध, पुष्पित तथा ऐश्वर्यशाली हुन्न, विस्तृत हुन्न, बहुत लोकजनसम्म फैलिएको हुन्न-देव-मनुष्यहरुमा सुप्रकाशित हुन्न ।”

हाम्रा आफ्ना जीवनमा हामीले कुशल कर्महरु सम्पादन गर्न सक्नुको कारण हेतुहरुले गर्दा हो, यो कुनै आत्माले गर्दा होइन । हामी दसुत्त सुत्तमा सहायक अंगहरु बारेमा यसरी उल्लेख भएमा पाउँछौं:-

धेरै मदत गर्ने ... चार चक्रहरु छन् यथा: अनुकूल निवासको चक्र, सत्संगको चक्र, आफ्नो चित्तको पूर्ण दमन, पूर्व जीवनको पुण्य चक्र ।

अनुकूल वासस्थानको कुरा गर्ने हो भने बौद्ध देशमा बस्नु कुशल चित्तहरु प्राप्त गर्न सहायक आधार हुन सक्छ । अनि विहारादि मन्दिरहरुमा जाने र धर्म व्याख्यानहरु श्रवण गर्ने अवसर त्यो व्यक्तिलाई प्राप्त हुन्छ । धर्मले हाम्रो आफ्नो जीवनलाई बदल्न सक्छ, यही नै दान, शील र भावना जस्ता कुशल कर्महरु गर्नको निमित्त आधार (हेतु) हुन्छ ।

सत्संगको अर्थ हो धर्मको कल्याण मित्र (ठिक मित्र) को सत्संगत । बौद्ध देशमा निवास गरिरहेतापनि सत्यको खोजमा सहयोग गर्न सक्ने धार्मिक कल्याण मित्रलाई सकैले भेटाउन सकेन भने त्यस्ता व्यक्तिलाई प्रज्ञाको विकास गर्ने र क्लेशहरुलाई निर्मूल गर्ने कार्यको लागि अति आवश्यक हेतु प्राप्त हुन्न । आफ्नो चित्तको पूर्ण दमन भन्नुको अर्थ हो । कुशललाई आफ्नो लक्ष मानी आफुलाई त्यसैमा आत्मसात गर्नु हो कुशलका अनेक मात्राहरु हुन्छन् कुनै व्यक्तिले नाम-रूपको विषयमा स्मृति युक्त भएर आर्य अष्टाङ्गिक भार्गको प्रज्ञालाई विकाश गरेको खण्डमा आत्मा भन्ने धारणामा कम आशक्ति रहने हुन्छ । कुशल कर्महरु गर्दा पनि नाम-रूप विषयमा स्मृतियुक्त भएर रहेको खण्डमा कुनै आत्मा वा सत्वले पनि यो कर्महरु गर्ने होइन भन्ने कुरा उसले बुझ्ने हुन्छ । यसरी कुशल कर्म अझ परिशुद्ध हुने छन् र अन्तत्वोगता क्लेशहरुको अन्त्य हुनेछ ।

पूर्वजन्महरुमा कुशल वा पुण्यको संचय हुनु चौथो सहायक कारण हो । हामीले पूर्व जन्ममा कुशल संचय गरेको छैनौं भन अहिले हामीले कसरी कुशल कर्महरु गर्न सक्छौं र ? पूर्वजन्ममा संचित गरिएका कुशल कर्महरु नै अहिलेको जन्ममा ठीक स्थान र ठीक मान्छे छेउ जानको निमित्त हेतु हुन् । कर्मले गर्दा नै कुनै व्यक्ति बौद्ध देशमा जन्मिन्छ वा बौद्ध देशमा निवास गर्छ । अतीत कालमा संचित गरिएका कुशल कर्म नै वर्तमान समयमा हाम्रा निमित्त धर्मको अध्ययन र आचरण गर्नलाई हेतु हुन्छन् । यदि हामीले कुशलको निमित्त हेतुहरु बन्न सहायक हुने अंगहरु सम्बन्धमा राम्ररी विचार गरेर हेर्ने हो भने कुशल कर्महरु गर्ने आत्माले होइन रहेछ भन्ने कुरा हामीले छर्लङ्ग बुझ्ने छौं ।

अभिधर्मको अध्ययनबाट महा-कुशल चित्तहरु ८ प्रकारका हुन्छन् भन्ने कुरा हामी थाहा पाउँछौं । एउटै किसिमको मात्र किन हुन्न त ? यसको कारण के हो त भने प्रत्येक किसिमको महाकुशल चित्तको उत्पत्ति हुने आफ्नै हेतुहरु छन् । विभिन्न प्रकारका यी महाकुशल चित्तहरुका बारेमा हामीलाई जानकारी भएमा र ती उत्पत्ति हुँदा हामी सजय सचेत रहन सकेको खण्डमा ती चित्तहरुलाई नै आत्मा भनी ग्रहण नगर्ने कुरामा हामीलाई सघाउ मिल्ने हुन्छ । चार प्रकारका महाकुशल चित्तहरु सौमनस्य साथै उत्पत्ति हुन्छन् र चार प्रकारका चाहिं उपेक्षा साथै उत्पत्ति हुन्छन् । हामीमा सौमनस्य प्रतिको आशक्ति रहने

हुनाले हामीहरु सौमनस्य सहितको कुशल चित्तहरु प्राप्त गर्न मनपराउँछौं । तर कोही पनि व्यक्ति सौमनस्यलाई उत्पत्ति हुन मजबूर पनि सक्तैन । कहिलेकाही हामी सौमनस्य साथै दान गर्छौं भने कहिले काहीं हामी उपेक्षा सहितको दान गर्छौं । महाकुशल चित्तहरु साथै सौमनस्य वेदना उत्पत्ति हुन्छ, कि उपेक्षा वेदना उत्पत्ति हुन्छ भन्ने कुरा हेतुहरुमा निर्भर रहन्छ । चार प्रकारका महाकुशल चित्तहरु प्रज्ञा सहगत छन्, चार प्रकार प्रज्ञा सम्प्रयुक्त छैनन् । जस्तो हामीहरु अरुलाई प्रज्ञा साथै वा प्रज्ञा विरत भएर मद्दत गर्न सक्छौं । मद्दत गर्नु कुशल हो भन्ने कुरा हामीले महशूस गरेमा वा त्यस घडीमा उत्पन्न हुने नाम वा रूप प्रति हामी सजग रहेमा त्यतिखेर महाकुशल चित्त साथै प्रज्ञाको उत्पत्ति भइरहेको हुन्छ । चार प्रकारका असांस्कारिक छन् र चार प्रकारका ससांस्कारिक छन् । ८ प्रकारका महाकुशल चित्त निम्न बमोजिम हुन्:-

- १) सौमनस्य-सहगत, ज्ञान-सम्प्रयुक्त, असांस्कारिक एक ।
- २) सौमनस्य सहगत, ज्ञान-सम्प्रयुक्त, ससांस्कारिक एक ।
- ३) सौमनस्य-सहगत, ज्ञान-सम्प्रयुक्त, असांस्कारिक एक ।
- ४) सौमनस्य-सहगत, ज्ञान-सम्प्रयुक्त, ससांस्कारिक एक ।
- ५) उपेक्षा-सहगत, ज्ञान-सम्प्रयुक्त, असांस्कारिक एक ।
- ६) उपेक्षा-सहगत, ज्ञान-सम्प्रयुक्त, ससांस्कारिक एक ।
- ७) उपेक्षा-सहगत, ज्ञान-विप्रयुक्त, असांस्कारिक एक ।
- ८) उपेक्षा-सहगत, ज्ञान-विप्रयुक्त, ससांस्कारिक एक ।

महाकुशल चित्तहरु मात्र कामावचर शोभन चित्तहरु होइनन् । महाकुशल चित्तहरु हेतु-चित्तहरु (अर्थात हेतुवाला चित्तहरु) हुन् । यी चित्तहरुले काय, वाक वा चित्तद्वारा कुशल कर्मलाई प्रवृत्त गर्दछन् । महाकुशल चित्तको विपाक्वाला महाविपाक चित्तहरु पनि हुन्छन् । महाविपाक चित्तहरु शोभन चैतसिकहरु साथै उत्पत्ति हुने शोभन चित्तहरु पनि हुन् । लोकजनका कर्महरु समान नहुनाले विपाकहरु पनि समान हुन सक्तैनन् । प्राणीहरु भिन्न भिन्न प्रतिसन्धि-चित्तहरु लिएर उत्पत्ति हुन्छन् । प्रतिसन्धि चित्तहरु विपाक चित्तहरु हुन्, ती कर्मका विपाक हुन् । कोही कोही लोकजन अहेतुक विपाक (विना शोभन हेतुहरु) वाला प्रतिसन्धि चित्त साथै जन्मिन्छन्, कोही कोही महाविपाक चित्त (शोभन हेतुहरु साथै) वाला प्रतिसन्धि चित्त साथै जन्मिन्छन् । महाविपाक चित्तहरु ८ प्रकारका छन् । मानिसहरु सौमनस्य साथै वा उपेक्षा साथै जन्मिन्छन्, प्रज्ञा साथै वा प्रज्ञा विना जन्मिन्छन्, प्रतिसन्धि चित्तलाई पैदा गर्ने कर्म कस्तो हो सो को आधारबाट प्रतिसन्धि चित्त असांस्कारिक वा ससांस्कारिक हुन्छ । यदि प्रतिसन्धि चित्तलाई पैदा गर्ने कुशल कर्म सौमनस्य साथै सम्पादन गरिएको भए प्रतिसन्धि-चित्त पनि सौमनस्य सहगत हुन्छ, यदि उपेक्षा साथै सो कर्म गरिएको भए प्रतिसन्धि-चित्त पनि उपेक्षा सहगत हुन्छ । यदि कुशल कर्म प्रज्ञा साथै सम्पन्न गरिएको हो भने प्रतिसन्धि-चित्त पनि प्रज्ञा सहगत हुन्छ । कुशल कर्म असांस्कारिक भए प्रतिसन्धि-चित्त पनि असांस्कारिक हुन्छ र कुशल कर्म ससांस्कारिक भए प्रतिसन्धि-चित्त ससांस्कारिक हुन्छ । यसरी माथि लेखिएका ८ प्रकारका महाकुशल चित्तहरुकै अनुरूप उही किसिमसंग वर्गीकृत ८ प्रकारका महाविपाक चित्तहरु हुन्छन् ।

भवंग चित्त र च्यूति चित्त पनि जीवनका प्रथम चित्त-प्रतिसन्धि चित्तकै अनुरूप उही किसिमका चित्त हुन् । प्रतिसन्धि चित्त महाविपाक चित्त भएको खण्डमा त्यस जीवनका भवंग चित्त र च्यूति चित्त त्यही किसिमका महाविपाक चित्त हुन्छन् । यसरी प्रतिसन्धि, भवंग र च्यूतिका कृत्यहरु महाविपाक चित्तहरुद्वारा गर्न सकिन्छ । अझ, तदारम्भणको कृत्य पनि महाविपाक चित्तद्वारा गर्न सकिन्छ । यसरी

प्रतिसन्धि, भवंग र च्युतिका कृत्यहरु महाविपाक चित्तहरुद्वारा गर्न सकिन्छ । अझ, तदारम्मणको कृत्य पनि महाविपाक चित्तद्वारा गर्न सकिन्छ ।

हामीले अभीष्ट दृष्य देख्दा वा अन्य इन्द्रिय द्वारहरु मार्फत रंजनीय कुराहरुको अनुभवको चित्त कुशल कर्मको फलवाला विपाक चित्त हुन्छ । तथापि यस प्रकारको विपाक चित्त अहेतुक विपाक (हेतु विना उत्पत्ति हुने) हुन्छ, महाविपाक होइन । दर्शन, श्रवण, घ्राण, आस्वाद र स्पर्शका कृत्यहरु, सम्प्रतिच्छन्न र सन्तीरणका कृत्यहरु महाविपाक चित्तहरुद्वारा गर्न सकिन्छ । यी कृत्यहरु अहेतुक विपाक चित्तहरुद्वारा गरिन्छन् । जवन चित्तहरु पछि उत्पत्ति हुने विपाक चित्त जो तदारम्मण चित्त छ त्यो भने कि त अहेतुक विपाक चित्त हुन सक्छ कि त महा-विपाक चित्त हुन सक्छ ।

अझ अरु प्रकारका कामावचर शोभन चित्तहरु पनि हुन्छन् ती हुन् महा क्रिया चित्तहरु । अरहन्तसंग महाकुशल चित्तहरुको ठाउँमा महा-क्रिया चित्तहरु हुन्छन् । हामीमा अभीष्ट आलम्बनलाई अनुभव गर्दा लोभ उत्पत्ति हुन सक्ने वा अनीष्ट आलम्बनलाई अनुभव गर्दा द्वेष उत्पत्ति हुन सक्ने हुन्छ । अरहन्तको लागि प्रिय वा अप्रिय आलम्बन भन्ने कुराको कुनै अर्थ रहन्न । उसमा क्लेशहरु नै हुँदैनन् । अरहन्तले अब कुनै पनि कुशल कर्म वा अकुशल कर्मको संचय गर्न नसक्ने भएकोले अरहन्तसंग महाक्रिया चित्तहरु हुन्छन् । अरहन्तको लागि महा-क्रिया चित्तहरुले बोद्ध्वन चित्त र मनोद्वारावर्जन चित्त पछि जवनको कृत्य गर्दछन् । अरहन्तमा ज्ञानविप्रयुक्त महा-क्रिया चित्तहरु हुन सक्छ कि सत्तैन भन्ने कुराको सन्देह हामीलाई हुन सक्छ । वास्तविकता के हो भने अरहन्तहरुमा ज्ञान-विप्रयुक्त महा-क्रिया चित्तहरु हुन सक्छ । किनभने उनीहरुले धर्मोपदेश गरिरहेका अवस्था र धर्म साकच्छा गरी नरहेको अवस्थामा महा-क्रिया चित्तहरु साथै प्रज्ञा लाग्ने पछि भन्ने कुरा होइन ।

अरहन्तमा शोभन चित्तवाला क्रियाचित्तहरु र अशोभन चित्तवाला क्रिया चित्तहरु पनि हुन्छन् । पंचद्वारावर्जन चित्त, बोद्ध्वन चित्त, मनोद्वारावर्जन चित्त र हसितोत्पादक चित्तहरु अशोभन क्रिया चित्तहरु हुन् । यी प्रकारका चित्तहरुमा साथै शोभन चैतसिकहरु उत्पत्ति हुँदैनन्, तिनीहरु अहेतुक हुन् ।

महाक्रिया चित्तहरु जम्मा ८ प्रकारका हुन्छन् । तिनीहरु सौमनस्य वा उपेक्षा सहगत हुन्छन्, प्रज्ञा सहगत वा प्रज्ञा अ-सहगत हुन्छन्, तिनीहरु असांस्कारिक वा ससांस्कारिक हुन्छन् । महाक्रिया चित्तहरुलाई ८ प्रकारका महाकुशल चित्तहरुकै अनुरूप नै वर्गीकरण गरिन्छ ।

जम्मा जम्मी गर्दा काम भूमि वा कामावचर चित्तहरुका रूपमा ५४ चित्तहरु हुन्छन् यथा:

१२ अकुशल चित्तहरु		३० अशोभन चित्तहरु ।
१८ अहेतुक चित्तहरु		
८ महा-कुशल चित्तहरु		२४ शोभन चित्तहरु ।
८ महा-विपाक चित्तहरु		
८ महा-क्रिया चित्तहरु		

यसरी जम्मा ३० अशोभन चित्तहरु छन् र २४ काम-शोभन चित्तहरु छन् ।

काम-शोभन चित्तहरु नभएका शोभन चित्तहरु पनि हुन्छन्, यथा:
 रूप-भूमिवाला शोभन चित्तहरु (रूप-धन प्राप्त गर्नेका लागि रूपावचर चित्तहरु)
 अरूप-भूमिवाला शोभन चित्तहरु (अरूप-ध्यान प्राप्त गर्नेहरुका लागि अरूपावचर चित्तहरु)
 लोकोत्तर भूमिवाला शोभन चित्तहरु, (तिनीहरुका लागि जस्ले मार्गफल प्राप्त गरेका छन्) ।

केवल कामावचर चित्तहरु (काम भूमिका चित्तहरु) मात्र अशोभन चित्त हुन सक्छन् । रूप-भूमि, अरूप-भूमि र लोकोत्तर भूमिका चित्तहरु शोभन चित्तहरु मात्र हुन सक्छन् ।

ध्यान प्राप्त नगरेका र मार्गफल प्राप्त नगरेका पुद्गलहरुले काम भूमिदेखि बाहेकका अन्य भूमिका चित्तहरु जान्न सक्तैनन् । तर काम भूमिलाई लिएर तिनीहरु बुद्धोपदेशको सत्यलाई प्रमाणित वा सिद्ध गर्न सक्तछन् । दान प्रदान गर्नु, शील पालन गर्नु र भावनाको अभ्यास गर्नु सहायक हुन्छ कि हुन्न भन्ने कुरा हामी आफैले पत्ता लगाउन सक्छौं । यस प्रकारका कुशलको अभ्यासले अकुशल चित्तहरुलाई कम गर्न सघाउ पुग्छ कि पुग्दैन भन्ने कुरा हामी पत्ता लगाउन सक्छौं । कहिले काहीं दानको लागि उपयुक्त बेला हुन्छ भन्ने कहिले काहीं शील वा भावनाको लागि हुन्छ । विपश्यनाको हकमा उसले दान गर्दा, शील पालन गर्दा, समयको अभ्यास गर्दा पनि विपश्यनाको अभ्यास गर्न सक्छ वा धर्म अध्ययन गर्दा वा धर्मोपदेश गर्दा पनि गर्न सक्छ र दान, शील तथा अन्य कुशलका तरीकाहरुका अवसर नहुँदाको अन्य बेला बखतहरुमा पनि विपश्यनाको अभ्यास गर्न सक्छ । नाम र रूपको स्मृति त्यति मात्रामा संचित भइनसकेकै अवस्थामा पनि यसले कम अकुशल चित्तहरु प्राप्त गराउन र आत्माको धारणाप्रति कम आसक्ति गराउन लगाउँछ कि लगाउन्न भन्ने कुरा त्यस व्यक्तिले पत्ता लगाउन सक्छ । स्मृतियुक्त रहेर हामी बुद्धोपदेशको तथ्य प्रमाणित गर्न सक्छौं ।

अंगुत्तर निकाय (सत्तक-निपात, परिच्छेद ८ विनय वर्ग, उपालि) मा हामी पढ्छौं:-

“आयुष्मान उपालि भगवान भए छेउ गए । समीप गएर भगवानलाई अभिवादन गरेर एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेक आयुष्मान उपालिले भगवानसंग प्रार्थना गरे ।

“भन्ते ! राम्रो हुन्थ्यो भगवान, यदि भगवानले संक्षिप्त रूपमा मलाई धर्मको यस्तो उपदेश दिनु भए, कि जुन धर्मोपदेशलाई सुनेर म एकांकी, निर्मल, अप्रमादी, उत्साही, प्रयत्नशील भएर विहार गर्न सकौं !”

“उपालि ! जुन धर्महरुका बारेमा तिमीलाई थाहा हुन्छ कि यी धर्महरु न सम्पूर्ण निर्वेदका लागि हुन्, न वैराग्यका लागि हुन्, न निरोधका लागि हुन्, न उपशमनका लागि हुन्, न अभिज्ञाका लागि हुन्, न सम्बोधिका हुन्, एवम् न निर्वाणका लागि हुन्, ती धर्महरुका बारेमा उपालि ! यति निश्चित रूपमा बुझ कि यी न धर्म हुन्, न विनय हुन्, न शास्ताकै अनुशासन हुन् । परन्तु उपालि ! जुन धर्महरुका बारेमा तिमी थाहा पाउँछौं कि यी धर्महरु सम्पूर्ण निर्वेदका लागि हुन्, अभिज्ञाका लागि हुन्, सम्बोधिका लागि हुन्, निर्वाणका लागि हुन्, ती धर्महरुका बारेमा उपालि ! यति निश्चित रूपमा बुझ कि यी धर्म हुन्, यी विनय हुन्, यी शास्ताका अनुशासन हुन् ।”

मनन गर्न योग्य केही प्रश्नहरू:

- १) अहेतुक कामावचर चित्तहरूका उदाहरणहरू देउ । के ती सदा अशोभन हुन्छन् ?
- २) के अरहन्तहरूमा अशोभन चित्तहरू हुन्छन् ?
- ३) ध्यान चित्त किन कामावचर चित्त हुन्न ?
- ४) के महा-कुशल चित्तहरू सदा सौमनस्य सहगत हुन्छन् ?
- ५) के सबै शोभन चित्तहरू कुशल चित्तहरू हुन् ?
- ६) के विपाक चित्त शोभन चित्त हुन सक्छ ?
- ७) के क्रिया चित्त शोभन चित्त हुन सक्छ ?
- ८) महाकुशल चित्त कहिले उच्च मात्राको हुन्छ, ससांस्कारिक हुँदा वा असांस्कारिक हुँदा ?
- ९) के विपाक चित्त ससांस्कारिक हुन सक्छ ? भए कुन किसिमका विपाक चित्तहरू हुन सक्छन् ? यसको निमित्त प्रत्यय के हो ?
- १०) अरहन्तमा महाकुशल चित्तहरूको सङ्ख्या महाक्रिया चित्तहरू किन हुन्छन् ?
- ११) कामावचर चित्तहरू कति प्रकारका हुन्छन् ?

परिच्छेद - २० लोकहरू

हामी जन्मन्छौं, मर्छौं र पुनः जन्मिन्छौं । कुन लोकमा हामी पुनर्जन्म लिन्छौं भन्ने कुरा नियन्त्रण भन्दा परको कुरा हो । यो कुरा च्युति चित्तको निरोध भएपछि उत्पन्न हुने प्रतिसन्धि चित्तलाई पैदा गर्ने कर्म माथि निर्भर हुन्छ ।

अहिले हामी मनुष्य लोकमा जिइरहेका छौं । मनुष्य जीवन किन्तु ज्यादै छोटो छ । यो जीवनको अन्त्य भएपछि कुन, चाहि लोकमा हाम्रो पुनर्जन्म हुने हो हामीलाई नै थाहा छैन । प्रायः लोकजन मनुष्य जीवनको क्षणिकता (छोटोपना) को विषयमा सोच्न चाहदैनन् । तिनीहरू इन्द्रिय द्वारहरू मार्फत अनुभव गरिएका आलम्बनहरूमै अभिरत हुन्छन् र यिनै अनुभवहरूको कारण उनीहरू सुखी वा दुःखी रहन्छन् । किन्तु हामीले के बुझ्नु पर्छ भने सुख र दुःख भनेको हेतुको कारण उत्पत्ति भई पुनः लोप हुने मानसिक धर्म मात्र हुन् । हाम्रो सम्पूर्ण जीवन नै उत्पत्ति भई लोप हुने धर्महरूको एउटा शृंखला मात्र हो ।

अनेक धर्महरूमा स्वर्ग र नरकका बारेमा शिक्षा दिइएका हुन्छन् । के चाहिं कुरामा बुद्धोपदेशहरू फरक छन् त ? के हामीले पनि केवल स्वर्ग र नरक मै मात्र विश्वास गर्नु पर्ने हो कि ? बौद्ध उपदेशहरू मार्फत हामी स्वभाव धर्महरू (वास्तविकताहरू) को अध्ययन गर्न सिक्छौं, जीवनका हेतु र फल (कार्य-कारण) को अध्ययन गर्न सिक्छौं । प्रत्येक हेतुले उपयुक्त फल ल्याउछ । लोकजनहरू कुशल र अकुशल कर्महरू गर्दछन् र यी कर्महरूले भिन्न भिन्न फलहरूलाई उत्पत्ति गराउँछन् । ती कर्महरूले भिन्न भिन्न लोकहरूमा जन्म गराउँन सक्छन् । लोक वा गति भन्नाले जन्म ग्रहण गर्ने स्थान हुन्छ । दुःखी लोक (दुर्गति) मा जन्म हुनु अकुशल कर्मको विपाक हो भने सुखी लोकमा (सुगति) मा जन्म लिनु कुशल कर्मको विपाक हो । लोकजनहरूले गर्ने कुशल वा अकुशल कर्महरूमा पनि अनेक भिन्न भिन्न मात्रामा कुशल वा अकुशल रहने भएकोले विपाकहरू पनि अनेक भिन्न भिन्न मात्रामा हुन्छन् । त्यस्तै भिन्न भिन्न किसिमका दुर्गति वा दुःखी लोकहरू र भिन्न भिन्न किसिमका सुगति वा सुखी लोकहरू पनि छैदैनन् ।

पशु जगत दुःखी लोक दुर्गति हो । पशुहरु एक अर्कालाई कसरी खान्छन् भन्ने कुरा हामी देख्न सक्छौ र हामी प्रकृतिलाई क्रूर पाउछौ । तिर्यक गति मात्र दुर्गति लोक होइन । अनेकौं नरक लोकहरु पनि छन् । मनुष्य लोकमा अनुभव गरिने दुःख भन्दा नरकमा भोग गरिने अकुशल विपाक निकै तिबै हुन्छन् । बौद्ध ग्रन्थहरुमा नरकहरुको वर्णनहरु केवल रुपकहरु मात्र होइनन् । चक्षु, घ्राण, श्रोत, जिह्वा र कायाइन्द्रीइ मार्फत अप्रिय वस्तुहरुको अनुभव पनि अकुशल विपाक हो र अकुल विपाक वास्तविकता हो । नरक लोकको जीवन पनि नित्य होइन । नरकको जीवनको अवधि समाप्त भएपछि पुनः अन्य लोकमा पुनर्जन्म हुन सक्छ ।

तिर्यक गति र नरक गति देखि बाहेक अन्य पनि दुर्गति लोकहरु छन् । प्रेत योनीमा जन्म हुनु लोभ जनित अकुशल कर्मको विपाक हो । प्रेत लोकका प्राणीहरुका रुप विरुप हुन्छन् र उनीहरु सदैव भोका र प्यासा रहन्छन् ।

अभ्र असुरको लोक पनि हुन्छ । असुरलोकमा अनुभव गरिने आलम्बनहरु मनुष्य लोकमा अनुभव गर्न सकिने आलम्बनहरु जतिकै आनन्ददायक वा उपभोग योग्य हुँदैनन् । जम्मा दुर्गति लोकहरु चार किसिमका हुन्छन् ।

मनुष्य योनीमा जन्म हुनु सुखी पुनर्जन्म हो । मनुष्य लोकमा कुशलको अभ्यासको निमित्त अवसर रहन्छ । उसले धर्मको अध्ययन गर्न सक्छ र क्लेशहरुको निरोध र जाति मरणको निरोध तिर लैजाने मार्गको विकास गर्ने कुरा सिक्न सक्छ । मनुष्य लोकको जन्म कुशल विपाक हो तर यस लोकमा आफ्नो जीवन अवधिमा कुशल विपाक र अकुशल विपाक दुबै हुन्छन् । प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा भिन्न भिन्न विपाकहरु भोग गर्दछन्: जीवनमा लाभ र हानी, मान अपमान, यश र अपयश, सुख र दुःख हुन्छ । प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो कर्मानुसारको विपाक भोग गर्न सुहाउँदो अवस्था भएको परिवारमा जन्मिएको हुन्छ । आ-आफ्ना कर्म कै कारणले गर्दा नै व्यक्ति चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा र काया-इन्द्रिय मार्फत प्रिय र अप्रिय वस्तुहरु भोग गर्दछन् ।

मनुष्य योनी बाहेकका अरु सुगति लोकहरु चाहिं दिव्यलोकहरु हुन् । दिव्यलोकहरुमा मनुष्य लोकमा भन्दा कुशल विपाकहरु बढी हुन्छन् तर अकुशल विपाकहरु भने कमै हुन्छन् । लोकहरु पनि धेरै किसिमका हुन्छ । दिव्य लोकमा जीवन चिरकालसम्म स्थिर रहे पनि स्वर्गीय जीवन पनि नित्य हुन्न । दुर्गति लोकहरु, मनुष्य लोक र ६ प्रकारका दिव्य लोकहरु जुन देव लोकहरु हसन्, काम भूमिहरु हुन् । काम भूमिहरु (वा काम लोकहरु) भन्नाले दर्शन, श्रवण, घ्राण, अस्वादन र स्पर्शहरुको अनुभव हुने र अन्य कामावचर चित्तहरु रहने लोकहरु हुन् । काम भूमिहरु जम्मा ११ थरीका हुन्छन् ।

इन्द्रिय-स्पर्शहरु (काम-संस्कारहरु) को अलाभ देख्ने व्यक्तिहरुले ध्यानको अभ्यास गर्न सक्छन् र यस्ता व्यक्तिहरु काम भूमि देखि भिन्न रहेका माथिल्ला दिव्य लोकहरुमा जन्म लिन सक्छन् । रुप-ध्यान लाभीहरुको पुनर्जन्म कर्म इन्द्रिय-संस्कारहरु भएका रुप-ब्रह्म-लोकहरुमा हुन सक्छ । जम्मा १६ थरीका रुप-ब्रह्मलोकहरु हुन्छन् । तिनीहरु मध्ये एउटा रुप-ब्रह्म लोक हो । असञ्ज सत्त लोक अर्थात् असंज्ञ-सत्त लोक जहाँ रुप मात्र हुन्छ, नाम हुन्न । रुप ध्यानको सर्वोच्च चरण प्राप्त गरी विज्ञानलाई प्राप्त गर्ने इच्छा विल्कुलै नराख्ने यस्ता व्यक्तिहरु बिना चित्त नै जन्म लिन्छन् । यिनीहरुको लागि केवल रुप-शरीर

मात्र हुन्छ । यस्ता पुद्गलहरूले चित्त (विज्ञान) को अलाभहरू देखिसकेका हुन्छन् । सुख पनि एउटा अलाभ नै हो, किनभने यो नित्य रहन्न ।

रूपका अलाभहरू देख्ने पुद्गलहरू अरूप-ध्यानको अभ्यास गर्दछन् । अरूप-ध्यान लाभीहरूको पुनर्जन्म इन्द्रिय-संस्कार नभएका अरूप-ब्रह्मलोकहरूमा हुन सक्छ । अरूप-ब्रह्मलोकहरू चार थरीका हुन्छन् । यी लोकहरूमा जन्म लिएका सत्वहरूको नाम धातु मात्र हुन्छन् । यी लोकहरूमा जन्म लिएका सत्वहरूको नाम धातु मात्र हुन्छ, रूप भनेको हुँदैन । रूप मात्र भएका जीवहरू वा नाम मात्र भएका जीवहरू कसरी हुन सक्लान् र भन्ने कुरामा साधारण लोकजन अचम्म मान्न सक्छन् । यदि हामीले एक पटकमा एउटा लक्षणको रूपमा प्रकट हुने नाम धातुहरू र रूप धातुहरूमा भिन्न भिन्न लक्षणहरूलाई अनुभव गर्न सकेका छौं र ती नाम धातुहरू र रूप धातुहरू केवल धातुहरू मात्र हुन्, सत्व वा पुद्गल होइन, आत्मा होइन भन्ने कुरा महशूस गरेका छौं भने नाम विनाको रूप र रूप विनाको नाम रहन सक्छ भन्ने कुरामा कुनै सन्देह हामीलाई रहने छैन ।

संसारमा जम्मा ३१ लोकहरू हुन्छन्, यथा:

४ अपाय गतिहरू; १ मनुष्यलोक;
६ देवलोकहरू

११ काम लोकहरू

१६ रूप-ब्रह्मालोकहरू; ४ अरूप-ब्रह्मलोकहरू

अगुत्तर निकाय (सत्तक-निपात, अब्याकृत वर्ग परिच्छेद ६, मैत्री) मा कुशल कर्महरूको महत्व वारेमा चर्चा गरिएको छ । कुशल कर्महरूले चिरकालसम्मको लागि प्रिय विपाकहरू ल्याउन सक्छन् र विभिन्न सुगति लोकहरूमा जन्म गराउन सक्छन् । भगवानले भन्नु भयो:-

“भिक्षुहरू ! पुण्य कर्महरू देखि नडराउनु । भिक्षुहरू ! पुण्य कर्म सुखकै पर्याय हुन् । भिक्षुहरू ! मलाई थाहा छ कि मैले दीर्घकाल सम्म जुन पुण्य गरे । त्यसबाट दीर्घकाल सम्म नै इष्ट, सुन्दर, काम्य फल अनुभव गरे त्यसबाट दीर्घकाल सम्म नै इष्ट, सुन्दर, काम्य फल अनुभव गर्ने । मैले सात वर्षसम्म मैत्री चित्तको भावना गरे । सात वर्ष सम्म मैत्री चित्तका भावना गरेको पुण्य कर्मको फल स्वरूप सात संवर्त-विवर्त कल्पहरू सम्म फेरि यस लोकमा जन्म ग्रहण गरिन । भिक्षुहरू ! संवर्त (लोक-विकास) को समयमा म आभाश्वर लोकमा उत्पन्न भएँ, विवर्त (लोक-क्षय) को समयमा शून्य ब्रह्म विमानमा उत्पन्न भएँ ।

भिक्षुहरू ! अनि म ब्रह्मा भएँ, महा-ब्रह्मा, अभिभू, अनभिभूत, सर्वदर्शी, वशवर्ती ब्रह्मा । भिक्षुहरू ! छत्तीस पटक म शक्र, देवराज इन्द्र भएँ, अनेक सय पटक राजा भएँ, चक्रवर्ती, धार्मिक, धर्मराजा, चतुर्दिशा-विजयी, शान्त-जनपद तथा सात रत्नहरूबाट युक्त राजा भएँ ।

भिक्षुहरू ! मसंग यी सात रत्न थियो-चक्र-रत्न, हस्ति-रत्न, अश्व-रत्न, मणि-रत्न, स्त्री-रत्न, गृहपति-रत्न, तथा सातौं नायक रत्न । ... ।”

हामीले के देखिसकेका छौं भने आ-आफ्ना संचित कर्मकै कारणले गर्दा प्राणीहरु विभिन्न लोकहरुमा जन्मन्छन् । लोक भन्नु नै जन्म ग्रहण गर्ने स्थान हो । चित्तको भूमि भन्नु र लोक भन्नु एउटै कुरो होइन । कुनै पनि चित्त कुन चाहिँ चित्तको भूमिको हो भन्ने कुरा त्यस चित्रले ग्रहण भने आलम्बनमा निर्भर गर्दछ । हामीले अनेकन चित्तका भूमिहरु बारेमा चर्चा गरिसक्यौं, जस्तो:

कामावचर चित्तहरु (काम भूमिका चित्तहरु) ।
 रुपावचर चित्तहरु (रूप-ध्यान चित्तहरुको भूमि) ।
 अरुपावचर चित्तहरु (अरूप-ध्यान चित्तहरुका भूमि) ।
 लोकोत्तर चित्तहरु (निर्वाणलाई अनुभव गर्ने चित्तका भूमि) ।

कामावचर चित्तहरुलाई अशोभन चित्तहरु (शोभन चैतसिकहरुद्वारा साथ नदिएका चित्तहरु) र काम-शोभन चित्तहरुमा (शोभन चैतसिकहरु साथै उत्पत्ति भएका काम भूमिका चित्तहरु) वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यिनीहरु कुन कुन लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् त ?

कामावचर चित्तहरु ३० लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् । ती चित्तहरु नाम नभई केवल रूप मात्र हुने असंज्ञ सत्त लोकमा भने उत्पत्ति हुँदैनन् । अरूप-ब्रह्मलोकहरुमा पनि कामावचर चित्तहरु हुन्छन् ।

काम-शोभन चित्तहरु दुर्गति लोकहरु (अपाय गतिहरु) मा पनि उत्पत्ति हुन सक्छन् । साथै ती चित्तहरु मनुष्य लोक, दिव्य लोकहरु, रूप-ब्रह्मलोकहरु र अरूप-ब्रह्मलोकहरुमा पनि उत्पत्ति हुन्छन् । असंज्ञ सत्त लोक बाहेक अन्य ३० सै लोकहरुमा ती चित्तहरु उत्पत्ति हुन्छन् । तथापि सबै प्रकारका काम-शोभन चित्तहरु सबै लोकहरुमा उत्पत्ति भने हुँदैनन् ।

अशोभन चित्तहरु तीसै लोकहरुमा उत्पत्ति हुन सक्छन् तर सबै प्रकारका अशोभन चित्तहरु सबै लोकहरुमा उत्पत्ति हुँदैनन् । लोभ-मूल चित्तहरु ३० लोकहरुमा उत्पत्ति हुन सक्छन् । रूप-ब्रह्म लोकहरु र अरूप-ब्रह्म लोकहरुमा पनि लोभ-मूल चित्तहरु उत्पत्ति हुन सक्छन् । द्वेष-मूल चित्तहरु ११ काम लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् तर यी चित्तहरु रूप ब्रह्मलोकहरुमा वा अरूप-ब्रह्म लोकहरुमा उत्पत्ति हुँदैनन् । रूप-ब्रह्मलोकहरुमा र अरूप-ब्रह्मलोकहरुमा सत्वहरु जीवत हुञ्जेलसम्म त्यहाँ द्वेषका निमित्त हेतुहरु नै हुँदैनन् । मोह-मूल चित्तहरु ३० लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् । अरहन्त नभएका पुद्गलहरु सबैसंग मोह रहन्छ र यसरी मोह-मूल चित्तहरु असंज्ञ सत्त लोक बाहेक सबै लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् ।

अकुशल चित्तहरु मात्र होइनन्, अहेतुक चित्तहरु पनि अशोभन चित्तहरु नै हुन् । अहेतुक चित्तवाला अशोभन चित्तहरुको जहाँ सम्म कुरा छ, इन्द्रिय द्वारहरुमध्ये कुनै एक इन्द्रियद्वार मार्फत आलम्बनलाई अनुभव गरिने चित्तहरु वीथि क्रममा उत्पत्ति हुने जुन अहेतुक चित्तहरु छन, ती चित्तहरु इन्द्रिय संस्कारहरु भएका लोकहरुमा मात्र उत्पत्ति हुन सक्छन् । चक्षु-विज्ञान र श्रोत-विज्ञान ११ काम लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् र तिनीहरु १५ रूप ब्रह्मलोकहरुमा पनि उत्पत्ति हुन्छन् । यसरी तिनीहरु २६ लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् ।

घ्राण-विज्ञान, जिह्वा-विज्ञान र काया-विज्ञान केवल ११ काम लोकहरुमा मात्र उत्पत्ति हुन्छन् । यसरी तिनीहरु रूप-ब्रह्मलोकहरुमा वा अरूप-ब्रह्म लोकहरुमा उत्पत्ति हुँदैनन् ।

पंचद्वारावर्जन चित्त, सम्प्रतिच्छन्न चित्त, सन्तीर्ण चित्त इन्द्रिय संस्कार रहने सबै लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छन् । यसरी तिनीहरु ११ कामलोकहरु र १५ रूप-ब्रह्म लोकहरु गरी २६ लोकहरु (असंज्ञ-सत्त लोकवाला रूप ब्रह्मलोक बाहेक) मा उत्पत्ति हुन्छन् ।

मनोद्वारावर्जन चित्त नाम भएका सबै लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छ । यसरी यो ३० सै लोकहरुमा उत्पत्ति हुन्छ ।

मानिसहरु आफूले पुनर्जन्म लिने स्थानको विषयमा चिन्तन गर्न इच्छुक हुन्छन् । के हामी मनुष्य लोकमा पुनर्जन्म ग्रहण गर्न मनपराउँछौं ? हामी मनुष्य लोकको जीवनमा आसक्त हुन्छौं तर यस संसारमा हामीले ग्रहण गर्न वाध्य हुने अकुशल विपाकहरुका अनेकन घडीहरु भने हामी सधैं महशूस गर्दौं । हामी युद्ध र भोक जस्ता संकटहरुबाट संत्रस्त रहन्छौं, व्याधि, जरा र मृत्यु पनि छन् । कोही मानिसहरु स्वर्गलोकमा पुनर्जन्म ग्रहण गर्न रुचाउँछन् । तिनीहरु इन्द्रियहरु मार्फत सुखकर कुराहरु भोग गर्न चाहन्छन् । कोही स्वर्ग लोकमा जन्म लिन इच्छुक हुन्छन् तर स्वर्ग लोकमा जन्म ग्रहण गर्ने वा नगर्ने कुरा उसको कर्ममाथि निर्भर गर्दछ । जन्म विपाक हो, यो बिना हेतु हुँदैन । अनेकन कुशल कर्महरु गर्ने व्यक्तिले अभीष्ट विपाक ल्याउने हेतुको अभ्यास गरेको हुन्छ, तर त्यस्तो अभीष्ट विपाक कहिले प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा थाहा पाउने युक्ति छैन, यो नियन्त्रण भन्दा परको कुरा छ ।

के हामी मृत्युदेखि डराउँछौं ? प्रायः मानिसहरु आफ्ना जीवन लम्ब्याउन चाहन्छन् । तिनीहरु भविष्यलाई अनिश्चित अनुभव गर्ने हुँदा मृत्यु देखि संत्रस्त हुन्छन् । यदि कुनै व्यक्ति आर्य भइसकेको छैन भने उसले नरकमा पनि पुनर्जन्म ग्रहण गर्ने सम्भावना रहन्छ । हामीहरु अपाय गतिमा पुनर्जन्म ग्रहण गर्ने कुरालाई सोचनसम्म पनि मन पराउँदैनौं तर पुनर्जन्ममा गरिएका यस्ता कर्महरु हुन सक्छन् जस्तै अभै नरकमा पुनर्जन्म लिन गर्ने गरुडान सक्छन् । स्वयं भगवान बुद्धलाई पनि एक चोटीको पूर्वजन्ममा नरकमा जन्म ग्रहण गर्नु परेको थियो । नरकका सम्बन्धमा द्वेष र त्रास लिएर चिन्तन गर्नु निरर्थक हुन्छ तर नरकको चिन्तनले अकुशल गर्नेको वदलामा हालको अवस्थामा कुशललाई अभ्यास गर्न हामीलाई सम्झाएको घडीमा यसको चिन्तन पनि सहायक नै हुन्छ ।

संयुक्त निकाय (महावर्ग स्रोतापति संयुक्त, छैठौं भाग, सप्रज्ञ वर्ग, गिलान सुत्त) मा भगवान बुद्धले एउटा प्रज्ञ उपासकले विरागी रहेको अर्को सप्रज्ञ उपासकलाई आश्वासन दिनु पर्ने तरीका सम्बन्धमा महानाम शाक्यलाई दिनु भएको उपदेशको चर्चा गरिएको छ । त्यहाँ भनिएको छ:-

“महानाम ! उनीहरुलाई यी चार धर्महरुबाट आश्वासन दिनु पर्छ -

आयुष्मान् आश्वस्त रहनोस् कि आयुष्मान् बुद्धको प्रति दृढ श्रद्धाबाट युक्त हुनुहुन्छ-यस्तो उहाँ भगवान अरहन्त, सम्यक् सम्बुद्ध, विद्याचरण-सम्पन्न, सुगत, लोक विदु अनुत्तर पुरुषहरुलाई दमन गर्नमा सारथी समान, देव र मनुष्यको शास्ता, बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ ।

... धर्मको प्रति अविचल श्रद्धाबाट युक्त रहेको कुराबाट आश्वस्त हुनोस् ...

... संघको प्रति अविचल श्रद्धाबाट युक्त रहेको कुराबाट आश्वस्त हुनोस् ... ।

... श्रेष्ठ र सुन्दर शीलहरुबाट ... युक्त रहेको कुराबाट आश्वस्त हुनोस् ... ।

महानाम ! उनीहरुलाई यी चार धर्महरुबाट आशवासन प्रदान गरेर यस्तो भन्नु पर्छ- “के आयुष्मानलाई आमा बाबुप्रति मोह-माया छ ? यदि उसले भन्छ, कि-हो, मलाई आमा बाबुप्रति माया-मोह छ, तब उसलाई यसो भन्नु पर्छ-तपाईं आमा बाबुप्रति माया-मोह गर्नु भए पनि मर्नु हुन्छ र नगरे पनि मर्नु हुन्छ भने किन त्यस माया-मोहको छोड्नु हुन्न ?

यदि उसले यस्तो भनेमा-आमा-बाबुका प्रति मेरो जो मायामोह थियो त्यो प्रहीण भयो, तब उसलाई भन्नु पर्छ- “आयुष्मानलाई स्त्री र बाल बच्चाहरुप्रति अझै माया-मोह छ ।” स्त्री तथा बाल बच्चाप्रति माया-मोह गरे पनि नगरे पनि तपाईंको मृत्यु नै हुन्छ भने किन स्त्री र बाल बच्चाप्रति माया-मोह छोड्नु हुन्न ?”

यदि उसले “मेरा स्त्री र बाल बच्चाप्रतिको माया-मोह प्रहीण भयो” भनेमा उसलाई यसरी भन्नु पर्छ “आयुष्मानलाई अझै पाँच मानवीय काम-गुणहरु प्रति मोह-माया छ” ।

यदि उसले- “पाँच मानवीय काम-गुणहरुबाट मेरो चित्त हटिसकेको छ” भनी भनेमा, उसलाई यसरी भन्नु पर्छ- “पाँच मानवीय काम-गुणहरु भन्दा, आवुस ! दिव्य भोगहरु अझ श्रेष्ठोत्तम हुन्छन् । यदि आयुष्मानले पाँच मानवीय काम-गुणहरुबाट आफ्नो चित्तलाई हटाई चार महाराज देवहरुमा लगाएमा वेश हुन्छ !”

यदि उसले “पाँच मानवीय काम-गुणहरुबाट चित्त हटिसकेको छ र चार महाराज देवहरुमा चित्त लागेको छ” भनी भन्छ भने उसलाई यसो भन्नु पर्छ- “आवुस ! चार महाराज देवहरु भन्दा पनि त्रयस्त्रिंश देवहरु अझ श्रेष्ठोत्तम छन् । यदि आयुष्मानले चार महाराज देवहरुबाट आफ्नो चित्तलाई हटाई त्रयस्त्रिंश देवहरुमा लगाई दिएमा वेश हुन्छ ।”

यदि उसले भनेमा कि “मैले चार महाराज देवहरुबाट आफ्नो चित्तलाई हटाई त्रयस्त्रिंश देवताहरुमा लगाई दिएको छु, “तब उसलाई यस्तो भन्नु पर्छ-आवुस ! त्रयस्त्रिंश देवताहरु भन्दा याम देवताहरु ... “तुषित देवताहरु ..., निर्माण-रति देवताहरु, परनिमित्त यशवर्ती देवता, ... ब्रह्मलोक अझ श्रेष्ठोत्तम छन् ... । आयुष्मानले ब्रह्मलोकमा आफ्नो चित्त लगाई दिए वेश हुन्छ ।”

यदि उसले “मैले परनिर्मित यशवर्ती देवताबाट आफ्नो चित्तलाई हटाई ब्रह्मालोकमा लगाई दिएको छु” भनी भन्छ भने, उसलाई अनि यस्तो भन्नु पर्छ -“आवुस ! ब्रह्मलोक पनि अनित्य छ, अध्रुव छ, सत्कायको अविद्याबाट युक्त छ । आयुष्मानले ब्रह्मलोकबाट आफ्नो चित्तलाई हटाई सत्कायको निरोधका लागि लगाइ दिएमा वेश हुन्छ ।”

यदि उसले “मैले ब्रह्मलोकबाट आफ्नो चित्तलाई हटाई सत्कायको निरोधको लागि लगाइ दिएको छु” भन्छ भने तब हे महानाम ! त्यस उपासकको आश्रवबाट विमुक्त चित्तवाला भिक्षु देखि कुनै भेदभाव रहन्न, यस्तो म भन्दछु विमुक्ति एउटै हो ।”

जन्म हुनु नै खतरा हो । सर्वोच्च स्वर्गलोकको जन्मलाई भन्दा कुनै पनि लोकमा पुनर्जन्म नहुने कुरालाई नै बढी ग्राह्यता दिइनु पर्छ । कोही व्यक्ति अरु पुनर्जन्मको इच्छा गर्दैन भने उसले चार आर्य सत्यलाई जान्नु पर्दछ र यी चतुरार्यसत्यले नै पुनर्जन्म (भय) को निरोध तिर लैजान्छ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ ।

पहिलो आर्य सत्य हो दुःख सत्य । अहिले प्रटक हुने दर्शन, श्रवण, लोभ वा अन्य जुनसुकै नाम वा रूप किन नहोस्, ती सबै केवल उत्पत्ति भएर निरोध भएर जाने धातु स्वभाव मात्र हुन् भन्ने कुराको अनुभव हामीले गर्न सकेको भए हामी दुःख सत्यलाई बुझ्न सक्षम हुने थियौ । जे कुरा उत्पत्ति भएर निरोध हुन्छ त्यसले तृप्ति दिन सक्तैन । यो दुःख हो । दोश्रो आर्य सत्य हो दुःख समुदय । तृष्णा दुःखको समुदय हो । अष्टाङ्गिक मार्गको विकारले गर्दा कम तृष्णा हुन्छ, नाम र रूप प्रतिको आशक्ति कम हुन्छ । जब अन्तत्वोगत्वाः तृष्णाको निरोध हुन्छ, भय (पुनर्जन्म) को निरोध हुन्छ जुन दुःखकै निरोध हो । तेश्रो आर्य सत्य हो दुःख निरोध, जुन निर्वाण हो र चौथो आर्य सत्य हो दुःख निरोध, गामिनी मार्ग, जुन अष्टाङ्गिक मार्ग हो ।

महापरिनिर्वाण सूत्रमा चर्चा गरिएको छ ।

भगवान महाभिक्षु संघका साथै कोटिग्रामतर्फ प्रस्थान गर्नु भयो र त्यहाँ भगवान कोटिग्राममा नै विहार गर्नु भयो । त्यस स्थानमा भगवानले भिक्षुहरुलाई आमन्त्रित गरेर भन्नु भयो:

भिक्षुहरु ! चार आर्यसत्यहरुको अनुबोध नहुनाले नै यस प्रकार दीर्घकालदेखि यो संसरण (आवागमन) “मेरो र तिनीहरुको” भइरहेको छ ।

कुन कुन चार ?

भिक्षुहरु ! दुःख आर्यसत्य, दुःख समुदय आर्य सत्य, दुःख निरोध आर्य सत्य र दुःख निरोध गामिनी प्रतिपद् आर्य सत्य ।

भिक्षुहरु ! यी आर्य सत्यहरुको अनुबोध = प्रतिबोध गर्नु कि भव-तृष्णा उच्छिन्न हुन्छ, भव नेत्री (तृष्णा) क्षीण हुन्छ र अनि जातिकै निरोध हुन्छ ।”

मनन गर्न योग्य केही प्रश्नहरु

- १) किन बौद्ध ग्रन्थहरुमा नरक बारेमा बोलिन्छन् ? यसको लक्ष के हो ?
- २) लोक भनेको के हो ?
- ३) चित्तको भूमि र लोकमा के भेद छ ?
- ४) चित्त कुन चाहि चित्तको भूमिको हो भन्ने कुरा के ले निश्चित गर्दछ ?
- ५) मनुष्य लोक काम-भूमि हो । के मनुष्य लोकमा कामावचर चित्तहरु मात्र हुन्छन् ?
- ६) रूप-ब्रह्मलोकहरु काम-भूमिहरु होइनन् । रूप-ब्रह्मलोकहरुमा के कामावचर चित्तहरु हुन सक्छन् ? यदिभए, के सबै प्रकारकै कामावचर चित्तहरु हुन सक्छन् त ?

परिच्छेद-२१ समथ

हामीहरु आ-आफ्ना जीवनमा बढी कुशलता प्राप्य होस् भन्ने कुराको चाहना गर्दछौं तर अक्सर गरेर हामीलाई कुशल कर्म गर्न कुशल तरीकासंग बोल्न वा कुशल सोचाइ सोचन मुश्किल पर्दछ । कारण हाम्रा आ-आफ्ना संचित क्लेशहरुले हामीलाई कुशल कर्म गर्नमा बाधा हालिदिन्छन् । बुद्धोपदेशहरुबाट हामी नीवरणहरुका विषयमा थाहा पाउँछौं, जुन नीवरणहरु अकुशल चित्तहरु साथै उत्पन्न हुने अकुशल चैतसिकहरु हुन् । हामी सबैमा यी नीवरणहरु हुन्छन् । तिनीहरु हुन्:-

१. कामाच्छन्द (पालिमा कामच्छन्द)
२. व्यापाद (पालिमा व्यापाद)
३. स्त्यानमृद्ध (पालिमा थीन-मिद्ध)
४. औद्धत्य-कौकृत्य (पालिमा उद्धच्च- कुकुच्च)
५. विचिकित्सा (पालिमा विचिकिच्छा)

कामाच्छन्द वा काम इच्छा लोभवाला चैतसिक हो । पाँच इन्द्रिय द्वारहरु र मनोद्वार मार्फत अनुभव गर्न सकिने आलम्बनहरु प्रतिको लोभ नै कामाच्छन्द हो । हामी सबैमा भिन्न भिन्न आकार र गतिका कामाच्छन्द हुन्छन् । आर्थिक समुन्नति र प्राविधिक आविष्कारहरुले गर्दा यहाँ जीवनमा बढी समृद्धि आएको छ । मान्छेले आज जीवनलाई रमणीय र सुखी बनाउन धेरै कुराहरु गर्न सक्दछ । तथापि यसले सन्तुष्टि भने ल्याएको छैन । उल्टो हामीहरु आफूलाई उपलब्ध भएको कुरा प्रति सन्तुष्ट छैनौं र सदैव नै हामी बढी सुख र आनन्दको निमित्त हेरिरहन्छौं । हाम्रा आफ्ना कर्म वचन र चिन्तनहरुमा नै कामाच्छन्द छ । हामीले राम्रा काम गरिरहेका छौं र अरुलाई सहयोग गरिरहेका छौं भनी सोचेकै अवस्थामा पनि कामाच्छन्द उत्पत्ति हुन सक्छ । कामाच्छन्दले हामीलाई बेचैन र दुःखी बनाइदिन्छ ।

व्यापाद द्वेषवाला चैतसिक हो । व्यापादले एकै दिनमा धेरै पटक हामीलाई दुःख दिन सक्छ । हामी अरु मान्छेका सम्बन्धमा खिजिएका हुन्छौं वा जीवनमा घट्ने अरु घटनाहरुका वारेमा खिजिएका हुन्छौं । व्यापादले हामीलाई कुशलबाट छेकिदिन्छ । हामीमा व्यापाद रहँदा अरु मानिसहरु प्रति हामीमा मैत्री र करुणा रहन सक्तैन ।

स्त्यान र मृद्ध (थीन र मिद्ध) अर्थात निरुत्साह तथा आकर्मण्यताले गर्दा कुशल कार्यमा वीर्यको अभाव रहने स्थिति खडा गरी दिन्छ ।

विशुद्धि मार्ग (१४, १६७) मा स्त्यान-मृद्ध सम्बन्धमा यसरी भनिएको छ:

“यहाँ स्त्यान अनुत्साह लक्षणवाला हो । वीर्यलाई हटाउनु यसको कृत्य हो । पछानुं प्रत्युपस्थान हो । मृद्ध अकर्मण्यताको लक्षणवाला हो । (विज्ञानका द्वारहरुको) वन्द गर्नु यसको कृत्य हो । संकुचित हुनु यसको प्रत्युपस्थान हो । वाभुकी भुकिकन निदाउनु प्रत्युपस्थान हो । दुवै अरति-आलस्य आदिमा अयोनिशोमनस्कारका पदस्थानवाला हुन् ।”

के हामी सबै दिन भरिका कुशल कार्य गर्नमा आलस्य र वीर्यको अभाव भएमा यस्ता घडीहरुलाई अनुभव गर्दैनौं । जस्तो भनौं धर्मोपदेश श्रवण गरिरहँदा वा धर्म ग्रन्थ पढिरहँदाका बखत कुशल चित्तहरुका लागि त्यहाँ अवसरहरु हुन्छन् । तर यसको सद्व्यवहारमा यस्ता घडीमा हामीलाई दिक्कतको महशूस पहुन सक्छ, तर हामीमा कुशलको निमित्त वीर्यको अभाव भइदिन्छ । अरु कसैलाई हाम्रो मद्दत चाहिने अवस्था देख्दा देख्दै पनि हामी अलछ्छी भई चलहल नगरीकन बसिदिने पनि हुन सक्छौं । यस्ता बेलामा हामीलाई स्त्यान र मृद्वले रोकेको हुन्छ । स्त्यान-मृद्वले मनलाई बोभिलो बनाई दिन्छ । विशुद्धिमार्गको परिच्छेद ४ को १०५ मा, जहाँ नीवरणलाई ध्यानको निमित्त विशेष रूपमा बाधक भनिएको छ, र यसरी उल्लेख गरिएको छ:-

औद्धत्यलाई “चंचल अस्थिरता” वा “अशान्तपना” र कौकृत्यलाई “पीर वा चिन्ता” अथवा “पश्चाताप” भनी अनुवाद गरिन्छ । औद्धत्य प्रत्येक किसिमको अकुशल चित्त साथै उत्पत्ति हुन्छ । यसले चित्तलाई कुशलपनाबाट छेकिदिन्छ ।

कौकृत्यको बारेमा विशुद्धि मार्ग (१४, १७४) मा यसरी भनिएको छ:-

“यो पश्चाताप गर्नेको लक्षणवाला हो । गरिएका र नगरिएका कर्महरु विषयमा शोक गर्नु यसको कृत्य हो । पश्चातापबाट थाहा पाउने वाला हो । गरिएका र नगरिएका कामहरुको पदस्थानवाला हो । यसलाई दासताको समान सम्झनु पर्दछ ।”

केही कुरा खराब गर्दा वा हामीले गर्नुपर्ने असल कर्म नगर्दा हामी यसैका बारेमा बारम्बार सोचि रहने हुन्छौं । त्यसो किन गरिएको होला भनी हामी आफैलाई सोधिरहने हुन्छौं, किन्तु विति सकेको कुरालाई हामी परिवर्तन गर्न सक्तैनौं । हामी चिन्तित रहँदा हामीमा अकुशल चित्तहरु हुन्छन् । चिन्ताले हामीलाई बाँधि दिएको हुन्छ । औद्धत्य कौकृत्यले हामीलाई प्रशान्त रहन दिदैन ।

विचिकित्सा (विचिकिच्छा) भनेको सन्देह हो । आशंका वा सन्देह अनेक प्रकारका हुन्छन् । हामीलाई बुद्ध, धर्म र संघका बारेमा सन्देह रहन सक्छ वा अष्टाङ्गिक मार्गको बारेमा शंका रहन सक्छ । यस तरीकाले गर्नुपर्ने हो वा त्यो तरीकाले गर्नुपर्ने हो भन्ने बारेमा शंका रहन सक्छ । शंका अकुशल हो र कुशल गर्ने कार्यमा नीवरण (वाधा) हो ।

नीवरणहरु सबै नै कुशल कर्मका निमित्त वाधाहरु हुन् । के ती नीवरणलाई हटाउने उपाय छ त ? समथ भावना नीवरणहरुलाई अस्थायी रूपमा हटाउने एउटा उपाय हो । समथको भावना गर्नेले एउटा ध्यान विषयमा चित्त लगाउँछ, र यसरी ध्यान प्राप्त भए पछि नीवरणहरुलाई केही कालसम्मको लागि हटाइन्छन् । समथको अभ्यास गर्दा नीवरणलाई निर्भूल गर्न सक्ने पाँच चैतसिकहरु, जसलाई ध्यानाङ्ग भनिन्छ, लाई विकास गरिन्छ ।

पहिलो ध्यानाङ्ग हो वितर्क (पालिमा वितक्क) धेरै प्रकारका चित्त साथै उत्पत्ति हुने एक प्रकारको चैतसिक हो वितर्क । जब यसलाई समथ भावनाको अभ्यास गर्ने कुशल चित्तमा विकास गरिन्छ, यो ध्यानाङ्गहरु मध्येको एउटा अङ्ग हुन्छ । वितर्क सम्बन्धमा (अभिधर्मार्थ-संग्रहमा) यसरी भनिएको छ:-

“गोचराभिमुखारोपन गर्ने वाला चैतसिक वितर्क हो । यसको लक्षण हो गोचरमा प्राम्भ लाग्नु यसको कृत्य हो गोचरहरुलाई पुनः पुनः मनन गर्नु यसको आकार हो गोचरमा चित्तको अभिमुख आकर्षण ।... वितर्कको आश्रयले चित्त गोचरारोपन हुन्छ ... ।”

वितर्कले ध्यानाङ्गको रूप लिंदा यो स्त्यान-मृद्धको विपरीत गुणवाला हुन्छ । ध्यान विषय (कर्मस्थान) मा चिन्तन गर्दा वितर्कले स्त्यान मृद्धलाई अस्थायी रूपमा रोक्न मद्दत गर्दछ ।

अर्को ध्यानाङ्ग हो विचार । यो चैतसिक विभिन्न प्रकारका चित्त साथै उत्पत्ति हुन्छ तर जब यसलाई समथ भावनाको अभ्यासमा विकास गरिन्छ, यो एउटा ध्यानाङ्ग हुन्छ । विचार सम्बन्धमा (अभिधर्मार्थ संग्रहमा) यसरी भनिएको छ:-

गोचरमा चित्तलाई यताउति गमन गर्नेवाला चैतसिक विचार हो । यसको लक्षण हो गोचरलाई पुनः अनुमार्जन गर्नु वा स्पर्श गर्नु । यसको कृत्य हो सहजात धर्महरुलाई अभिक्षण युक्त गर्नु । यसको आकार हो गोचरमा लगातार उत्पन्न जस्तो हुनु । ...”

समयमा विचारले चित्तलाई कर्मस्थान (ध्यान-विषय) माथि नै भुण्डयाइ राख्छ । कुशल कुराहरु माथि निरन्तर चिन्तन गर्दाको बखत हामीमा विचिकित्सा वा शंका रहँदैन । विचारले शंकालाई रोक्न मद्दत गर्दछ ।

अर्को ध्यानाङ्ग हो प्रीति । प्रीति अकुशल चित्तहरुसँगै पनि उत्पत्ति हुन्छ तर समथमा यसलाई विकास गर्दा यो एउटा ध्यानाङ्ग हुन्छ । विशुद्धि मार्गको मुताविक ध्यानाङ्ग प्रीति भनेको व्यापक सुख हो जुन ध्यानको मूल हो र ध्यानकै संगतमा वृद्धि भएर आउँछ ।

जब समथमा प्रीतिलाई विकास गरिन्छ, यसले व्यापादको नीवरणलाई रोक्छ । बुद्ध, धर्म र संघको विषयमा वा ध्यानको अर्को कुशल विषयमा प्रमुदित भाव रहँदाको स्थितिमा व्यापाद त्यहाँ रहँदैन ।

अर्को ध्यानाङ्ग हो सुख । यो ध्यानाङ्ग शारीरिक सुख वेदना होइन । किन्तु यो त सौमनस्य वा मानसिक सुख भाव हो । समथमा विकास गरिने सुख चाहिं ध्यानको कुशल विषयको बारेमा उत्पन्न हुने सुख भाव हो । यसले औद्धत्य-कौकृत्यवाला नीवरणहरुलाई रोक्दछ । ध्यानको कुराले विषयको बारेमा सुखको अनुभव भएको बेलामा बेचैनी वा चिन्ता रहँदैन ।

प्रीति र सुख भन्नु एउटै कुरा होइन । सुख, आनन्द, आरामी वा हर्षको रूपमा लिइने सुख चाहिं सुख वेदना हो र यो वेदना स्कन्ध अन्तर्गत आउँछ । किन्तु प्रीति वेदना होइन, यो वेदना स्कन्ध होइन, बल्कि संस्कार स्कन्ध हो ।

विशुद्धि मार्गमा प्रीति र सुखको भिन्नताको विषयमा राम्ररी सम्झाइरहेको छ ।

जहाँ दुइटै शब्दहरु प्रयोग हुन्छन् प्रीति भनेको इच्छित वस्तु प्राप्त गर्दाको तृप्ति वा सन्तुष्टि हो भने सुख भनेको प्राप्त त्यस वस्तुलाई वास्तविक रुपमा अनुभव गरिने आनन्द हो । जहाँ प्रीति हुन्छ त्यहाँ सुख पनि हुन्छ, किन्तु सुख रहेको ठाउँमा प्रीति रहनै पर्छ भन्ने कुरा चाहिं होइन । प्रीति संस्कार स्कन्ध अन्तर्गत आउँछ भने सुख वेदना स्कन्ध भित्र समावेश हुन्छ । मरुभूमिमा हिंड्दा हिंड्दा एकदम थाकेर क्लान्त भइसकेको तिर्खाएको व्यक्तिले जंगलको छेउमा तलाउ भएको कुरा देखेमा वा सुनेमा उसलाई प्रीति प्राप्त हुन्छ । त्यस जंगलको छायाँमा पुगेर त्यस व्यक्तिले पानीको उपभोग गर्दाको बखत उसलाई सुख प्राप्त हुन्छ ... ।”

समाधि वा ध्यानबाला ध्यानाङ्ग जुन हो त्यो चैतसिक हो एकाग्रता चैतसिक । यो चैतसिक प्रत्येक चित्त साथै उत्पत्ति हुन्छ र यसको कृत्य हो एउटै आलम्बन माथि ध्यान केन्द्रित गर्नु समथमा विकसित गर्दा समाधि भनेको कर्मस्थान माथि एकाग्रता हुन आउँछ ।

विशुद्धि मार्ग (१४, १३९) मा समाधिको बारेमा यसरी उल्लेख गरिएको छ:-

“यसले आलम्बनमा चित्तलाई बराबर राख्छ, राम्ररी राख्छ, अथवा यो चित्तको समाधान मात्र पहे, यसैले समाधि भनिन्छ । यसको लक्षण हो फैलिन नदिनु वा अविक्षिप्तता । यसको कृत्य हो सहजात धर्महरुलाई जम्मा गर्नु, स्थान गर्ने चूर्णहरुको लागि जलको समान उपशम यसको प्रत्युपस्थान हो । यसको पदस्थान हो विशेष रुपबाट सुन । वायु रहित स्थान दीपकको शिखाको समान चित्तको स्थितिलाई समाधि (एकाग्रता) भनौ जान्नु पर्दछ ।”

समाधिले कामच्छन्दलाई रोक्दछ । ध्यानको कर्मस्थान माथि मनको एकाग्रता रहँदाको स्थितिमा त्यो व्यक्तिलाई कामच्छन्दबाट बाधा पुऱ्याइएको हुँदैन ।

ध्यानको प्रथम चरण प्राप्त गर्ना निमित्त आवश्यक पाँच ध्यानाङ्गहरुलाई संक्षिप्त रुपमा यसरी भन्न सकिन्छ:-

वितर्क (पालिमा वितक्क)

विचार (पालिमा विचार)

प्रीति (पालिमा पीति)

सुख (पालिमा सुख)

समाधि, जुन एकाग्रता (पालिमा एककग्गता) हो ।

अर्थसारिणीमा नीवरणहरुलाई ध्यानाङ्गहरुका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ ।

“... त्यसरी नै पेतकोपदेशमा भनिएको छ कि समाधि कामच्छन्दको विपरीत गुणवाला हो भने प्रीति व्यापादको, वितर्क स्त्यान-मृद्धको, सुख औद्धत्य कौकृत्यको, र विचार विचिकित्साको विपरीत गुणवाला छ ।...”

नीवरणलाई अस्थायी रुपमा हटाउनको लागि ध्यानाङ्गहरुको विकास गरिनु पर्छ । ध्यानाङ्गहरुलाई विकास गर्न र ध्यान प्राप्त गर्न चाहने व्यक्तिको लागि ठूलो तयारीको आवश्यकता हुन्छ । विशुद्धिमार्गमा

के भनिएको छ भने समथ भावनाको अभ्यास गर्न चाहने व्यक्ति शीलमा सुप्रतिष्ठित हुनु पर्छ जुन शील अल्पेच्छुकता, सन्तोषपना एकान्तवास, वीर्य र अत्यावश्यकता जस्ता गुणहरू द्वारा परिशुद्ध गरिएको हुन्छ । भिक्षुले खास गरेर चीवरको प्रयोग गर्दा, भिक्षा तथा आरामको प्रयोग गर्दा अपनाउनु पर्ने भिक्षु विनयहरूको पालन गर्नाले यसरी शील पालन गर्नेको पुण्य ऋभ परिष्कृत हुनेछ ।

भगवान बुद्धको समयमा समथ भावनाको विकासको अनुकूल जीवन यापन गर्ने उपासकहरूले पनि ध्यान लाभ गर्न सक्तथ्यो । एउटा उदाहरण हो नन्द माता जसको बारेमा अंगुत्तर निकाय सत्तक-निपात, परिच्छेद ५, महायत्र वर्गमा उल्लेख गरिएको छ । कि उनी चतुर्थ ध्यान प्राप्त गरी विहार गर्न सक्तिन । ध्यान लाभका प्रयत्नशील एकान्त जीवन व्यतीत गर्नु पर्छ र अनेकौं शर्तहरूको अभ्यास गर्नु पर्छ । , सांसारिक सुखहरूमा अल्झिएर रहने र यदा कदा मात्र कर्मस्थानमा चित्त लगाउने व्यक्तिले समथ अर्थात भावनाको विकासलाई प्राप्त गर्न सक्तैन । ध्यान, काम तृष्णाहरूसंग विल्कुलै मेल नखाने कुरो हो । विशुद्धि मार्ग (४, ८०; ८१) मा ध्यान बारेमा सूत्रका शब्दहरूमा यसरी टिप्पणी गरिएको छ:-

कामहरू र अकुशल धर्महरूबाट विल्कुलै अलग भएर .... ध्यानी प्रथम ध्यानलाई प्राप्त गरेर विहार गर्दछ .... । हामी यो वाक्यांशहरूलाई त्रिपिटकमा अनेक स्थानहरूमा फेला पार्न सक्छौं । जस्तो मध्यम निकायमा महा सकुलुदायी सुत्तमा सकुलुदायी परिव्राजकलाई उपदेश दिंदा उल्लेख गरिएको छ:

“उदायी ! भिक्षु, कामहरूबाट अलग भएर, अकुशल धर्महरूबाट अलग भएर वितर्क-विचार-सहित विबेकबाट उत्पन्न प्रीति-सुख-रूप प्रथम ध्यानलाई प्राप्त गरेर विहार गर्दछ ... ।”

विशुद्धि मार्गमा (१४, ८१) यी शब्दहरूको टिप्पणीमा यसरी उल्लेख गरिएको छ:-

“कामहरूबाट अलग भएर यसरी नियम गरिएबाट यो थाहा हुन्छ कि अवश्य यो ध्यानलाई काम विपक्षी हुन्, जुन रहँदा यो (ध्यान) हुँदैन । अन्धकार छँदा चिरागको प्रकाशको समान कामको परित्यागबाट नै ध्यानको प्राप्ति हुन्छ, वल्लो तीरलाई त्यागेर पल्लो तीर (किनारा) मा पुग जस्तै । यसैले यो नियम गरिएको छ ।”

यसरी हामी के देख्छौं भने समथको विकास सबैको निमित्त होइन । यदि ध्यानको प्रत्याशीले “अल्पेच्छुकता, एकान्तपना र स्वल्पावश्यकताहरू” को जीवनको बदलामा काम तृष्णाहरूले भरिपूर्ण “सांसारिक जीवन” व्यतीत गर्दछ भने उसले ध्यानलाई लाभ गर्न सक्तैन ।

विशुद्धि मार्ग (३, १२९) मा यो भनिएको छ कि ध्यानमका प्रत्याशीले समाधिका सबै पलिवोधहरूलाई उच्छिन्न गरेर हटाउनु पर्दछ । वासस्थान, यात्रा (भ्रमण) र विरामी पलिवोधहरू मध्येकै हुन् । यी पलिवोधहरू समथको लागि नीवरणहरू हुन सक्छन् । ध्यानीले विहारको निवासलाई छोड्नु पर्छ । अनेक कारणले गर्दा विहारको निवास ध्यानको प्रतिकूल हुन्छ । यसरी उसले समथ भावनाको विकास गर्न शुरु गर्नु भन्दा अगाडि पनि अनेक पूर्वाधारहरू पूरा गर्नु पर्छ ।

समथ भावनाको विकासको लागि ध्यानीले आफूलाई कर्मस्थान (ध्यानको विषय) मा लगाउनु पर्दछ । कर्मस्थानहरूमा ४० प्रकारका छन्, यथा:

१० कृत्स्न (पालिमा कसिण) अभ्यासहरु, जस्तो पृथ्वी कसिण, आपस-कसिण, परिच्छि त्नाकाश कसिण आदि ।

१० अशुभ (पालिमा अशुभ) विषयहरु, जस्तो उर्ध्व मातक, विनीलक अशुभ इत्यादि ।

१० अनुस्मृतिहरु (पालिमा अनुस्सति), जस्तो बुद्धानुस्मृति, धर्मानुस्मृति, संघानु स्मृति, शीलानुस्मृति, त्यागानुस्मृति, देवतानुस्मृति, मरणानुस्मृति, कायगता स्मृति, आनापान स्मृति र उपशमानु स्मृति ।

१ आहारमा प्रतिकूलताको संज्ञा ।

१ व्यवस्थान जस्तो चारै धातुहरुको व्यवस्थान ।

४ ब्रह्म विहारहरु जस्तो मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा । यहाँ उपेक्षाको अर्थ उपेक्षा वेदना होइन, बल्कि कुशल चैतसिक हो जुन तत्र-मज्जकता हो ।

४ आरुप्य अर्थात् अरुपध्यानहरु, जस्तो आकाशाननयायतन, विज्ञानानन्त्यायतन अकिंचन्यायतन र नैव संज्ञानासंज्ञायतन ।

विशुद्धि मार्ग (३, ११९) मा व्याख्या गरिए मुताविक कर्मस्थाहरुलाई आलम्बनको स्वभावमाथि निर्भर रहेर, दृश्यद्वारा, स्पर्शद्वारा वा कथन-श्रवणद्वारा जान्न सिक्न सकिन्छ । दृष्यद्वारा सिकिने आलम्बनहरुका सम्बन्धमा, जस्तो १० कसिणहरु मध्ये वायु कसिणलाई छोडी अरु ९ कसिणहरु र १० अशुभ भावनाहरुमा विशुद्धि मार्गमा के भनिएको छ भने ध्यान गर्नेले शुरुमा कसिणलाई राम्ररी हेर्नु पर्छ र पछि उसले निमित्त प्राप्त गर्दछ । त्यसपछि उसले पहिलेको कसिणलाई हेरिरहनै नपर्ने हुन्छ । पहिले त निमित्त (मानसिक चित्त वा प्रतिमा) अभै अस्थिर अस्पष्ट हुन्छ तर पछि पछि गएर त्यो निमित्त 'सयगुणा, हजार गुणा भन्दा बढी परिष्कृत ...' हुन्छ । पहिलेको कसिणमा जस्तो पृथ्वी कसिणमा दोषहरु हुन सक्छ तर परिष्कृत निमित्तमा प्रारम्भमा आफुले त्यस कसिणलाई हेरिरहँदाको अवस्थामा विद्यमान रहेका सक्कली कसिणका अशुद्धिहरु केही रहँदैनन् । यस्तो परिष्कृत निमित्त ध्यानमा निकै प्रगति गरे पछि मात्र प्राप्त हुन्छ । यस्तो परिष्कृत निमित्तलाई "प्रतिभाग-निमित्त" भनिन्छ । सबै कर्मस्थानहरुले "प्रतिभाग निमित्त" मा पुऱ्याउँदैन ।

प्रतिभाग-निमित्त उत्पत्ति हुँदाको घडीमा समाधि निकै प्रगतिको स्थितिमा रहन्छ । यसलाई उपचार समाधि भनिन्छ । त्यो चित्त ध्यान चित्त नभई अभै पनि कामावचर चित्त (काम भूमिकै चित्त) हुन्छ । तर उपचार समाधि प्राप्त हुँदाको घडीमा नीवरणहरु उत्पत्ति हुँदैनन् । तथापि ध्यान लाभ गर्नको निमित्त अभै ध्यानाङ्गको विकास चाहिँदो मात्रामा भइसकेको हुन्न र यस घडीमा ध्यानीले ध्यान प्राप्त गर्नको निमित्त उपयुक्त पूर्वाधारहरुको अभ्यास गर्नु पर्दछ । "उपचार समाधि" नै प्राप्त गर्नु निकै कठीन कुरा हुन्छ । "निमित्तको रक्षा गर्नु पनि निकै गाह्रो हुन्छ । ध्यान प्राप्त गर्नको निमित्त निमित्तको रक्षा गर्नु आवश्यक हुन्छ । आफूले प्राप्त गरेको "प्रतिभाग-निमित्त" लोप नहोस् भनेर "निमित्तको रक्षा" गर्नु पर्दछ । निमित्तको रक्षा गर्ने आधारहरु हुन् अन्य कुराको साथै अनुकूल निवास, उपयुक्त भोजन, सम्प्रलापको त्याग ध्यान प्राप्त गर्नेले निम्न ५ इन्द्रियहरु (चैतसिकहरु) लाई सन्तुलनमा राख्नु पर्दछः

श्रद्धा (कुशल प्रतिको विश्वास वा आस्था)
 वीर्य (जाँगर वा शक्ति)
 स्मृति (अप्रमत्त भाव)
 समाधि (एकाग्रता)
 प्रज्ञा (ज्ञान)

श्रद्धा प्रज्ञासित सन्तुलित हुनुपर्छ ताकि ती मध्ये कुनै एक पनि न साह्रै प्रबल होस् न साह्रै दुर्बल । समाधि वीर्य सित सन्तुलित हुनु पर्छ । किनभने वीर्य अधिक भई चाहिंदो मात्रामा समाधि भएन भने चित्त चंचल हुने भय रहन्छ, अनि त्यस व्यक्तिले ध्यान लाभ गर्न सक्तैन । समाधि भएर चाहिंदो मात्रामा वीर्य भएन भने आलस्य हुन्छ र ध्यान प्राप्त हुन सक्तैन । सबै पाँच इन्द्रियहरु त्यसैले सन्तुलित रहनु पर्छ ।

उपर्युक्त उदाहरणबाट हामी के देख्छौं भने अभिधर्म सम्बन्धी आधारभूत ज्ञान बिना र अभिधर्ममा उपदिष्ट धर्महरुको विषयमा सावधानीपूर्वक विचार नगरिकन समथ भावनालाई अभ्यास गर्न सकिन्न । कुन कुन धर्महरु ध्यानाङ्गहरु हुन भन्ने कुरा थाहा हुनु पर्छ र आफूमा ती ध्यानाङ्गहरु विकसित भएका छन् कि छैनन् भन्ने कुरा पनि महशूस गर्नु पर्छ । पाँच इन्द्रियवाला चैतसिकहरु वृद्धि भएका छन् कि छैनन्, तिनीहरु सन्तुलित छन् कि छैनन् भन्ने कुरा ध्यान गर्नेले जान्नु पर्छ । “उपचार समाधि” र ध्यानको लाभको लागि आवश्यक सबै ती विभिन्न अंगहरु र हेतुहरु विषयमा सम्यक् ज्ञान नभएमा ‘उपचार समाधि’ नभएको कुरालाई ‘उपचार समाधि’ भनी र ध्यान नभएकोलाई ध्यान भनी ग्रहण गर्ने खतरामा त्यो व्यक्ति हुन्छ । उपयुक्त हेतुहरुलाई अभ्यास नगरिकन, न ‘उपचार समाधि’ प्राप्त गर्न सकिन्छ न त ध्यान नै प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सबै कर्मस्थानहरुले ध्यानमा पुऱ्याउने होइन, केहीको त फलको रूपमा केवल ‘उपचार समाधि’ हुन्छ जस्तो कि बुद्धानुस्मृति, धर्मानुस्मृति र संघानुस्मृति । केही कर्मस्थानहरुले त रुप-ध्यानको प्रथम चरणसम्म मात्र पुऱ्याउँछ भने केहीले रुप-ध्यानका सबै चरणहरुसम्म नै पुऱ्याउँछन् । अनापान-स्मृको धर्मस्थानले रुपध्यानका सबै चरणहरुसम्म नै पुऱ्याउन सक्छ । अधिकांश व्यक्तिहरुले अरुको दाँजोमा सजिलो छ भनी भन्थान्ने यो कर्मस्थान भन्नु सबैभन्दा मध्येको एक हो । यस कर्मस्थानमा ध्यान गर्ने व्यक्तिले आश्वास-प्रश्वासले स्पर्श गर्ने नाकको टुप्पामा वा माथिल्लो ओठमा मन केन्द्रित गर्नु पर्छ । यो कर्मस्थान दृश्यद्वारा जानिने होइन, बल्कि स्पर्शद्वारा सिकिन्छ । यसमा ध्यान गर्नेले निरन्तर आफ्नो ध्यान दिनु पर्ने निमित्त हो आश्वास-प्रश्वास । विशुद्धिमार्गमा भनिएको छः

जसरी अन्य कर्मस्थान अगाडि गएर भन्नु भन्नु स्पष्ट हुन्छ, त्यसरी आनापानानुस्सतिमा हुँदैन । यो अगाडि गएर भावना गर्ने वालाको आश्वास-प्रश्वास भन्नु भन्नु सूक्ष्म हुँदै जान्छ र यस्तो पनि अवस्था आइपुग्छ कि यो थाहासम्म पनि हुँदैन ।

विशुद्धि मार्गमा अझ अगाडि भनिएको छः

यसै कुरालाई लक्षित गरेर नै भगवान बुद्धले भन्नु भएको हो - “भिक्षुहरु ! म स्मृति नरहने व्यक्ति, प्रज्ञा रहित व्यक्तिको लागि आनापान-स्मृतिको भावना बताउदिन ।”

यद्यपि जुनसुकै कर्मस्थान पनि स्मृति र प्रज्ञाले युक्त (व्यक्ति) लाई नै मात्र सिद्ध हुन्छ तथापि यो एउटा बाहेक अरु कुनै पनि कर्मस्थानलाई मनमा भावित गर्दै जाँदा भन् भन् प्रकट वा प्रत्यक्ष हुँदै जान्छ । किन्तु यो अनापान-मृति कर्मस्थान कठिन छ, कठिनाइ रहित भावना गरिनेवाला हो । यो यस्तो भूमि वा क्षेत्र हो जहाँ केवल बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध र बुद्ध-पुत्र (भिक्षुहरु) महापुरुषहरुको नै मन सिकार (मनस्कार) हुन्छ । यो कर्मस्थान नत तुच्छ हो न त यो साधारण सत्वहरुद्वारा सेवित नै हो । जति जति यसलाई मनमा गरिन्छ । त्यति त्यति यो भन् भन् शान्त र सूक्ष्म हुन्छ । तसर्थ यसमा प्रबल स्मृति र प्रज्ञा हुन आवश्यक हुन्छ ।

आनापान-मृति निकै कठिन छ, यो सानो तिनो कुरा होइन । यसमा ध्यान गर्नेले श्वासमा लागतार ध्यान दिएको बेलामा आश्वास र प्रश्वासहरु भन् भन् मूक्ष्म भएर ध्यान दिन मशकील भएर जान्छन् । हामीले भखेरै अधिको उद्धरणमा पढ्यौ कि प्रबल स्मृति र प्रज्ञा यहाँ आवश्यक हुन्छ । विपश्यना मात्र होइन, समथ भावना पनि स्मृति (सति) र प्रज्ञा (पञ्चा) आवश्यक हुन्छन् तर समथमा ध्यान दिइनु पर्ने आलम्बन विपश्यनाको भन्दा भिन्न हुन्छ । समथमा ध्यान दिनुपर्ने विषय नै कर्मस्थान हो । किन्तु विपश्यनामा आत्मा विषयको मिथ्या दृष्टि र अन्ततोगत्वाः सम्पूर्ण क्लेशहरुलाई निर्मल गर्ने हेतुले षडिन्द्रिय द्वारहरु मार्फत देखा पर्ने नाम र रूपको बारेमा ध्यान गर्ने व्यक्ति सजग हुन्छ । समथ भावना मार्फत क्लेशहरुका अनुशयहरु वा अन्तनिहित प्रवृत्तिहरुका उन्मूलन हुँदैनन्, जब हेतुहरु हुन्छन् अकुशल चित्तहरु पुनः उत्पन्न हुन्छन् ।

अंगुत्तर निकाय (छक्क निपात, परिच्छेद ६, महावर्ग, चित्त हत्थि सारिपुत्त) मा लेखिएको छ कि ध्यानको लाभ गर्न सक्ने भिक्षुले पनि ध्यानको लागि उपयुक्त जीवन व्यतौत नगरेको खण्डमा रागबाट अनुरक्त रहनाको कारणले गर्दा “शिक्षा (नियमहरु) लाई त्यागेर हीन-मार्गी हुने सम्भावना हुन्छ । हामी पढ्छौ कि एक समयमा भगवान वाराणसीको ऋषिपतन सृगदावमा विहार गर्नु हुँदा पिण्डपातबाट फर्केर धेरै स्थविर भिक्षु गोलाकार भवनमा जम्मा भएर बसीकन अभिधर्म सम्बन्धी छलफल गर्दै थिए । त्यसबेला आयुष्मान चित्त हत्थि सारिपुत्तले अभिधर्म सम्बन्धी कुराकानी गरिरहेका स्थविर भिक्षुहरुका बीच बीचमै कुरा काटी कुरा गर्दथ्यो । अनि आयुष्मान महाकोट्टिकले आयुष्मान चित्त हत्थि सारिपुत्तलाई यसरी भन्नु भोः-

“हत्थिसारिपुत्त आयुष्मान चित्त ! अभिधर्म सम्बन्धी कुराकानी गर्नेवाला स्थविरहरुका छलफलका बीच बीचमा नबोल्नोस । आयुष्मान चित्त ! कुराकानीको अन्त नभएसम्म पर्खेर बस्नोस् ।”

यस्तो भनिएपछि आयुष्मान हत्थिसारिपुत्त चित्तका मित्र भिक्षुहरुले आयुष्मान महोकोट्टिकलाई भन्न लागे - “आयुष्मान महोकोट्टिक आयुष्मान चित्त हत्थिसारिपुत्तलाई अप्रसन्न नगरुन् । आयुष्मान चित्त हत्थिसारिपुत्त पण्डित हो । आयुष्मान चित्त हत्थि सारिपुत्त स्थविर भिक्षुहरुसित अभिधर्म सम्बन्धी छलफल गर्न समर्थ छ ।”

“आयुष्मानहरु ! जो अर्काको चित्तका गतिविधिहरुबाट अपरिचित छन्, उसको लागि यो थाहा पाउनु सजिलो छैन । आयुष्मानहरु ! कुनै कुनै व्यक्तिहरु त्यसै बेलासम्म मात्र विनीत संयत, तथा शान्त रहन्छन् जबसम्म उनीहरु शास्ता वा अन्य कोही गौरवार्ह ज्येष्ठ सब्रह्मचारीको संगै रहन्छन् । किन्तु जब शास्ता अथवा अरु गौरवार्ह सब्रह्मचारीबाट ती टाढा रहन्छन्, तब ती व्यक्तिहरु भिक्षु-भिक्षुनीहरु,

उपासको पासिकाहरु, राजा तथा राज महात्म्यहरु, तैथिकहरु तथा तिनका श्रावकहरुका साथै साथै घुलमिल गरिकन विचरण गर्दछन् । उनीहरु यसरी ज्यादै हेलमेल गरेर रहनाले, विश्वासपूर्वक रहनाले, असंयत रहनाले, गफादी बनौ रहनाले उनीहरुका मनमा रागले घरजम गर्छ । रागबाट अनुरक्त रहनाले उनीहरु शिक्षा (नियमहरु) लाई त्यागेर हीन मार्गी भएर जान्छन् ।...

आयुष्मानहरु ! एउटा व्यक्ति काम-भोगहरुबाट पृथक भएर ... प्रथम ध्यानलाई प्राप्त गरी बिहार गर्छ । त्यो व्यक्ति “म प्रथम ध्यान लाभी हुँ” भनी सोचीकन भिक्षु-भिक्षुणीहरु ... साथै घुलमिल गरेर विचरण गर्छ ... । यसरी ज्यादै हेलमेल गरेर रहनाले, विश्वासपूर्वक रहनाले, असंयत रहनाले, गफादी बनी रहनाले उसको मनमा रागले घरमज गर्छ । रागबाट अनुरक्त रहनाको कारणले उ शिक्षा (नियमहरु) लाई त्यागेर हीन-मार्गी भएर जान्छ ।...

अरु ध्यानका चरणहरु प्राप्त गर्नेका सम्बन्धमा पनि यसरी नै भनिएको छ । हामी पढ्छौ, पछि गएर आयुष्मान चित्त हत्थिसारिपुत्तले पनि शिक्षा (नियमहरु) लाई त्यागेर हीन-मार्गकै गमन गर्‍यो । परन्तु चित्त हत्थिसारिपुत्तले शिघ्र नै केश-दाही काटेर, काषाय-वस्त्र लगाई घरबाट बेघर भएर प्रव्रजित भयो । हामी पढ्छौ:-

“अनि आयुष्मान चित्त हत्थिसारिपुत्तले एकलै नै एकान्तवासी भएर, अप्रमादी भई, प्रयत्नशील रहेर, साधना गर्दै गरी जुन अनुपम परमार्थलाई प्राप्त गर्नको लागि कुलपुत्र गृहस्थ जीवनलाई त्यागेर जान्छन्, त्यस श्रेष्ठ जीवनलाई यसै शरीर भित्र नै अनुभव गरेर, साक्षात्कार गरेर, प्राप्त गरेर विहार गर्न लागे । यसलाई थाहा भयो कि जन्म-मरणका बन्धन क्षीण भयो; श्रेष्ठ जीवन व्यतीत गरिसकियो । जो गर्नुपर्ने थियो त्यो पूरा भयो । अब यस्तो कुनै केही शेष रहेन जसले गर्दा पुनर्जन्मको कारण बन्ने हो । आयुष्मान चित्त हत्थिसारिपुत्त पनि अर्हन्तहरु मध्येका एक अर्हन्त भए ।”

व्यक्तिले ध्यानको सर्वोच्च स्तर प्राप्त गर्न सक्ने भइसकेपछि पनि माथि सूत्रमा भनिए अनुसार उसको चित्त अझै रागबाट अनुरक्त रहन सक्छ । जब आयुष्मान चित्त हत्थिसारिपुत्तले अर्हन्त मार्गफललाई प्राप्त गरे, उनले ब्रम्हाचर्य जीवनको सर्वोच्च लक्षलाई प्राप्त गरे । त्यसपछि, नीवरणहरु (संयोजकहरु) फेरि उत्पन्न हुन सक्ने भएन ।

विपश्यना मार्फत नीवरणलाई आर्य मार्ग फलका क्रमिक चरणहरुमा निर्मूल गरिन्छन् । श्रोतापन्नले विचिकित्साको नीवरणलाई निर्मूल गरेको हुन्छ । अनागामीले कामच्छन्द, व्यापाद र कौकृत्यलाई उन्मूलन गरेको हुन्छ । अरहन्तले स्त्यान वृद्ध र औकृत्यलाई उखेलिसकेको हुन्छ । यसरी अरहन्तले सबै चित्त गलहरुलाई जरादेखि नै उखेलिसकेको हुन्छ ।

मनन गर्न योग्य केही प्रश्नहरु

- १) ध्यानाङ्गहरु कुन परमार्थ धर्म हुन् ?
- २) ध्यानाङ्ग-प्रीति कुन चाहिं स्कन्ध हो ?
- ३) ध्यानाङ्ग-सुख कुन चाहिं स्कन्ध हो ?
- ४) अहिले हेर्दा, के एकाग्रता चैतसिक भन्ने छ ? यसको कृत्य के हो ?

- ५) ध्यान चित्त साथै उत्पत्ति हुने एकाग्रता चैतसिकको कृत्य के हो ? यसको आलम्बन के हो ?
- ६) नाम वा रूपको लक्षणलाई महशूस गर्ने अष्टाङ्गिक मार्गको प्रज्ञाको साथै उत्पत्ति हुने एकाग्रता चैतसिकको कृत्य के हो ? त्यस घडीमा यसको आलम्बन के हो ?
- ७) किन आनापान-स्मृति ध्यानको सबभन्दा कठिन कर्मस्थानहरु मध्ये एक हो ?
- ८) समथको सम्यक् स्मृति र विपश्यनाको सम्यक् स्मृति बीच के भेद छ ? तिनीहरुका आ-आफ्ना ध्यान दिनु पर्ने आलम्बनहरु के के हुन् ?
- ९) समय भावनाको मात्र विकास गरी विपश्यना भावना नगर्नेको नीवरणहरु किन निर्मूल हुन सक्तैनन् ?

परिच्छेद - २२

ध्यान चित्तहरु

हाम्रा दैनिक जीवनमा उत्पत्ति हुने अनेकन भिन्न भिन्न प्रकारका चित्तहरुले पाँच इन्द्रिय द्वारहरु र मनोद्वार मार्फत आलम्बनहरुलाई अनुभव गर्दछन् । हामी देख्छौं, सुन्छौं र अन्य द्वारहरु मार्फत संस्पर्शहरु ग्रहण गर्दछौं । हामीले अनुभव गर्छौं त्यसको कारणले कुशल चित्तहरु र अकुशल चित्तहरु उत्पत्ति हुन्छन् । हाम्रा दैनिक जीवनमा उत्पत्ति हुने सम्पूर्ण यी चित्तहरु काम भूमिको चित्त वा कामावचर चित्तहरु हुन् ।

कामावचर चित्तहरुदेखि बाहेकका अन्य चित्तहरु पनि छन् । ध्यान-चित्तहरु कामावचर-चित्तहरु होइनन्, तिनीहरु अर्कै भूमिका चित्त हुन् । यी चित्तहरुले मनोद्वार मार्फत कर्मस्थानलाई ध्यानकै क्रममा अनुभव गर्दछन् । ध्यान हुँदाको क्षणमा काम संस्पर्शहरु हुँदैनन् । ध्यान चित्तहरु अन्तर्गत रुपावचर चित्तहरु (रूप-ध्यान चित्तहरु) र अरुपावचर चित्तहरु (अरूप-ध्यान चित्तहरु) समावेश हुन्छन् । रूप-ध्यान र अरूप-ध्यान दुवै नै ध्यान हुन् । अरूप-ध्यान रूप-ध्यान भन्दा बढी परिष्कृत हुन्छ । किनभने अरूप-ध्यानका कर्मस्थानहरु रूप माथि निर्भर छैनन् । ती दुईका भेदहरुका बारेमा पछि चर्चा गरिनेछ ।

कामजवन चित्तहरु, रुपावचर चित्तहरु र अरुपावचर चित्तहरु जस्ता वित्तका भूमि देखि सर्वथा भिन्न रहेको अर्क अर्कै चित्तको भूमि हो लोकोत्तर चित्तहरु । लोकोत्तर चित्तको आलम्बनको रूपमा निर्वाण नै रहन्छ । आर्य मार्ग र फल प्राप्त गर्नेहरुसंग निर्वाणलाई अनुभव गर्ने लोकोत्तर चित्तहरु हुन्छन् ।

अब म ध्यान-चित्तको विषयमा बोल्छु । रूप (रंग), शब्द र यस्तै कुनै अरु इन्द्रिय संस्पर्शहरु ध्यान चित्तहरुका आलम्बन हुँदैनन् । मनोद्वार मार्फत कर्मस्थानलाई अनुभव गर्ने चित्तहरुको वीथि क्रममा ध्यान चित्तहरु उत्पत्ति हुन्छन् । यस वीथि क्रममा सर्वप्रथम कामावचर चित्तहरु उत्पन्न भएर कर्म स्थानमा एक चित्त लगाएर ध्यान दिन्छन् र अनि त्यसै वीथि क्रममा ध्यान चित्तहरु उत्पत्ति हुन्छन् । त्यो वीथि क्रम निम्नानुसार हुन्छ:

कामावचर चित्तहरु	मनोद्वारावर्जन चित्त परिकम्म (परिकर्म) उपचार अनुलोभ गोत्रभू
ध्यान चित्त	अप्पना (अर्पणा)

कुनै कुनै व्यक्तिको लागि परिकम्मको आवश्यकता रहदैन । यस्तो मामालमा मनोद्वारावर्जन चित्त पछि ध्यान-चित्त उत्पत्ति हुनु अगावै ४ को सट्टामा केवल ३ वटा कामावचर चित्तहरु मात्र उत्पत्ति हुने हुन्छन् । काम-भूमिलाई नाघेर जाने गोत्रभू नै त्यस वीथि क्रममा अन्तिम कामावचर चित्त हो ।

विशुद्धि मार्ग (४, ७४) मा सर्वप्रथम ध्यान प्रवर्तित रहने चित्तहरुको वीथि क्रम उल्लेख भएको हामी पाउँछौं । विशुद्धि मार्ग (४, ७८) मा भनिएको छ कि ध्यान चित्तको केवल एउटा एक चित्त-क्षण मात्र उत्पत्ति हुन्छ, त्यसपछि अनि भवंग चित्त प्रवर्तित हुन्छ अर्थात् भवांग-पात हुन्छ । त्यसपछि मनोद्वार मार्फत भखरै प्रवर्तित भएको ध्यानलाई प्रत्यवेक्षण गर्ने कामावचर चित्तहरुको वीथि क्रम शुरु हुन्छ । अझ अधि के उल्लेख गरिएको छ भने समाधिलाई वाधा दिने धर्महरुबाट चित्त पूर्णरूपमा परिशुद्ध भएको खण्डमा मात्र ध्यान स्थिर रहन सक्छ । ध्यान प्राप्त गर्न चाहनेले सर्वप्रथम कामच्छन्दका आदिनवहरुलाई प्रत्यवेक्षण गरेर काम पिपासालाई पूर्ण रूपमा दमन गर्नु पर्छ, र साथै अन्य नीवरणहरुलाई दवाउनु पर्छ ।

विशुद्धिमार्ग (४, १२५) मा यसरी उल्लेख गरिएको छ:- तरीकासंग शुद्ध गरेर जब त्यो व्यक्ति ध्यानमा प्राप्त हुन्छ तब राम्ररी सफा गरिएको माहुरीको चाकामा भित्र प्रवेश गरेको माहुरी भैं त्यो व्यक्ति दिन भरि पनि (ध्यान) समापत्तिमा नै रहन्छ .... ।”

ध्यान चित्तहरु उच्चस्तरका कुशल कर्महरु हुन् । ध्यान प्राप्त गरिएको बखतमा कामच्छन्द, व्यापाद, स्त्यान-मृद्ध, औद्धत्य-कौकृत्य र विचिकित्साका नीवरणहरु अस्थायी-रूपमा निर्मूल गरिएका हुन्छन् । त्यो चित्त कुशल चित्त हुने भएकोले कमसे कम त्यस घडीमा ध्यान गर्ने व्यक्ति साँच्चिकै शान्त-प्रशान्त हुन्छ ।

अघिल्ला परिच्छेदमा हामीले देखिसके भैं, ध्यान प्राप्त गर्न सक्षम हुनको निम्ति समथ भावनाको अभ्यास गर्ने व्यक्तिले नीवरणहरुलाई अवरुद्ध गर्न सक्ने पाँच ध्यानाङ्गहरुलाई विकास गर्नु पर्छ, यथा:

वितर्क
विचार
प्रीति
सुख

एकाग्रता (समाधि) ।

ध्यानलाई चरण चरण गरी विकास गरिन्छ र प्रत्येक पछिल्लो चरण अघिल्लो चरण भन्दा बढी परिशुद्ध रहने हुन्छ । जम्मा रूप-ध्यानका पाँच चरणहरू हुन्छन् । रूप-ध्यानको प्रथम चरणको लागि पनि सबै पाँच ध्यानाङ्गहरू ध्यान चित्त साथै उत्पत्ति हुनु जरुरी हुन्छ तर प्रत्येक माथिल्लो चरणमा पुगेर ध्यान गर्ने तर्फ एकाग्रता (समाधि) मा बढी अग्रसर हुन थाले पछि एक पछि अर्को गरी क्रमशः ध्यानाङ्गहरूलाई त्यागिन्छन् । द्वितीय चरणको रूप-ध्यान प्राप्त गर्दा सम्म त्यस व्यक्तिलाई वितर्कवाला ध्यानाङ्गको जरुरत हुँदैन । यस अवस्थामा वितर्क विना पनि कर्मस्थान माथि समाधि (एकाग्रता) हुन सक्छ । अरु चार ध्यानाङ्गहरू अझै पनि दोश्रो चरणको ध्यान चित्त साथै उत्पत्ति हुन्छन् ।

ध्यानको तेश्रो चरणमा विचारलाई त्यागिन्छ । यस अवस्थामा कर्मस्थानमा समाहित हुन उसलाई वितर्क वा विचारको आवश्यकता पर्दैन । अब तीन वटा ध्यानाङ्गहरू बाँकी हुन्छन्: प्रीति, सुख र एकाग्रता । चौथो चरणमा प्रीतिलाई त्यागिन्छ । त्यहाँ अझै सुखले ध्यान चित्तको साथ लागेको हुन्छ तर प्रीति उत्पत्ति हुँदैन । पाँचौं चरणमा सुख पनि त्यागिन्छ र यस अवस्थामा सुखको सट्टामा ध्यान चित्त साथै उपेक्षा वेदना लागेको हुन्छ । यस स्थितिमा त्यो व्यक्ति सुखमा संलग्न हुँदैन । समाधि वा एकाग्रता वाला ध्यानाङ्ग भने अझै रहि नै रहन्छ ।

कोही व्यक्तिहरूले दोश्रो चरणकै ध्यानमा वितर्क र विचार दुबैलाई त्याग गर्न सक्त छन् । परिणामस्वरूप तिनीहरू तेश्रो चरणमा प्रतिलाई र चौथो चरणमा सुखलाई त्याग्न सक्छ । यसरी उनीहरूको निम्ति पाँच चरणको सट्टामा चारण चरणहरूमा मात्र हुन्छन् । त्यही कारणले गर्दा रूप-ध्यानहरूलाई चार चरण वापनि चरणको रूपमा गणना गर्न सकिन्छ । हामीले सूत्रमा ध्यानका चार चरणका वारेमा पढ्दा चारौं तहवाला प्रणालीलाई संकेत गरिएको हुन्छ ।

रूप-ध्यानमा जम्मा पाँच चरण सम्म हुन सक्ने भएकोले रूपावचर कुशल चित्तहरू (रूप-ध्यान कुशल चित्तहरू) पाँच प्रकारका हुन्छन् । ध्यान-चित्त उच्चस्तरको कुशल कर्म हो र यसरी विपाक पनि उच्चस्तरकै कुशल विपाक हुन्छ । ध्यान-चित्तहरूले त्यही जीवन अवधिमै विपाक पैदा गर्दैन, विपाक हो सुगति लोकमा पुनर्जन्म । रूपावचर कुशल चित्तहरूको विपाक हो । रूप-ब्रह्मलोकहरूमा पुनर्जन्म । यदि च्युति चित्तको केही क्षण अघि ध्यान चित्तहरू भएमा अर्को जीवनमा यो विपाकलाई पैदा गर्न सकिन्छ । पाँच प्रकारका रूपावचर कुशल चित्तहरूले पाँच प्रकारका रूपावचर विपाक विचत्तहरूलाई पैदा गर्छन् ।

पाँच प्रकारका रूपावचर क्रिया चित्तहरू चाहि रूप-ध्यान प्राप्त गर्ने अरहन्तहरूका चित्तहरू हुन् । अरहन्तहरूको कुशल चित्तहरू हुँदैनन्, बल्कि त्यसको सट्टामा क्रिया चित्तहरू हुन्छन् । यसरी जम्मा १५ रूपावचर चित्तहरू छन् । सारांशमा ती चित्तहरू हुन्:

- ५ रूपावचर कुशल चित्तहरू ।
- ५ रूपावचर विपाक चित्तहरू ।
- ५ रूपावचर क्रिया चित्तहरू ।

रूप-ध्यानको सबैभन्दा माथिल्लो स्तर प्राप्त गरिसकेर पनि अबै रूप धातुमा आश्रित रहने रूप-ध्यानका दोषहरुलाई देख्ने व्यक्तिहरुले अरूप-ध्यानको अभ्यास गर्ने चाहना राख्न सक्छन् । अरूप-ध्यानका चार तहहरु (चरणहरु) छन् । प्रथम चरणको अरूप-ध्यान हो आकाशानन्त्यायतन (अर्थात अनन्त अन्तरीक्षको क्षेत्र) । यस चरणको अरूप-ध्यान प्राप्त गर्नको लागि पहिले त्यस व्यक्तिले कसिण-ध्यानहरु अर्थात रूप-ध्यानका कर्मस्थानहरु जस्तै पृथ्वी कसिण आदि मध्ये कुनै एउटामा रूप-ध्यानको सर्वोच्च चरणलाई प्राप्त गरी त्यसमा पूर्ण अधिकार हासिल गर्नुपर्छ । हामी विशुद्धि मार्ग (१०, ६) मा पढ्छौं:

त्यो व्यक्ति त्यहाँ (रूपावचरणको चतुर्थ ध्यानमा) यस्तो दोष-लाई देखेर चाहनालाई त्यागीकन आकाशानन्त्यायतनलाई शान्त भनी मनमा राखौं चक्रवालको अन्त्यसम्म वा जति चाहन्छ, त्यति कसिणलाई फैलाएर त्यसबाट स्पर्श गरिएको स्थानलाई “आकाश” वा “अनन्त आकाश” भनी मनमा गरेर कसिणलाई उघार्छ वा हटाउँछ (अर्थात रूपावचरणको चतुर्थ ध्यानको आलम्बन भएको पृथ्वी-कसिण आदि कसिण रूपलाई हटाउँछ-टिका) ।

आकाशानन्त्यायतन वारेमा विशुद्धि मार्ग (१०, ८) मा कसिणलाई हटाउने कार्य वारेमा यसरी व्याख्या गरिएको छ:

“कसिण पनि उघारिँदा वा हटाइँदा न त उठ्छ, न उघिन्छ । केवल यसको मनस्कार नगर्ने र “आकाश, आकाश” मनस्कारको कारण उघारिएको (हटाइएको) हुन्छ । कसिणबाट हटाइएको आकाश मात्र जानकारी हुन्छ ... ।”

यसरी उसले पृथ्वी कसिणलाई नाघ्न (जित्न) सक्छ र पहिले अरूप-ध्यान “आकाशानन्त्यायतन” लाई प्राप्त गर्न सक्छ । अरूप ध्यानका अरु तीनचरणहरु छन्, जुन मध्ये प्रत्येक अधिल्लो चरण भन्दा पछिल्लो चरण बढी शान्तिपूर्ण हुन्छ । दोश्रो चरणको अरूप ध्यान हो अनन्त विज्ञानको क्षेत्र अर्थात विज्ञानानन्त्यायतन (विज्ञानानन्त्यायतन पालिमा) । यस चरणको अरूप-ध्यानको कर्मस्थान हो । विज्ञान, जसको प्रथम, अरूप-ध्यानमा आफ्नो आलम्बनको रूपमा अनन्त आकाश थियो । यस चरण को अरूप-ध्यान लाभ गर्न चाहने व्यक्तिले प्रथमतः आकाशानन्त्यायतनमा पूर्ण अधिकार हासिल गर्नु पर्दछ । उसले यस चरणका दोषहरुलाई देखेर यस प्रतिको आफ्नो आसक्तिलाई समाप्त गर्नु पर्दछ । विशुद्धि मार्ग (१०, १२५) मा यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ:

“... यस प्रकार आकाशानन्त्यायतनमा दोष देखेर, त्यहाँ चाहनालाई त्यागेर, आकाशानन्त्यायतनलाई शान्तको तवरमा मनस्कार गरिकन त्यो आकाशलाई स्फरण गरेर प्रवर्त विज्ञानलाई “विज्ञान, विज्ञान” वारम्बार आवर्जन गर्नु पर्छ ।...”

अरूप-ध्यानको तेश्रो चरण हो आकिंचन्यायतन (पालिमा आकिञ्चञ्जायतन अर्थात शून्यताको क्षेत्र) विशुद्धि मार्ग (१०, ३२) मा भनिएको छ कि आकिंचन्यायतनको भावना गर्ने इच्छा गर्ने व्यक्तिले उही विज्ञानानन्त्यायतनको आलम्बन भएको आकाशानन्त्यायतनको विज्ञानको अभाव, शून्यता, रिक्तपनालाई मनमा गर्नु पर्छ । अब भनिएको छ:-

“यस विज्ञानलाई मनमा नगरिकन “छैन, छैन,” “शून्य छ, शून्य छ” वा “विवर्त (खाली) छ, विवर्त छ”-यसरी पुनः पुनः आवर्जन गर्नु पर्छ । मनस्कार गर्नु पर्छ । प्रत्यवेक्षण गर्नु पर्छ । तर्क वितर्क गर्नु पर्छ ।” विशुद्धिमार्ग (१०, ३५) मा अभ् अगाडि भनिएको छः-

“... त्यस विज्ञानको अन्तर्हित भए पछि, त्यसको अतर्हित भएको अभावलाई नै मात्र हेरेर विहार गर्छ । ....”

चौथो अरुप-ध्यान हो नैवसंज्ञाना संज्ञायतन (पालिमा, नैवसञ्ज्ञाना सञ्जायतन) । यस ध्यानको आलम्बन हो चार नामक्वन्धहरु (चित्त तथा सहगामी चैतसिकहरु) जसले तेश्रो चरणको अरुप-ध्यानको आलम्बन, अकिंचन्यायतनलाई लाभ गर्‍यो ।

विशुद्धि मार्ग (१०, ४९) मा यसरी भनिएको छः-

“यहाँ शाब्दिक अर्थ-स्थूलको संज्ञाको अभाववाट र सूक्ष्म संज्ञाको हुनाले यसवाट युक्त धर्म (स्वभाव) को ध्यानको न त संज्ञा छ र न असंज्ञा, यसैले नैवसंज्ञानासंज्ञा हो । (त्यो नैव संज्ञानासंज्ञा नै मनायतन र धर्मायतनवाट युक्त हुनाले आयतन पनि हियो । यसैले नैव संज्ञाना संज्ञायतन हो) ।”

अभ् अगाडि भनिएको छः

“.... अथवा जो यहाँ संज्ञा छ त्यो राम्ररी संज्ञाको काम गर्नको लागि असमर्थ हुनाले न त संज्ञा हो र संस्कारको अवशेष सूक्ष्म भाववाट विद्यमान हुनाले न असंज्ञा हो । यसैले नैवसंज्ञानासंज्ञा हो । (त्यो नैवसंज्ञानासंज्ञा पनि शेष धर्महरुको अधिष्ठानको अर्थमा आयतन पनि हो, यसैले नैवसंज्ञाना संज्ञायतन हो) ।”

यो पनि ब्याख्यान गरिएको छ कि यस ध्यान चित्त साथै उत्पत्ति हुने वेदना “न-वेदना-न-न-वेदना” हुन्छ । त्यही कुरा विज्ञान, स्पर्श (फस्स) र ध्यान चित्त साथै उत्पत्ति हुने अरु चैतसिकहरुका हकमा पनि लागू हुन्छ ।

अरुप-ध्यानको चार चरणहरु भएकोले अरुपावचर कुशल चित्तहरु चारै प्रकारका हुन्छन् । तिनीहरुले सुगतिलोक, अरुप ब्रह्मलोकहरुमा पुनर्जन्मको रुपमा विपाक पैदा गर्छन् । चार प्रकारका अरुपावचर कुशल चित्तहरुले चार प्रकारका अरुपावचर विपाक चित्तहरुलाई पैदा गर्दछन् ।

चार प्रकारका अरुपावचर क्रिया चित्तहरु पनि छन् । जुन अरुप-ध्यान प्राप्त गर्ने अरहन्तहरुका चित्तहरु हुन् । यसरी जम्मा १२ अरुपावचर चित्तहरु छन् । संक्षिप्तमा ती चित्तहरु हुन् ।

- ४ अरुपावचर कुशल चित्तहरु ।
- ४ अरुपावचर विपाक चित्तहरु ।
- ४ अरुपावचर क्रिया चित्तहरु ।

ज्ञानको अभ्यास गरेकाहरूले विभिन्न प्रकारका प्रत्यक्ष ज्ञान (अभिक्षा) लाई विकास गर्न सक्छन् कसिण ध्यानहरूमा तिनीहरूले रूप-ध्यानको सर्वोच्च चरण प्राप्त गर्नु पर्छ र तिनीहरूले १४ तरीकाबाट पूर्ण-मन-नियन्त्रणको अभ्यास गर्नु पर्दछ । उदाहरणार्थ, च्यानको क्रम र विपरीत क्रममा विभिन्न कसिण ध्यानहरूमा ध्यान चरणहरूका लाभ वा प्राप्ति । अभिज्ञालाई विकास गर्दा उसको समाधि बढी उन्नत हुने हुन्छ । अभिज्ञाहरू (अनुत्तर शक्तिहरू) निम्न बमोजिमका हुन्छन् ।

१. बजासन कसेर बस्दा बस्दै भित्ताहरूबाट पार जाने गरी आते जाते गर्ने पानीमा हिड्ने, हावामा यात्रा गर्ने जस्ता ऋद्धि शक्तिहरू ।
२. दिव्य श्राते-यसद्वारा त्यो व्यक्तिले दुबै टाढा र नजिकका स्वर्ग र मर्त्यमण्डलका शब्दहरू सुन्दछ ।
३. परिचित ज्ञान ।
४. दिव्य चक्षु-यसद्वारा सत्व प्राणीहरूको च्युति र पुनर्जन्मलाई उसले देख्दछ ।
५. पूर्व जन्महरूका स्मृति (पूर्वनिवासानुस्मृति) ।

यी पाँच लौकिक अभिज्ञाहरू हुन् । त्यसदेखि अलावा छैठौँ शक्ति भन्ने पनि हुन्छ जुन अरहन्त फल प्राप्त भएपछि लोकोत्तर चित्तद्वारा साक्षात्कार गर्दछ, जस्तो सम्पूर्ण क्लेशहरूको उन्मूलन । छैठौँ शक्ति सबैभन्दा महान शक्ति हो र यसलाई साक्षात्कार गर्नको लागि प्रज्ञालाई पूर्ण रूपमा विकसित गरिनु पर्दछ ।

कहिले काहीं तीन प्रकारका ज्ञानलाई उल्लेख गरिन्छ, यथा: १) पूर्वनिवासानुस्मृति, २) दिव्य चक्षु, ३) लोकोत्तर चित्तद्वारा साक्षात्कार गरिने) आश्रव क्षय । जस्तो थेर-थेरी गाथामा आफ्ना अरहन्तफल प्राप्तलाई गाथामा वर्णन गर्नेहरूले यसै त्रिविद्याको उल्लेख गरेका छन् ।

सम्यक् अंगहरूको अभ्यास गर्नेहरूले ऋद्धि प्रतिहार्य (अद्भूत धर्महरू) हासिल गर्न सक्छ । अंगुत्तर निकाय (तिक निपात, प्रकरण ६०, ब्राह्मण संगारव) मा हामी सबभन्दा ठूलो ऋद्धिवलका विषयमा पढ्छौं ।

भगवानले संज्ञारव ब्राह्मणलाई सोध्नु भयो- “ब्राह्मण ! आज राजाको अन्तःपुरमा, राज्यपरिषद्मा जम्मा भएका मानिसहरूमा के कुराकानी भएको थियो ?”

“हे गौतम ! आज राजाको अन्तःपुरमा, राज्यपरिषद्मा जम्मा भएका मानिसहरूमा यो कुरा चलेको थियो कि पहिले भिक्षुहरूको संख्या कम थियो तर तिनीहरू मध्ये धेरैले असाधारण मनुष्य धर्म अथवा ऋद्धि वलको प्रदर्शन गर्दथे । अहिले भने ठीक यसको विपरीत छ ।

भगवान वबुद्धले ब्राह्मणलाई आज्ञा भयो:-

“ब्राह्मण ! यी तीन प्रातिहारीहरू हुन् । कुन कुन तीन ? ऋद्धि-प्रातिहारी, देशना-प्रातिहारी तथा अनुशासना प्रातिहारी ।

ब्राह्मण ! ऋद्धि-प्रातिहारी कसलाई भनिन्छ ?

ब्राह्मण ! कोही कोही अनेक प्रकारका ऋद्धिहरुका अनुभव गर्दछन्- एक भएर अनेक हुन्छन्, अनेक भएर एक हुन्छ, प्रकट हुन्छ, लुप्त मानो आकाशमा गए जस्तै हुन्छ, भित्ताबाट छिरेर प्रकारबाट छिरेर, पर्वतबाट छिरेर, गइदिन्छ । पानीमा जस्तै पृथ्वीमा पनि डुब्ने र उत्रने गर्दछ । पृथ्वीमा गए जस्तै पानीको माथि हिंडिदिन्छ । पंछीले जस्तै आकाशमा पल्लेटी कसेर बसि दिन्छ । यस प्रकारका ऋद्धिमान यस प्रकारका व्यक्तिले महाप्रतापी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले छुन्छ, ब्रह्मलोकसम्म पनि सशरीर पुग्छ । हे ब्राह्मण ! यसलाई ऋद्धि प्रातिहारी भनिन्छ ।

ब्राह्मण ! देशना-प्रातिहारी कसलाई भनिन्छ ?

हे ब्राह्मण ! कोही कोही निमित्तलाई हेरेर भन्छन् कि तिम्रो मन यस्तो छ, तिम्रो चित्त उस्तो छ ।...

भगवानले देशना-प्रातिहारीको विषयमा अरु व्याख्या गर्नु भयो ।

“ब्राह्मण ! कोही कोही यसरी अनुशासन गर्छन्- यस्तो यस्तो संकल्प-विकल्प गर, यस्तो संकल्प-विकल्प नगर; मनमा यस्तो विचार गर, यस्तो विचार नगर; यस्तो संकल्पलाई छोड, यसलाई मनमा राखेर विचरण गर ।

ब्राह्मण ! यसलाई अनुशासना-प्रतिहारी भनिन्छ ।

ब्राह्मण ! यी तीन प्रातिहार्यहरुमा तिमीलाई कुन चाहि प्रातिहार्य ज्यादा सुन्दर र श्रेष्ठ तर लाग्दछ ?

हे गौतम ! यी तीन प्रातिहारीहरु मध्ये यो जो ऋद्धि-प्रातिहारी छ । ... यो प्रातिहारी त मलाई माया सदृश (माया भैं) लाग्छ यो जो देशना-प्रातिहारी छ ... हे गौतम ! यो प्रतिहारी पनि मलाई माया जस्तै लाग्छ । किन्तु हे गौतम ! यो जो अनुशासना-प्रातिहारी छ ..., यी तीन प्रातिहारीहरुमध्ये मलाई यही एक प्रातिहारी ज्यादा सुन्दर र श्रेष्ठतर लाग्छ ।”

संगारव ब्राह्मणले भगवानसंग यी प्रातिहार्यहरु छन् कि छैन भनी सोध्यो । भगवानले ‘छ’ भनी जवाफ दिनु भयो । अनि उसले सोध्यो ।

“हे गौतम ! के भगवानको अतिरिक्त कोही दोश्रो भिक्षु पनि यस्तो छ जो यी तीन प्रातिहार्यबाट युक्त छ ?

हे ब्राह्मण ! केवल एकसय, दुईसय, तीनसय, चार सय, पाँच राय मात्र होइन, बल्कि यो पनि ज्यादा संख्यामा यस्ता भिक्षुहरु छन् जो यी तीन प्रतिहार्यहरुबाट युक्त छन् ।”

ब्राह्मण संगारवले अनि बुद्ध, धर्म र संघमा शरण लिई उपासकको रूपमा ग्रहण गर्न शास्ता समक्ष प्रार्थना गर्‍यो ।

बुद्धको समयमा असंख्य भिक्षुहरु “प्रातिहार्य” का लागि आवश्यक हुने अंगहरुको अभ्यास गर्दथे । यो प्रातिहार्यहरु (अद्भूत धर्महरु) मध्ये सबै भन्दा महान् प्रातिहार्य चाहि अनुशासना - प्राप्ति- हार्य हो । किनभने यसैले नै सम्पूर्ण क्लेशहरुको क्षय, सम्पूर्ण दुःखहरुको निराधको मार्गमा लैजान सक्छ ।

ध्यान गर्नका निम्ति पूर्व संस्कारहरु भएका पुद्गलहरुका निम्ति धेरै लाभहरु मात्र प्राप्त गर्न सक्ने व्यक्तिको निम्ति पनि सुखी पुनर्जन्मको लाभ प्राप्त भइहाल्छ । किन्तु, सुगति लोकको जन्म पछि अपाय गतिमा पुनर्जन्म हुने सम्भावना पनि रहि नै रहेने हुँदा सुगति लोकको पुनर्जन्म पनि दुःख नै हुन्छ । तसर्थ जुनसुकै प्रकारको पुनर्जन्मलाई भन्दा जाति रहित हुनुलाई नै बढी प्रशंसा गर्नु पर्छ । जातिको विरोधलाई क्लेशहरुलाई निर्मूल गर्ने प्रज्ञाको विकास गरेर मात्र साक्षात्कार गर्न सकिन्छ ।

ध्यानलाई धर्मोपदेशहरुमा “दृष्टि धर्म सुख विहार” (यसै जन्ममा सुखपूर्वक विहार गर्ने) भनी भनिन्छ । समाधिमा निकै अगाडि बढिसकेका ध्यानीहरुले एकपछि अर्को गरी क्रमशः अनेक ध्यान चित्तहरु प्राप्त गर्न सक्छन्, किनभने उनीहरुले यसको निमित्त आवश्यक हुने आधारहरुलाई अभ्यास गरेका हुन्छन् । ती व्यक्तिहरु साँच्चिकै दृष्टिधर्म सुख विहारी अर्थात् यसै जन्ममा नै सुखपूर्वक विहार गर्ने हुन् । किन्तु भगवान बुद्ध र “सल्लेख साथ विहार गर्नु” अर्थात् तपको साथ विहार गर्नु भन्नु उही कुरा होइन । उल्लेख सुत्त, मिज्झम निकाय मूल परिचाय बग्गमा भगवान बुद्धले रुप-ध्यान प्राप्त गर्न सक्ने भिक्षुको बारेमा चुन्दलाई आज्ञा भयो:-

हुन सक्छ नुन्द यहाँ कोही भिक्षु कामहरु र अकुशल गर्दै हरुबाट अलग भएर वितर्क विचार सहित विवेकबाट उत्पन्न प्रीति र सुखवाला प्रथम ध्यानलाई प्राप्त गरी विहार मरोस्.... द्वितीय ध्यान.... तृतीय ध्यान..... चतुर्थ ध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गरोस् । उसको मनमा यस्तो हुन सक्छ कि – म सल्लेख (तप) को साथ विहार परिराखेको छु । किन्तु चुन्द ! आर्य विनय [आर्यधर्म] मा यसलाई सल्लेख भनिदैन । आर्य विनयमा यसलाई दुष्ट धर्म सुख विहार [अर्थात् यसै जन्ममा सुखपूर्वक विहार गर्ने] भनिन्छ ।” आकाशानन्त्यायतन, विज्ञाननन्त्यायतन, आकिचन्यायतन, नैवसंज्ञाना संज्ञायतनादि अरुप-ध्यान प्राप्त गर्न सक्ने भिक्षुको सम्बन्धमा पनि भगवान बुद्धको भन्नु भयो :-

“..... उसलाई यस्तो लाग्न सक्छ-“म सल्लेखमा साथ विहार गरिराखेको छु”- किन्तु, चुन्द ! आर्य विनयमा यसलाई सल्लेख भनिदैन । आर्य विनयमा यसलाई शान्त विहार भनिन्छ ।”

ध्यान र विपश्यना दुबैलाई भावना गरी ध्यानको साथै आर्य मार्ग फल प्राप्त गर्ने पुद्गलहरुको लागि ठूलो लाभ हुन्छ । त्यस्ता पुद्गलहरुले आफ्ना जीवनमा अनेक बार ध्यान सहितको निर्वाणलाई अनुभव गर्न सक्छन् ।

समयको विकास नगरी विपश्यनाको मात्र भावना गर्नेहरुले संबोधि प्राप्त गर्दा निर्वाण नै गोचर हुने मार्ग चित्त (लोकोत्तर कुशल चित्त) र फल चित्तहरु (लोकात्तर विपाक चित्तहरु) उत्पत्ति हुन्छन् र निरोध हुन्छन् र चित्तको त्यस विधि क्रम सकिना साथ ती मार्ग र फल चित्तहरु पुनः उत्पत्ति हुँदैनन् । संबोधिका चार तहरुका छन्, यथा :

श्रोतापन्न ।

सक्रिदागामी ।

अनागामी र

अरहन्तकातहरु

संबोधिका यी तहरु मध्ये कुनै चरण प्राप्त गरिएको चित्तको बोधि क्रममा नै मार्ग-चित्त र फल – चित्त उत्पत्ति हुन्छन् ।

जसले विपश्यना र समथ भावना दुबैलाई अभ्यास गरेको हुन्छ र ध्यान सहित संबोधि प्राप्त गरेको हुन्छ, त्यस व्यक्तिको निम्ति ध्यानका साथै निर्वाणलाई अनुभव गर्ने फल-चित्त पुनः पुनः उत्पन्न

हुनसक्छ । ध्यानाङ्गहरु साथै उत्पत्ति हुने लोकोत्तर चित्तहरुले समथको कर्मलाई अनुभव गर्नको बदला ध्यान सहित निर्वाणलाई अनुभव गर्दछन् । ध्यान र विपश्यना दुवैलाई विकास गर्ने पूर्व संस्कारहरु भई ध्यानाङ्गहरु साथै उत्पत्ति हुने लोकोत्तर चित्तहरु साथै संबोधि प्राप्त गर्ने पुद्गलहरुका लागि यो निश्चयनै ठूलो लाभको कुरा हो । चौथो तहको अरुप-ध्यान, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई प्राप्त गरेर अनागामी वा अरहन्तको मार्ग फलको तह पनि साक्षात्कार गरेको पुद्गलहरुले निरोध समापति (जुन कायिक र मानसिक धर्महरुको अस्थायी निरोध हो) लाई प्राप्त गर्न सक्छन् ।

निरोध समापति (सज्ञा र वेदनाको विराम) लाई प्राप्त गरेको पुद्गल मृत शवभन्दा भिन्न हुन्छ । महा-वेदल्ल - सुत्त; मज्झिम निकाय, चुलयकम वग्गमा आयुष्मान महाकोष्ठितले आयुष्मान सारिपुत्तसंग अनेक प्रश्नहरु गर्नु भएको कुराको चर्चा गरिएको छ । उहाँले मृत लाश वारे र मृत लाश निरोध समापति प्राप्त गरेका भिक्षु वीचमा भेद वारेमा प्रश्नहरु सोध्नु भयो । महाकोष्ठिले सोध्नु भयो :

“आवुस ! कतिवटा धर्म (पदार्थ) ले यस काया [देह] लाई छोड्छन्, जब यो परित्यक्त फ्याँकिएको अचेतन शरीर काठ जस्तै सुत्दछ ?”

“आवुस ! जब यस कायालाई आयु, उष्मा र विज्ञान-यी तीन धर्मले छोड्छन्, तब यो परित्यक्त फ्याँकिएको अचेतन शरीर काठ जस्तै सुत्दछ ।

“त्यो मरिसकेको, काकृत चीज र संज्ञा-वेदयित-निरोधमा समापन्न भएका भिक्षुका वीचमा, आवुस ! के अन्तर छ ?”

“आवुस ! त्यो जो मरिसकेको, काल -कृत हो, त्यसको काय संस्कार (शारीरिक गति) निरुद्ध भइसकेका हुन्छन्, शान्त भइ सकेका हुन्छन्, आयु क्षीण भइसकेको हुन्छ, उष्मा शान्त भइसकेको हुन्छ, इन्द्रियहरु उच्छिन्न भइसकेका हुन्छन् । त्यो संज्ञा-वेदयित-निरोधमा अवस्थित भिक्षु हो उसको पनि काय-संस्कार निरुद्ध भइसकेका हुन्छन्, शान्त भइसकेका हुन्छन्, वाक्-संस्कार निरुद्ध भइसकेका हुन्छन्, शान्त भइसकेका हुन्छन्, चित्त-संस्कार निरुद्ध भइसकेका हुन्छन्, शान्त भइसकेका हुन्छन् । किन्तु उसको आयु क्षीण भएको हुन्न, उष्मा शान्त भएको हुन्न, इन्द्रियहरु निर्मल हुन्छन् । आवुस ! त्यो मृतक, काल-कृत र संज्ञा-वेदयित-निरोधमा समापन्न भएको त्यो भिक्षुको वीचमा यो नै अन्तर हो ।”

निरोध समापतिबाट उठेका पुद्गलहरुका निमित्त प्रथम उत्पत्ति हुने चित्त निर्वाणलाई नै आफ्नो आलम्बनको रुपमा प्राप्त गर्ने फल चित्त (लोकोत्तर विपाक चित्त) हो । अनागामीको हकमा यो अनागामीकै फल-चित्त हो र अरहन्तको हकमा यो अरहन्तको फल-चित्त हो । विशुद्धि मार्गमा भनिएको छ कि तिनीहरुका चित्त निर्वाणतिर नै झुकेका हुन्छन् । त्यहाँ भनिएको छ:

“यसरी उठेको आर्यको चित्त के को तर्फ झुकेको हुन्छ त ? (निरोध समापतिबाट) उठेको (आर्य) को चित्त निर्वाणको तर्फ झुकेको हुन्छ । किनभने यस्तो भनिएको छ - “आवुस विशाख ! संज्ञा-वेदयित-निरोध समापतिबाट उठेको भिक्षुको चित्त विवेक (एकान्त चिन्तन) को तिर झुकेको .... निहुरिएको हुन्छ । ...

चूल्ल-गोसिङ्ग-सुत्त, गज्झिम निकाय, महायमक जग्गमा आयुष्मान अनुरुद्ध, नन्दीय र किम्बिललाई गोसिङ्ग-सालवनदायमा विहार गरिरहँदाका बखत भगवानले हेर्न आउनु भएको कुराको चर्चा गरिएको छ । भगवानले वनमा उनीहरूको जीवनको बारेमा अनेक प्रश्न गर्नु भयो । ती आयुष्मानहरूको प्रथम, द्वितीय, तृतीय र चतुर्थ ध्यानादि रूप-ध्यानहरू र आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानानन्त्यायतन, नैवसंज्ञाना संज्ञायतनादि अरूप-ध्यानहरू प्राप्त गर्न सक्तथे र यथेच्छ ती ध्यानहरूमा विहार गर्न सक्तथे । भगवानले भन्नु भयो:-

“साधु, साधु, अनुरुद्धहरू ! किन्तु यस विहारलाई अतिक्रमण गर्नको लागि, यस विहारलाई शान्त गर्नको लागि के, अनुरुद्धहरू ! दोश्रो केही उत्तर-मनुष्य-धर्म प्राप्त भयो त ?

“किन हुन्नथ्यो, भन्ते ! यहाँ हामीहरू भन्ते ! यथेच्छ ... वप्रथम ध्यान .... द्वितीय ध्यान .... तृतीय ध्यान ..... चतुर्थ ध्यान .... आकाशानन्त्यायतन, ... विज्ञानानन्त्यायतन .... अकिंचन्यायतन .... नैवसंज्ञाना संज्ञायतनलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछौं । प्रज्ञावाट देखेर हाम्रो आश्रव नष्ट भइसक्यो । भन्ते ! यस विहारलाई अतिक्रमण गर्नको लागि, यस विहारलाई शान्त गर्नको लागि, यो दोश्रो उत्तर-मनुष्य-धर्म ... प्राप्त भएका छ । भन्ते ! यस सुखपूर्वक विहारभन्दा उच्चतर र उत्तम दोश्रो सुख विहारलाई हामीले जान्दैनौं ।”

“साधु, साधु, अनुरुद्धहरू ! यस सुख-पूर्वक विहार भन्दा उच्चतर उत्तम दोश्रो सुखपूर्वक विहार छैन ।” ।

मनन गर्न योग्य केही प्रश्नहरू

- १) रूप-ध्यानको दाँजोमा अरूप-ध्यानको फाइदा के हो ?
- २) चौथो तहको अरूप-ध्यान, नैवसंज्ञाना संज्ञायतन र निरोध समापतिका बीच के भेद छ ?
- ३) चौथो तहको अरूप-ध्यानको विकास गर्ने जो सुकैले पनि निरोध समापति प्राप्त गर्न सक्छ ?
- ४) अभिज्ञाहरूको उद्देश्य के हो ?
- ५) ६ अभिज्ञाहरूको उल्लेख गरिदा ती मध्ये सबभन्दा ठूलो कुन चाहिँ हो ? किन ?
- ६) ध्यान र विपश्यना दुवैलाई विकास गरी संवोधि लाभ गर्नेहरूका निमित्त के लाभ हुन्छ ?
- ७) ध्यानको घडीमा चित्तको आलम्बन के हुन्छ ?
- ८) कुन द्वार मार्फत ध्यान-चित्तले आलम्बनलाई अनुभव गर्न सक्छ ?
- ९) लोकोत्तर चित्तको आलम्बन के हो ?
- १०) ध्यानाङ्गहरू साथै उत्पन्न भएका लोकोत्तर चित्तको आलम्बन के हो ?

परिच्छेद - २३ लोकोत्तर चित्तहरू

(क) अभिधर्मले भिन्न भिन्न प्रकारका कुशल चित्तहरू बारेमा हामीलाई शिक्षा दिन्छ । कामावचर कुशल चित्तहरू (काम भूमिका कुशल चित्तहरू), रूपावचर कुशल चित्तहरू (रूप-ध्यान चित्तहरू) र अरूपावचर

कुशल चित्तहरु- (अरुप-ध्यान चित्तहरु) सबै नै कुशल चित्त हुन् तर यी चित्तहरुले क्लेशहरुका अनुशयहरुलाई (अर्थात अन्तर्निहित प्रवृत्तिहरुलाई) निर्मूल गर्दैनन् । केवल लोकोत्तर कुशल चित्तहरु (मार्ग चित्तहरु) ले मात्र क्लेशहरुका अनुशयहरु (अन्तर्निहित प्रवृत्तिहरु) लाई निर्मूल गर्छन् । जब सम्पूर्ण क्लेशहरु पूर्णतः निर्मूल हुन्छन् त्यहाँ जन्म र मृत्युको चक्रको निरोध हुन्छ ।

(प्रश्न) के लोकोत्तर कुशल चित्तहरु साँच्चिकै क्लेशहरुलाई पुनः कहिल्यै उत्पत्ति नहुने गरी जरैदेखि उखेलेर फ्याँक्न सक्छन् ? क्लेशहरु (आश्रवहरु) अनेक छन्, हामी लोभ, द्वेष र मोहद्वारा भरिएका छौं । हामीमा मात्सर्य, इर्ष्या, चिन्ता (औद्वत्य), विचिकित्सा, मान र अनेकौं रूप किसिमका क्लेशहरु छन् । आत्माको धारणा प्रतिको उपादानले गहिरो जरा हालेको छ । हामी आफ्नो देह र मनलाई आत्मा भनी ग्रहण गर्दछौं । सम्पूर्ण यी क्लेशहरुलाई कसरी उखेलेर फ्याँक्न सकिन्छ, म त कल्पना पनि गर्न सकिन ।

(उत्तर) क्लेशहरुलाई निर्मूल गर्न सकिन्छ र यस दिशातिर लैजाने प्रतिपद् (मार्ग) पनि छ । तथापि हामी सबैले यतिका क्लेशहरुलाई संचित गरेका हुन्छौं कि ती क्लेशहरु सबैलाई एकै पटक निर्मूल गर्न भने सकिन्न । दृष्टि (मिथ्या दृष्टि) लाई प्रथमतः निर्मूल गरिनुपर्छ । जवसम्म हामी धर्महरु जति सबैलाई आत्माको तवरबाट ग्रहण गर्छौं, तबसम्म कुनै पनि क्लेश (आश्रव) निर्मूल हुन सक्तैन । संबोधिका चार चरणहरु छन्: श्रोतापन्न, सक्तिदागामी, अनागामी र अरहन्तका चरणहरु, अरहन्त फल प्राप्त भई सम्पूर्ण आश्रवहरु निर्मूल नभएसम्म ती क्लेशहरुलाई चरण चरण गरी निर्मूल गरिन्छन् । संबोधिको प्रथम तह प्राप्त गर्ने आर्य, श्रोतापन्न जो छ उसले दृष्टिलाई पूर्ण रूपमा निर्मूल गरेको हुन्छ ।

(प्र) श्रोतापन्नले दृष्टिलाई निर्मूल गरेपछि के यो फेरि कहिल्यै उत्पन्न हुन सक्तैन त ?

(उ) दृष्टि पुनः उत्पत्ति हुन्छ भने त यसको अर्थ यो साँच्चिकै मार्ग फल प्राप्त गरेको पनि हुन्न र यसरी ऊ श्रोतापन्न पनि हुन्न । श्रोतापन्नले त दृष्टि कहिल्यै पनि आयन्डा उत्पत्ति हुन नसक्ने गरी यसका अनुशयहरु अर्थात अन्तर्निहित प्रवृत्तिहरुलाई समेत निर्मूल गरिसकेको हुन्छ ।

(प्र) मार्ग फल प्राप्त भो कि भएन भन्ने कुरा कसरी हामी थाहा पाउँछौं त ?

(उ) लोकोत्तर चित्त प्रज्ञा सहगत हुन्छ जुन प्रज्ञालाई विपश्यना भावनामा विकास गरिएको हुन्छ । विपश्यनाको भावना नगरिकन कसैले संबोधिलाई प्राप्त गर्दैन । विपश्यनाको धेरै चरणहरु छन् । प्रथमतः नाम र रूपका बीचको भेद वारेको शंकालाई निर्मूल गरिन्छ । नामको लक्षण उत्पत्ति हुँदा र रूपको लक्षण उत्पत्ति हुँदा उसले बुझेको हुन्छ र तिनका विभिन्न स्वभावहरुका विषयमा ऊ अल्मलिएको हुँदैन । यो चरणको प्रज्ञा, जुन केवल प्रारम्भिक चरण मात्र हो, यसलाई प्राप्त गर्न पनि दैनिक जीवनमा देखा पर्ने सबै प्रकारका नाम रूपको स्मृतिलाई संचित गरिनु पर्ने हुन्छ । यसरी नाम र रूपका स्वभावहरुलाई बढी स्पष्ट रूपमा थाहा पाउने प्रज्ञालाई विकास गरिन्छ । पछि गएर प्रज्ञाले नाम र रूपको उत्पत्ति र निरोधलाई अनुभव गर्ने छ तर नाम र रूपका लक्षण वारेमा शंका रहूजेलसम्मको अवस्थामा यस चरणको प्रज्ञालाई प्रत्यक्ष गर्न सकिन्न ।

अनित्य, दुःख र अनात्माको रूपमा देखा पर्ने नाम र रूपलाई प्रज्ञाद्वारा महशूस गर्न नसिकएसम्म विपश्यनाका अनेकौं अरु चरणहरुलाई विकास गर्नु पर्ने हुन्छ र अनि मात्र संबोधि (आर्य मार्ग र फल) प्राप्त हुनेछ । के यस मात्रासम्म प्रज्ञालाई विकास गरि सकिएपछि त्यस व्यक्तिले संबोधि (मार्ग फल) प्राप्त गरिसकेको छ, छैन भन्ने कुराको शंका बाँकी रहन सक्ला त ?

(प्र) श्रोतापन्नले गलत तरीकाले विपश्यनालाई विकास गर्न सक्छ त ?

(उ) यो दृष्टि हो र दृष्टिलाई श्रोतापन्नले निर्मूल गरिसकेको हुन्छ । अभिधर्ममा क्लेशहरुलाई अनेक तरीकाबाट वर्गीकरण गरिएको छ र विभिन्न प्रकारका मिथ्या दृष्टिलाई पनि अनेक तरीकाबाट वर्गीकरण गरिएका छन् । उदाहरणार्थ, विभिन्न प्रकारका मिथ्या दृष्टिलाई उपादानवाला क्लेशहरुको समूहमा वर्गीकरण गरिएका छन् । यस समूहमा उल्लेख गरिएका चार प्रकारका उपादान मध्ये तीन प्रकारका उपादान चाहिं विभिन्न किसिमका दृष्टिको उपादान हुन् । यी तीन प्रकारका उपादान चाहिं श्रोतापन्नले निर्मूल गरिसकेको हुन्छ । ती उपादान मध्ये एउटा हो शीलव्रत-उपादान, जुन उपादान अन्तर्गत विषयनाको गलत अभ्यास पनि समावेश हुन हुन्छ । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने श्रोतापन्नले गलत तरीकाबाट विषयनाको अभ्यास गर्न सक्तैन । केही व्यक्तिहरु यस्तो पनि सोच्छन् कि आर्य अष्टाङ्गिक मार्गदेखि बाहेकको अन्य कुनै मार्गको अनुशरण गरेर पनि तिनीहरु मार्गफल प्राप्त गर्न सक्तछन् । (तर यो सम्भव छैन ।)

(प्र.) निर्वाण गामिनी प्रतिपद्हरु बढी नहुनाको कारण के हो ?

(उ.) आर्य अष्टाङ्गिक मार्गलाई वर्तमान क्षणमा प्रकट हुने नाम र रूप जस्तो दर्शन, रूप, श्रोत, शब्द, चिन्तन वा अनेक प्रकारका वेदनाहरुका विषयमा स्मृति युक्त रहेर विकास गरिन्छ । नाम र रूपको स्मृति रहँदाको बखत प्रज्ञाले तिनका स्वभावहरुलाई बढी स्पष्टरूपमा जान्न सक्छ र यसरी मिथ्या दृष्टिलाई निर्मूल गर्न आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग विकास नगरिएको स्थितिमा धर्महरु वारेमा मिथ्या दृष्टिलाई निर्मूल गर्न सकिन्न र यसरी मार्ग फलका प्रथम चरण श्रोतापत्ति मार्ग फल पनि गर्न सकिन्न । तसर्थ संसारका स्वभाव धर्महरुका विषयमा सम्यक् दृष्टि अर्थात् अष्टाङ्गिक मार्गको प्रज्ञालाई विकास गर्ने बाहेक निर्वाणलाई प्राप्त गर्ने अर्को मार्ग छैन ।

(प्र.) सम्यक् दृष्टि के हो ?

(उ.) नाम र रूपलाई यथार्थ रूपमा अर्थात् अनित्य, दुःख र अनात्माको रूपमा देख्नु नै सम्यक् दृष्टि हो । सम्यक् दृष्टिलाई विकास गर्न सकिन्छ । हामीमा मिथ्या दृष्टि रहुञ्जेलसम्म संसारका स्वभाव धर्महरुलाई हामी आत्माको रूपबाट ग्रहण गर्दछौं; हामी दर्शनलाई आत्मा भन्थान्छौं, संज्ञा रूपलाई आत्मा भन्थान्छौं, वेदनालाह आत्मा भनी ग्रहण गर्छौं, संज्ञालाई आत्मा भनी ग्रहण छौं, हामी स्मृति र प्रज्ञालाई पनि आत्माकै रूपमा ग्रहण गर्दछौं । नाम र रूप प्रकट हुँदाका बखत तिनका स्वभावहरु प्रति स्मृति राखेर हेर्दा भने हामी ती नाम र रूपलाई यथार्थ रूपमा देख्ने छौं । अनि सम्यक् दृष्टि पनि रहने छ ।

(प्र.) के विषयनाको गलत अभ्यासको उदाहरण प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ?

(उ.) शुरु शुरुमा जुनसुकै प्रकारको नाम र रूप प्रकट हुँदा पनि सावधान रहनको बदलामा केही प्रकारका नाम र रूप मात्रको स्मृति राखे पनि पुग्छ भनी कसैले सोचन भने त्यहाँ गलत अभ्यास हुन्छ । लोभ, द्वेष र मोह उत्पत्ति हुँदा तिनका लक्षणहरुका वारेमा स्मृति राखिनु पर्दैन भनी कसैले सोच्छ भने पनि गलत अभ्यास हुन्छ । अनि त्यस व्यक्तिले आफूले स्मृति राख्न चाहेको नाम र रूपको छनोट गर्दछ र आत्मा विषयको मिथ्या दृष्टि उसको निर्मूल हुन सक्तैन । बसेकै बेलामा मात्र विषयनालाई भावना गर्न सकिन्छ भनी सोच्नु पनि गलत अभ्यासको अर्को उदाहरण हो । किनभने त्यस तरीकाले त्यस व्यक्तिले अभ्यासको लागि नियमहरु बनाउँछ । उसले के सोच्छ भने सावधानी पनालाई पनि नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । यसरी उसले स्मृति पनि अनात्मा हो भन्ने कुरा देख्न बुझ्न सक्तैन ।

(प्र.) अरु के के क्लेशहरुलाई श्रोतापन्नले निर्मूल गरेको हुन्छ ?

(उ.) श्रोतापन्नले विचिकित्सालाई निर्मूल गरेको हुन्छ । विचिकित्सालाई नीवरणहरु मध्येका एउटा हो भनी वर्गीकरण गरिएको छ र यलले कुशल गर्नबाट हामीलाई रोक्दछ । हामी बुद्ध, धर्म र संघको बारेमा सशंकित हुन्छौं, सम्यक् व्यायामको बारेमा हामीलाई शंका हुने हुन्छ । श्रोतापत्ति मार्ग फल प्राप्त गर्ने आर्यमा विचिकित्सा रहँदैन ।

श्रोतापन्नले निर्मूल गरिसक्ने अर्को अकुशल चैतसिक हो मात्सर्य । विशुद्धि मार्ग (२२, ५२) मा ५ प्रकारका मात्सर्य उल्लेख गरिएको छ:-

“आवास-मात्सर्य, कुल-मात्सर्य, लाभ-मात्सर्य, धर्म-मात्सर्य, वर्ण-मात्सर्य- यी आवास आदि मध्ये कुनै एकलाई सबैको लागि साधारण भएको नसहने आकारबाट प्रवर्तित हुनेवाला ५ मात्सर्य हुन् ।”

अर्थ सारिणीमा भिक्षुको निवासस्थान, चतुःप्रत्यय (चीवर, पिंडपात, शयनाशन, ग्लान-प्रत्यय-भेषज्य) प्राप्त गर्नको लागि ऊ जाने गरेको परिवार, चतुःप्रत्यय नै धर्मको ज्ञान र प्रशंसा (व्यक्तिगत सौन्दर्य वा गुणहरु सम्बन्धी) सम्बन्धी यी ५ प्रकारका मात्सर्यको व्याख्या दिइएको छ ।

यो व्याख्या गरिएको छ कि कसैले यी कुराहरु मध्ये कुनै एक पनि कुरा अरुसंग बाँडेर लिन चाहँदैन भने त्यहाँ मात्सर्य हुन्छ । किन्तु, खराब मान्छेसंग वा यी कुरा मध्ये कुनै वस्तुलाई दुरुपयोग गर्ने व्यक्तिसंग त्यो व्यक्तिले बाँड्न नचाहेको खण्डमा भने मात्सर्य हुन्न । उदाहरणार्थ, कसैले धर्मको निन्दा गर्ने व्यक्तिलाई धर्मोपदेश गरेन भने धर्म-मात्सर्य हुन्न । कसैले पनि धर्मको निन्दा गर्ने व्यक्तिलाई धर्मोपदेश गर्नु हुँदैन । यसरी हामी के देख्छौं भने मात्सर्यको विनाशको मतलब जे सुकै वस्तु जो सुकै व्यक्तिसंग बाँड्नु होइन । श्रोतापन्नले मात्सर्यलाई निर्मूल गरिसकेको हुन्छ, भर्खरै उल्लेख गरिएका मात्सर्य उत्पन्न हुँदैन ।

त्यसमाथि श्रोतापन्नले ईर्ष्यालाई पनि निर्मूल गरेको हुन्छ ।

विशुद्धि मार्ग (१४, १७२) मा यस सम्बन्धमा यसरी भनिएको छ:-

“डाह गर्नु ईर्ष्या हो । त्यो अर्काको सम्पत्तिलाई नसहने लक्षण वाला हो । त्यसैमा उदास हुनु यसको कृत्य हो । त्यसबाट विमुख हुनु यसको प्रत्युपस्थान हो । अर्काको सम्पत्तिको पदस्थानवाला हो ।...।”

(प्र.) ईर्ष्या हुनु एकदग मानवीय स्वभाव हो केही मानिसहरु मानसिक रोगका चिकित्सहरु त मानिसहरुलाई ईर्ष्या नबन्ने तालीम दिइने एउटा संस्थाको नै स्थापना गर्दैछन् भन्ने कुरा पनि मैले सुनेको छु ।

(उ.) मानसिक रोगका चिकित्सकहरुले मानिसहरुको ईर्ष्यालाई उपचार गर्ने प्रयास गर्न सक्ला । तर अर्काको चित्तमा रहेको ईर्ष्याको अनुशयहरुलाई उनीहरुले कसरी निर्मूल गर्ला त ? श्रोतापन्नको स्तरमा विकसित गरिएको प्रज्ञाले मात्र यसलाई पुनः उत्पत्ति नहुने गरी ईर्ष्यालाई पूर्ण रुपमा निर्मूल गर्न सक्तछ ।

(प्र.) मात्सर्य र ईर्ष्या जस्ता नराम्रा कुराहरुलाई पनि निर्मूल गर्न सकिनु त अचम्मै कुरो हो । सबै क्लेशहरुलाई निर्मूल गरिनसके तापनि श्रोतापन्नलाई आर्य भन्नु उचितै हुन्छ ।

(उ.) श्रोतापन्न आर्य हो । किनभने मार्गफल प्राप्त गर्ने घडीमा श्रोतापन्न भिन्नै मान्छे, भइसकेको हुन्छ, अब ऊ पृथग्जन होइन । चित्तमा अब मिथ्या दृष्टिको अनुशय वा अन्तनिहित प्रवृत्ति संचित रहन्न, न त विचिकित्सा मात्सर्य वा ईर्ष्याकै अनुशयहरु (सुषुप्त प्रवृत्तिहरु) नै बाँकी रहन्छन् ।

(प्र.) अनुशय भनेको वास्तवमा के कुरो हो ?

(उ.) कसैले केही चीनको इच्छा गर्दा लोभ उत्पत्ति हुन्छ । लोभ-मूल चित्तहरु निरुद्ध भएपछि लोभ सहगत नरहेका अरु प्रकारका चित्त लाग्छन् । किन्तु यो उत्पत्ति भएको लोभ जो छ । त्यो चाहिँ चित्तमै अनुशय (वा लुप्त प्रवृत्ति) को रूपमा संचित भएर रहन्छन् जब हेतुका खडा हुन्छन्, त्यो पुन अकुशल चित्त साथै उत्पत्ति हुन सक्छ । अनुशयहरु प्रत्येक चित्तमा, यहाँ सम्म कि भवंगत चित्तमा पनि संचित भएर रहन्छन्, जुन भवंग चित्तहरु त तितका वीथिक्रममा इन्द्रियद्वार वा मनोद्वार मार्फत अनुभव गरिने आलम्बन नरहेको अवस्थामा उत्पत्ति हुन्छ ।

(प्र.) दृष्टि क्रमिक रूपमा निर्मूल हुन्छ कि आकस्मिक रूपबाट हुन्छ ?

(उ.) कसैले पनि उपयुक्त आधारहरुलाई अभ्यास गरेको नभइकन मार्ग फललाई प्राप्त गर्न सक्तैन । हामीले देख्दछौं भने बुद्धको पालामा कोही कोही मानिस छिटै नै एउटै उपदेमै पनि मार्ग फल प्राप्त गर्न सक्तथे, कोही कोही भने सत्यलाई अझ विस्तारपूर्वक व्याख्या गरिए पछि मार्ग फल प्राप्त गर्न सक्तथे, जब कि अरुलाई मार्ग फल प्राप्त गर्नको निमित्त लामो समयसम्म, कहिले काहीं त वर्षौं वर्षसम्म आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गर्नु पर्दथ्यो । यी सबै कुरा पूर्वजन्मका संस्कारहरु समेत हिसाब गरी जम्मा कति मात्रामा प्रज्ञाको संचन भइसकेको छ, त्यसैमा निर्भर गर्ने पहुन्छ । हालको अवस्थामा कस कसले मार्ग फल प्राप्त गर्न सक्छन् भन्ने कुराको हकमा उपयुक्त हेतुहरुलाई अभ्यास गरिनु पर्छ, मार्ग फल शिघ्र प्राप्त हुन सक्तैन । हाम्रा दैनिक जीवनमा प्रकट हुने सबै प्रकारका नाम-रूप वारेमा स्मृति संचित गरिकन प्रज्ञाद्वारा तिनका लक्षणहरुलाई वारम्बार विचार गरिनु पर्दछ । यस तरीकाले प्रज्ञाको क्रमिक रूपमा विकास गरिन्छ । हामीले प्रारम्भमै निकै स्मृति र प्रज्ञाको अपेक्षा गर्न सक्तौं । तर पनि सम्यक स्मृतिको प्रत्येक क्षण फलदायी नै हुन्छ, किनभने यो क्षणले अरु पनि सावधानीका घडीहरुलाई पैदा गर्न सक्तछ, र यसरी यसलाई संचित गर्न सकिन्छ । जब प्रज्ञाद्वारा नाम वा रूपको तवरबाट देखा पर्ने धर्मलाई महशूस गरिन्छ, अनि आत्माको धारणा प्रति कम उपादान रहन्छ । यसै तरीकाबाट श्रोतापन्नको मार्ग चित्त (लोकोत्तर कुशल चित्त) द्वारा दृष्टिमा निहित रहेका प्रवृत्तिहरुलाई विशेष रूपमा निर्मूल नभएसम्म दृष्टिलाई क्रमिक रूपमा नष्ट गरिन्छ । त्यसपछि दृष्टि पुनः कहिल्यै पनि उत्पन्न हुन सक्तैन ।

(प्र.) के श्रोतापन्नले अझै अरुलाई मन नपर्ने किसिमले कुरा गर्न सक्छ ?

(उ.) दश अकुशल कर्म मध्ये चार अकुशल कर्मपथ वचनद्वारा हुन्छन्, यथा: मृषावाद, पिशुन वाचा, परुष वचन र सम्प्रलाप । श्रोतापन्नले मृषावादलाई उन्मूलन गरेको हुन्छ । उसले अझै अरुको विषयमा अप्रिय कुराहरु बोल्न सक्छ पवा कडा वचन प्रयोग गर्न सक्छ, तर अपायमतिनै पुनर्जन्म गराउने मात्रासम्म नै पुग्ने गरी भने बोल्दैन । श्रोतापन्नले अब दुर्गति लोकमा पुनर्जन्म ग्रहण गर्न सक्तैन ।

सम्प्रलाप, जुन दान, शील वा भावना सित सम्बन्धित नभएको कुराकानी हो, श्रोतापन्नद्वारा निर्मूल गरिएको हुन्न । यसलाई अरहन्तले मात्र निर्मूल गर्न सक्छ ।

(प्र.) क्लेशहरुलाई यसरी विस्तारपूर्वक वर्गीकरण गरिनु कि आवश्यक हुन्छ ?

(उ.) क्लेशहरुलाई वर्गीकरण गर्ने विभिन्न तरीकाहरु वारे जान्नाले तिनका भिन्न भिन्न पहलुहरुलाई बुझ्न हामीलाई मद्दत मिल्दछ । जस्तो उदाहरणको लागि भनौं, दृष्टिलाई “अनुशयहरु” भनिने क्लेश-

समूह अन्तर्गत वर्गीकरण गरिन्छ भने “आश्रवहरू” को रूपमा (जुन अर्को क्लेश-समूह हो) पनि वर्गीकरण गरिन्छ । साथै क्लेशहरूलाई “ग्रन्थहरू” को रूपमा “नीवरणहरू” को रूपमा र अरु अनेक तरीकारहरूले पनि वर्गीकरण गरिन्छन् । वर्गीकरण गर्ने प्रत्येक तरीकाले हामीलाई क्लेशहरूका भिन्न भिन्न आकार (पहलु) देखाउछ र यसरी क्लेशहरू कति गहिराइका साथ संचित हुन्छन् र तिनलाई उन्मूलन गर्न कति कठीन हुन्छ भन्ने कुराको राम्रो बोध हामीलाई हुन्छ । केवल मार्ग चित्तहरू (लोकोत्तर कुशल चित्तहरू) ले मात्र क्लेशहरूलाई निर्मूल गर्न सकिन्छ । सम्पूर्ण क्लेशहरूलाई प्रथम चरणको संबोधि (श्रोतापन्न) को मार्ग चित्तले निर्मूल गर्न सक्ने ।

(प्र.) जम्मा कति प्रकारका लोकोत्तर चित्तहरू हुन्छन् ?

(उ.) लोकोत्तर चित्त जम्मा ८ प्रकारका हुन्छन् । प्रत्येक चरणको समेधिको लागि एउटा मार्ग चित्तको हिसाबले मार्ग चित्त ४ प्रकारका हुन्छन् । ४ मार्ग चित्तहरू (लोकोत्तर कुशल चित्तहरू) को ४ विपाकहरूको रूपमा फल चित्त पनि चारै प्रकारका हुन्छन् । केवल मार्ग चित्तले मात्र क्लेशहरूलाई निर्मूल गर्दछ, फचित्त मार्ग चित्तको नतिजा, विपाक हो ।

(प्र.) के विपश्यनालाई विकास गर्न चाहने व्यक्तिले ठूलो अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ ? हामीले त अनन्त वर्गीकरणहरू र विभेदहरू, समूहहरू र उपसमूहहरूका बारेमा सिक्नु पर्ने जस्तो पो देखिन्छ ।

(उ.) अभिधर्मको अध्ययनको उद्देश्य मार्ग विषयमा सम्यक् दृष्टि प्राप्त गर्नु हो । अभिधर्मको अध्ययन नहुनेलाई कुन चाहि मार्ग सही हो र कुन चाहि गलत मार्ग हो भन्ने कुरा छुट्याउन गाह्रो हुन्छ । कसले कति मात्रामा अध्ययन गर्ने हो भन्ने कुरा आ-आफ्नो अभिरुचि (वा स्वभाव) मा निर्भर गर्छ । हामी बुद्धको समयमा बसेका हैनौं । हामीले शास्ताबाट प्रत्यक्ष रूपमा धर्मश्रवण गर्न नसक्ने भएकोले नै हामीले ग्रन्थहरू (त्रिपिटक) मार्फत हामी छेउ आइपुगेका उपदेशहरू माथि हामीले निर्भर गर्नु परेको छ ।

(प्र.) निर्वाण भनेको खास के कुरा हो ? के यो जीवनको भूमि हो ?

(उ.) यदि निर्वाण भनेको जीवन यापन गर्ने कार्यलाई यथावत जारी राख्न सकिने अर्को लोक भइदिएको भए यसको अर्थ के हुन्थ्यो भने त्यहाँ पनि हामीमा नाम र रूपको उत्पत्ति र निरोधको प्रक्रिया जारी नै रहन्थ्यो । जीवन भनेको नाम-रूपको उत्पत्ति र निरोधको प्रक्रिया हो । हाम्रो जीवन दुःख हो, किनभने जे जति उत्पत्ति र विनाश हुन्छ त्यो सन्तोषप्रद हुन्न । यो दुःख हो । निर्वाण त असंस्कृत धर्म हो । यो उत्पत्ति र विनाश हुँदैन । त्यसैले निर्वाण दुःखको अन्त्य हो । कसैले संबोधि प्राप्त गरेको छ भने त्यो संबोधि प्रथम चरणकै मात्र पनि किन नहोस्, यो निश्चित छ कि उसको अन्ततो गत्वाः जाति, जरा, व्याधि र मृत्युको अन्त्य हुनेछ र यसरी दुःखको अन्त्य हुने नै छ ।

अरहन्त नभएका पुद्गलको मृत्युहुँदा उसको जीवनको अन्तिम चित्त, च्यूति चित्त पछि अर्को जीवनको प्रतिसन्धि चित्त उत्पत्ति हुन्छ र यसरी जीवन चक्र घुमिरहन्छ । क्लेशहरू विशेष रूपमा निरोध नभएसम्म जीवन प्रक्रिया जारी नै रहन्छ । हामी यस मर्त्य मण्डलमा जन्मिनु पनि क्लेशहरूकै कारणले गर्दा हो । क्लेशहरूकै कारणले गर्दा हामी दिव्य लोकमा, रूप ब्रम्हा लोकमा जन्मिन्छौं ।

अरहन्तमा कुनै पनि क्लेश बाँकी नरहने भएकोले कुनै पनि लोकमा पुनर्जन्म ग्रहण गर्नु पर्दैन । उसको निम्ति च्यूति-चित्त पछि नाम रूपको उत्पत्ति हुने कुरा हुँदैन । जन्मको पछि मृत्यु अवश्यमेव लाग्ने भएकोले अरहन्तको पनि जन्म भएको नाताबाट मृत्यु हुनुनै पर्छ । तर अरहन्तको च्यूति-चित्त पछि प्रतिसन्धि-चित्त उत्पत्ति नहुने भएकोले निम्ति मृत्यु नै जन्म र मरणको चक्रको अन्त्य हुन्छ ।

(प्र.) मलाई व निर्वाण भनेको नकारात्मक कुरा जस्तो लाग्छ । यो त जीवनको शुन्यता हो ।

(उ.) निर्वाण भनेको त लोभ, द्वेष र मोहको विनाश (क्षय) हो । के यो सकारात्मक कुरो होइन त ?

(प्र.) आश्राव क्षय नै संभवतः जीवनको सबभन्दा ठूलो प्राप्त गर्न सकिने लक्ष हो भन्ने कुरामा त म सहमत छु । तर के अब पुनर्जन्म नहुने कुरा शोचनीय (दुःखमय) छैन त ?

(उ.) यो त जीवनलाई कसरी हेरिन्छ त्यसमा निर्भर रहने कुरा हो । हामीले के देखिसकेका छौं भने जीवन भनेको त उत्पत्ति र विनाश हुने नाम-रूप साँच्चिकैको सुख हुन सक्छ र ?

(प्र.) मेरो विचारमा जीवनमा दुःखमा घडीमा भए पनि यसले हामीलाई ठूलो आनन्द पनि त दिन सक्छ ।

(उ.) कुरा ठीक हो कि हामी जे कुरालाई सुख भन्दछौं, जीवनमा त्यसका घडीहरु पनि (अवश्य) हुन्छन् तर ती घडीहरु उत्पत्ति भएर विनाश हुन्छन्; यस्ता घडीहरु एकदमै अल्पकालीन (अत्यायुवाला) हुन्छन् । जीवन राम्रो हो र यो जारी रहनु पर्छ भन्ने कुरामै हामी आफूलाई विश्वस्त पनि पार्न सक्छौं, अथवा धर्महरुलाई यथार्थ रूपमा देख्न बुझ्नको निमित्त हामी सत्यको खोजीमा पनि लाग्न सक्छौं । यो त जीवनमा अज्ञानी बन्नु वा सत्यलाई जान्नु मध्ये हामी के चाहन्छौं, त्यसमा निर्भर गर्ने कुरा हुन्छ ।

हामी प्रज्ञाको विकास गर्ने हो भने जीवनको अनित्यता र दुःखको विषयमा हामी भन् भन् बढी देख्ने हुन्छौं । अनि जीवन र सुखका बारेमा हामीमा रहने गरेका विचारहरु (स्वतः) परिवर्तित हुने छन् । अनार्य (शैक्ष्य) ले जे कुरालाई सुख भनी ग्रहण गर्दछ त्यो (वास्तवमा) दुःख हो भन्ने कुरा आर्य (अशैक्ष्य) ले थाहा पाएको हुन्छ । आर्यले जुन कुरालाई सुख भनी जान्दछ त्यसलाई अनार्यले दुःख भनी भन्थान्दछ । प्रज्ञाको विकासले यस्तो प्रकारको सुख पैदा गर्छ कि जुन सुख सामान्यतः सुख भनी ग्रहण गर्ने गरेको कुरा भन्दा सर्वथा भिन्न हुन्छ ।

(प्र.) म त जीवनको निरोध (विनाश) लाई मन पाउन्न ।

(उ.) “आत्मा” प्रतिको आसक्ति अभै कायम रहेको व्यक्ति मृत्यु पछि त्यो “आत्मा” लाई के होला भनी चिन्तित हुन्छ । अरहन्तको लागि उसको मृत्यु पछि के हुन्छ भन्ने प्रश्न नै उठ्दैन । उसमा कुनै क्लेशहरु बाँकी रहन्न । यसरी उसमा जीवन प्रति उपादान पनि रहँदैन । आर्य नभएका व्यक्तिहरुले निर्वाण के हो भन्ने कुरालाई स्वभावलाई अभै अनुभव गर्न नसक्ने व्यक्तिहरुले उत्पत्ति र विनाश नै नहुने असंस्कृत धर्म जो छ त्यसलाई त अनुभव गर्ने सक्तैन ।

(प्र.) प्रत्येक चित्तले एउटा आलम्बनलाई अनुभव गर्दछ । लोकोत्तर चित्तद्वारा अनुभव गरिने आलम्बन के हो ?

(उ.) लोकोत्तर चित्तले उत्पत्ति र विनाश नहुने धर्मलाई अनुभव गर्दछ, निर्वाणलाई अनुभव गर्दछ ।

हामी उदान (परिच्छेद ८, ३ खुदुक निकाय) मा पढ्छौं कि भगवान् श्रावस्ती नजीकै आथपिण्डककको वनमा बिहार गरिरहनु हुँदा भिक्षुहरुलाई सम्बोधन गरेर भन्नु भयो:

“भिक्षुहरु ! अ-जन्मा, अ-भूत, अ-निर्मित र असंस्कृत कुरा भन्न हुन्छ । यदि त्यो अ-जन्मा, अ-भूत, अ-निर्मित र अ-संस्कृत कुरा नभएको भए यहाँ जो जात, भूत निर्मित र संस्कृति छ त्यसबाट उम्कने बाटो नरहने कुरा प्रष्ट छ । तर किनकि भिक्षुहरु ! अ-जन्मा..... छ, तसर्थ यहाँ जात, भूत, निर्मित र संस्कृत बाट उम्कने बाटो रहेको कुरा प्रष्ट छ ।”

माथि उल्लेख गरिसकिएको छ कि चित्त, चैतसिक, रूप र निर्वाण -यी ४ परमार्थ धर्महरु छन् । चित्त, चैतसिक र रूप उत्पत्ति र विनाश हुने धर्महरु हुन्, संस्कृत धर्महरु (संखार धम्म) हुन् । निर्वाण उत्पत्ति र विनाश हुँदैन । यसको उत्पत्ति हुना निमित्त हेतुहरु नै छैनन् । यो असंस्कृत धर्म (विसंखार

धर्म) हो । संस्कृत धर्महरूलाई यथार्थ रूपमा अनित्य, दुःख, र अनात्माको रूपमा अनुभव गर्न सकिने गरी हामीले प्रज्ञाको विकास नगरेसम्म असंस्कृत धर्मलाई अनुभव गर्न हामी सक्तैनौ ।

(प्र.) के मार्ग-चित्त र फल-चित्त दुबैले प्रत्यक्ष रूपमा निर्वाणलाई अनुभव गर्दछन् त ?

(उ.) मार्ग चित्त र फल चित्त लोकोत्तर चित्तहरू हुँदा निर्वाण नै तिनीहरूको गोचर हुन्छ । मार्ग चित्त निरुद्ध भएपछि तरुन्तै त्यही आलम्बनलाई अरुभव गर्ने फल चित्तहरू उत्पत्ति हुन्छन् । हामीले कुशल कर्म गर्दा विपाक तुरुन्तै उत्पत्ति हुन्छ । कर्मको लगतै पछि विपाक उत्पत्ति हुने खालको भए पनि एकै चित्तको वीथि क्रम (प्रक्रिया) मा विपाक कहिल्यै पनि उत्पन्न हुन सक्तैनथ्यो । लोकोत्तर चित्तको हकमा भने यो कुरै फरक हुन्छ । मार्ग चित्तको लगतै पछि फल चित्तहरू लाग्छन्, जुन फल चित्तहरू व्यक्ति अनुसार दुई वा तीन घडीहरूसम्म स्थिर रहन्छन् ।

(प्र.) श्रोतापन्नले सम्बोधि प्राप्त गर्दा श्रोता पन्नका मार्ग चित्तहरू र श्रोतापन्नका फल चित्तहरू हुन्छन् । एक जीवनको अवधिभरमा कति पटक यी चित्तहरू उत्पत्ति हुन सक्छन् त ?

(उ.) श्रोतापन्नको मार्ग चित्तको कृत्य क्लेशहरूलाई निर्मूल गर्ने भएकोले एक जीवनको चक्रमा यो एक पटक मात्र उत्पन्न हुन सक्छ । श्रोतापन्नको स्तरमा उन्मूलन गरिनु पर्ने क्लेशहरू निर्मूल गरिसकिए पछि ती क्लेशहरू पुनः उत्पन्न हुँदैनन् । त्यसैले मार्ग चित्त, फेरि उत्पत्ति हुँदैन ।

किन्तु मार्गफल प्राप्त गर्ने पुद्गलले समथको पनि अभ्यास गरेर ध्यान प्राप्त गरिराखेको छ भने चित्तको अर्कै वीथि क्रममा मात्र पुनः फल चित्तहरू उत्पन्न हुन सक्छन् । समथलाई अभ्यास गरी ध्यान प्राप्त गरेर विपश्यनालाई विकास गरेका पुद्गलहरूले ध्यानाङ्ग-सहगत लोकोत्तर चित्तहरूद्वारा मार्ग फल प्राप्त गर्न सक्छन् । ध्यानाङ्ग साथै उत्पन्न भएका मार्ग चित्त पनि प्रत्येक चरणको सम्बोधि प्राप्त गर्दा एकै पटक मात्र उत्पत्ति हुन सक्छ, किन्तु ध्यानाङ्ग साथै उत्पन्न हुने फल चित्तहरू भने अनेक बार उत्पन्न हुन सक्छन् । ध्यानाङ्गहरू द्वारा साथ लागेका लोकोत्तर चित्तहरूका आलम्बन नै निर्वाण हुन्छ, समथको कर्मस्थान आलम्बन रहँदैन । ती चित्तहरूले ध्यानकै साथै निर्वाणलाई अनुभव गर्दछन् ।

चित्तहरूलाई ८९ वा १९१ भनी गणना गर्न सकिन्छ । चित्तहरूलाई १२१ भनी गणना गर्दा लोकोत्तर चित्तहरूको संख्या ८ को बदलामा ४० वटा हुन्छन्, जुन ध्यानाङ्गहरू साथै उत्पत्ति हुने लोकोत्तर चित्तहरू हुन् । यस किसिमको लोकोत्तर चित्त चाहिँ ध्यानको अभ्यास गर्ने व्यक्तिले जुन स्तरको ध्यानलाई प्राप्त गरेको हुन्छ, तिनै ध्यानाङ्गहरू साथै उत्पन्न हुने हुन्छ । माथि उल्लेख गरिए, भौँ रूप-ध्यानका ५ अङ्गहरू छन् र ध्यानको पाँचौँ अङ्गमा आएर सुखको सद्गमा उत्पत्ति हुने एकाग्रता र उपेक्षाका शेष अङ्गहरू मात्र बाँकी नरहेसम्म प्रत्येक अङ्गमा ध्यानाङ्गहरूलाई एक पछि अर्को गरी क्रमशः त्यागिन्छन् । यसरी रूप-ध्यानको पाँचौँ तहलाई प्राप्त गरेका व्यक्तिका लोकोत्तर चित्तहरूका साथैमा एकाग्रता र उपेक्षा पनि उत्पन्न भएका हुन्छन् ।

जहाँसम्म अरुप-ध्यान चित्तहरूको कुरा छ, अरुप-ध्यान चित्तहरूका कर्मस्थान रूप-ध्यानको भन्दा भिन्नै खालका हुन्छन् । तर ती अरुप ध्यान चित्तहरूका साथै उत्पन्न हुने ध्यानाङ्गहरू भने रूप-ध्यानका पाँचौँ तहका ध्यानाङ्गहरू भौँ उही हुन्छन्, अर्थात् एकाग्रता र उपेक्षा नै हुन्छन् । परिणाम स्वरूप अरुप-ध्यान प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूका लोकोत्तर चित्तहरूका साथै एकाग्रता र उपेक्षा नै उत्पन्न भएका हुन्छन् । परिणामस्वरूप अरुप-ध्यान प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूको लोकोत्तर चित्तहरूका साथै एकाग्रता र उपेक्षा नै उत्पन्न भएका हुन्छन् ।

ध्यानाङ्गहरू साथै उत्पन्न भएका लोकोत्तर चित्तहरूको संख्या गणना गर्दा ८ लोकोत्तर चित्तहरूको संख्या गणना गर्दा ८ लोकोत्तर चित्तहरूलाई ५ ले गुणन गर्नु पर्दछ । किनभने पाँच प्रकारका ध्यान चित्तहरूलाई गणना गरिनु पर्दछ । यसरी लोकोत्तर चित्त जम्मा ४० वटा हुन्छन् ।

चित्तहरूलाई ८९ मा गणना गर्दाइ संक्षेपमा ती चित्तहरूलाई यसरी गणना गर्न सकिन्छ :

- १२ अकुशल चित्तहरु
 १८ अहेतुक नित्तहरु
 ८ महा कुशल चित्तहरु
 ८ महा विपाक चित्तहरु
 ८ महा क्रिया चित्तहरु
- ५४ कामावत्तर चित्तहरु
 (काम भूमिका चित्तहरु)

त्यस थप हुन् :

- १५ रूपावचर चित्तहरु
 १२ अरूपावचर चित्तहरु
 ८ लोकात्तर चित्तहरु

चित्तहरुलाई १२१ भनी गणना गर्दा ८ लोकोत्तर चित्तहरुका बदलामा ४० लोकोत्तर चित्तहरु हुन्छन् ।

(प्र.) निर्वाणको पथ त एकदमै टाढाको बाटो जस्तो लाग्यो मलाई त हामीले कहिल्यै प्राप्त गर्न सकौंला र ?

(उ.) हामीले अधीर भएर टाढाको फलको कामना गर्नु हुन्न । बरु, हामीले वर्तमान घडीमा हामीले के गर्नु पर्ने हो त्यसैको विचार गर्नु पर्छ, तत्काल प्रकट हुने नाम र रूपको स्मृतिलाई बढाउनु पर्दछ । यसरी हामीले निर्वाण प्राप्तिको लागि चाहिने हेतुलाई अभ्यास गरेको हुन्छौं ।

परिच्छेद - २४

सम्बोधि

उपयुक्त हेतुहरु (अङ्गहरु) को अभ्यास नगरिकन कसैले मार्ग फल (सम्बोधि) लाभ गर्न सक्तैन ।

(प्र.) आर्य मार्ग फल (बोधिज्ञान) प्राप्त गर्ने हेतुहरु (अङ्गहरु) के के हुन् त ?

(उ.) र संयुक्त निकाय (महावर्ग, ११ परिच्छेद श्रोतापत्ति संयुक्त, भाग १ बेलुद्वार वर्ग, द्वितीय सारिपुत्र सूत्र, श्रोतापत्ति अङ्ग) मा श्रोतापत्ति हुनको निमित्त आवश्यक चार अङ्गहरु बारेमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :-

तब आयुष्मान सारिपुत्र भगवान भउ छेउ गएर शास्तालाई अभिवादन गरौ एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेको सारिपुत्रलाई भगवानलाई सोध्नु भयो :-

“सारिपुत्र ! ‘श्रोतापत्ति-अङ्ग, श्रोतापत्ति’-अङ्ग” जो भनिन्छ, त्यो श्रोतापत्ति अङ्ग के हो ?

भन्ते ! सत्पुरुष-सेवा श्रोतापत्तिको अङ्ग हो । सद्धर्म-श्रवण श्रोतापत्तिको अङ्ग हो । योनिः सोः मनसिकार (अर्थात् राम्रो सँग मनन गर्नु) श्रोतापत्तिको अङ्ग हो । धर्मानुधर्म-प्रतिपत्ति (अर्थात् धर्मानुकुल आचारण गर्नु) श्रोतापत्तिको अङ्ग हो ।

साधु ! साधु ! सारिपुत्र ! यिनै श्रोतापत्तिका अङ्गहरु हुन् ।

सारिपुत्र ! “श्रोत ! श्रोत” भनिन्छ । त्यो श्रोत के हो ?

भन्ते ! यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग नै श्रोत हो; जस्तो सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्मान्त, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि ।

साधु, साधु ! सारिपुत्र ! यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग नै श्रोत हो ।

सारिपुत्र ! “श्रोतापन्न, श्रोतापन्न”भनिन्छ, त्यो श्रोतापन्न के हो ?

भन्ते ! जो यस आर्य-अष्टाङ्गिक मार्गबाट युक्त छ उही श्रोतापन्न भनिन्छ । उनै आयुष्मान् यो नाउँको यो गोत्रको हुन्छ ।

(प्र.) पहिलो अङ्ग, सत्पुरुष सेवा वा सत्पुरुषसँगको सहवास जो छ, के यो आवश्यक छ ? के आफैँ सम्यक् प्रतिपद् पत्ता लगाउन सकिन्छ ?

(उ.) केवल बुद्धहरूले मात्र यस्तो प्रज्ञा संचित गरेका हुन्छन् जसले गर्दा उहाँहरू गुरुको सहयोग लिए बेगर नै स्वयं आफैँ मार्ग पहिल्याउन सक्नु हुन्छ । परन्तु, अन्य लोकजनहरूले सम्यक् मार्ग पत्ता लगाउनको निम्ति बुद्धको धर्मोपदेशहरूको जरुरत हुन्छ । किनभने त्यस्ता व्यक्तिहरूमा अनन्त काल देखि मोह (अविद्या) संचित रहेको हुन्छ । हामी सम्यक् मार्ग देखाइ दिन सक्ने धर्मका, कल्याण मित्र, सत्पुरुषको सत्संतको जरुरत हुन्छ । किनभने हाम्रा क्लेशहरूले हामीलाई सम्यक् मार्ग पत्ता लगाउन दिदैन । हाम्रा धर्म-मित्रले हामीलाई नाम-रूपको स्मृति बढाउन प्रोत्साहित गर्न सक्छ ।

(प्र.) ठीक तरीकाको अभ्यासलाई देखाइ दिन सक्ने यस्तो धर्मको कल्याण मित्र भएन भने के गर्नु पर्छ त ?

(उ.) बौद्ध ग्रन्थहरू (त्रिपिटक) को अध्ययन गर्नु पनि निकै सहायक हुन्छ । उपदेशहरूले हाम्रा दैनिक जीवनमा देखापर्ने नाम र रूप बारेमा स्मृति युक्त रहन हामीलाई प्रोत्साहित गर्न सक्छन् । तर पनि हामीले धर्मोपदेशलाई गलत तरीकाबाट अर्थ्याउने सम्भावना रहन्छ । हामीले धर्मोपदेशहरू बुझ्न र ती धर्मोपदेश अनुकुल आचरण गर्न मद्दत गर्न सक्ने उपयुक्त व्यक्तिको संसर्गको हामीलाई आउँछौँ कि आउँछौँ कि आउँदैनौँ भन्ने कुरा हेतुहरूमा नै निर्भर गर्दछ । संचित कुशल नै ठीक व्यक्तिलाई भेट्न दिने हेतु हुन सक्छ ।

(प्र.) हामी साँच्चिकै उपदेशहरूलाई बुझेर सम्यक् मार्गको आचरण गर्छौँ कि गर्दैनौँ भन्ने कुरा कसरी हामी पत्ता लगाउन सक्छौँ त ?

(उ.) हामीले अभ्यासद्वारा यो पत्ता लगाउन सक्छौँ । हामीले गलत तरीकाले अभ्यास गर्न थालेमा अन्तमा गएर यसले आत्माको धारणा प्रतिको अशक्तिलाई घटाउनको बदलामा हामीमा बढी राग हुन गएको कुरा हामी पत्ता लगाउँछौँ । अनि हाम्रो अभ्यासको तरीका गलत रहेछ भन्ने कुरा थाहा पाउँछौँ । गलत तरीकाले अभ्यास गरिसकेपछि यसमा सुधार गर्न निकै लामो समय लाग्न जाने सम्भावना रहन्छ ।

हामीले ठीक व्यक्ति वा सत्पुरुषबाट धर्म श्रवण गरेपछि हामीले त्यसैमा मन लगाउनु पर्छ अर्थात् त्यस धर्मलाई मनन गर्नु पर्दछ । यो तेश्रो अङ्ग हो । हामीले धर्मले उपदेश गर्ने व्यक्तिको अन्ध अनुसरण गर्ने होइन बल्कि हामी आफैँले ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्नु पर्दछ, धर्मका बारेमा महिरो चिन्तन गर्नु पर्दछ र सत्यको परीक्षा गर्नको निम्ति यसलाई होसियारी पूर्वक विचार गर्नु पर्दछ ।

सत्यको वास्तविक परीक्षा त अभ्यास नै हो । तसर्थ चतुर्थ अङ्ग धर्मानुधर्म-प्रतिपत्ति अर्थात् धर्मानुकूल अभ्यास गर्नु हो अथवा आर्य-अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गर्नु हो । ६ द्वारहरु मार्फत प्रकट हुने धर्महरु सम्बन्धमा स्मृति युक्त रहेर हामीले यी धर्महरु हेतुहरुको कारणले उत्पत्ति हुने नाम-रूप मात्र हुन् भन्ने कुरा सत्य हो कि होइन भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न सक्छौं । ती धर्महरु अनित्य वा नित्य के हुन्, दुःख वा सुख के हुन्, अनात्मा वा आत्मा के हुन्, हामी सिद्ध गर्न सक्छौं । अभ्यास गर्न थाले पछि नै हामीमा बुद्धका उपदेशहरु प्रति बढी श्रद्धा उत्पत्ति हुनेछ । अभ्यास द्वारा जब हामी यो अनुभव गर्दछौं कि उपदेशहरु सम्यक दृष्टिको विकास गर्न साँच्चिकै सहायता छन् र दैनिक जीवन नै देखा पर्ने नाम र रूपका विषयमा सम्यक दृष्टि रहनाले क्रमशः क्लेशहरुको क्षयको बाटोमा हामी पुग्छौं, अनि हामीमा अझ श्रद्धाको वृद्धि हुन्छ ।

लोकात्तर चित्तहरु सम्यक अङ्गहरुको अभ्यास नगरिकन उत्पत्ति हुन सक्तैनन् । कोही कोही मानिसहरु दुःख निरोधको कामना भने गर्दछन् तर तिनीहरु दैनिक जीवनमा स्मृतिको संचय भने गर्दैनन् । तिनीहरु एकदिन त लोकोत्तर चित्तहरु उत्पत्ति भइहाल्लान् भनी आशा गर्दछन् । विषयनाको वृद्धि गर्न कार्य कति कठिन छ भन्ने कुरा भगवान बुद्ध बताइरहनु हुन्थ्यो-लोकोजनलाई यस प्रति दुरुत्साहित गर्नलाई होइन, बल्कि अप्रमादी भएर रहनु भनी उनीहरुलाई बोध गराउन ।

संयुक्त निकाय (महावर्ग, परिच्छेद १२, सत्य संयुक्त, भाग ५ प्रपात वर्ग, प्रथम छिगल सूत्र, सबभन्दा गाह्रो लक्ष) मा उल्लेख गरिएको छ कि आयुष्मान आनन्दले केही लिच्छवी कुमारहरुलाई संस्थागारमा धनुविद्याको अभ्यास गर्दै गरेका देख्नुभयो । भगवान भए छेउ गएर आनन्दले विन्ति गर्‍यो ।

“भन्ते ! आज म पूर्वाह्न समयमा वस्त्र लगाई पात्र-चीवर लिएर वैशालीमा भिक्षाटन गर्नको लागि गएको थिएँ । तब मैले लिच्छवी कुमारहरुलाई संस्थागारमा धनुविद्याको अभ्यास गर्दै टाढैबाट एउटा सानो प्वाललाई निशाना गरी नविराई कनै एक पछि अर्को वाण हानिरहेको देखे । त्यो देखेर भन्ते ! मेरो मनमा लाग्यो - टाढैबाट एउटा सानो छिद्रलाई निशाना लगाई नविराईकन एक पछि अर्को वाण हान्न सक्ने यो लिच्छवी-कुमारहरु राम्ररी तालिम प्राप्त रहेछन् ।

आनन्द ! तिमी के मान्दछौ, टाढाबाट एउटा सानो छिद्रमा वाण माथि वाण हान्ने काम गाह्रो हुन्छ कि एउटा केशको काँटिएको सयौँ भाग बराबरवाला वस्तुलाई वाणले छिराउनु गाह्रो हुन्छ कुन चाहिँ बढी कठिन हुन्छ ?

किन र भन्ते ! निश्चयनै एउटै रौँको पनि सयौँ खण्डको एक खण्डवाला वस्तुलाक्षे छिराउने कार्य नै बढी कठिन हुन्छ ।

त्यसरी मै आनन्द ! जसले “यो दुःख हो” यसलाई यथार्थ रूपमा बुझ्दछ, “यो दुःखको समुदाय हो,” “दुःखको निरोध हो ” “यो दुःख निरोध गामिनी प्रतिपद् हो भन्ने कुराको अर्थलाई यथार्थतः बुझ्न सक्छ, तिनीहरुले सबैभन्दा कठिन लक्ष भेद गरेका हुन्छन् ।

त्यसकारण आनन्द ! तिमीले यो बुझ्न प्रयास गर्नु पर्छ-यो दुःख हो । यो दुःखको समुदाय हो । यो दुःख निरोध हो । यो दुःख निरोध गामिनी मार्ग हो ।”

(प्र.) यस सूत्रलाई सुने पछि त म साँच्चिकै हतोत्साहित भए वा ! बोधिज्ञान (मार्गफल) प्राप्त गर्नु असम्भव नै जस्तो लाग्छ ।

(उ.) कसैले सम्यक मार्गको अवलम्बन गर्छ, गलत मार्गको होइन भने उसले चतुरार्य सत्यहरुलाई अवबोध गर्ने छ र उसले आर्य मार्ग फल प्राप्त गर्ने छ । दर्शन, रंग, लोभ, द्वेष वा कुनै अन्य धर्म स्वभाव जस्ता तत्काल देखापर्ने धर्महरु बारेमा स्मृति राखेर बस्नु नै चतुरार्य सत्यहरुलाई जान्ने मार्ग हो । हामीले शिघ्र प्रगति गर्न सके जस्तो नदेखिए पनि हामी हतोत्साहित हुनु हुन्न । प्रायः जसो मानिसहरु फलमा आशक रहन्छन् र शिघ्र फललाई प्राप्त भएको नदेखा तिनीहरु अधीर बन्दछन् । फल प्रतिको उपादान (आशक्ति) जो छ त्यो प्रज्ञाको बुद्धिको निमित्त सहायक हुन्न । यो अकुशल हो ।

कुनै कुनै मानिसहरुका मनमा समथको भावना गर्नाले अझ शिव फल प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्न कुरा लागेको हुन्छ । समथको विकास गर्नाले यसको फलको रूपमा शान्ति मिल्दछ । ध्यान प्राप्त भएपछि लोभ, द्वेष र मोह केही कालको लागि निर्मूल नै हुन्छन् । किन्तु ध्यान प्राप्त गर्नु साह्रै कठिन हुन्छ र यसको निमित्त अनेकौं अङ्गहरुको अभ्यास गरिनु पर्दछ । समथको अभ्यास गरेर पनि कसैले “उपचार समाधि” वा ध्यान प्राप्त गर्न सकेन भने कामच्छन्द, व्यापाद, स्त्यान-मृत, औद्धत्य-कौकृत्य र विचिकित्सा जस्ता पाँच नीवरणहरु उत्पत्ति हुन बाध्य नै हुन्छन् ।

विपश्यनाको लक्ष चित्तको शान्ति होइन, दृष्टि र अन्ततोगत्वाः सम्पूर्ण क्लेशहरुकै क्षयको लक्ष प्राप्त गर्नु हो । यो लक्ष एकदमै टाढाको देखिने सम्भावना हुन्छ तर नाम र रूपको विषयमा सम्यक स्मृतिको प्रत्येक अल्प क्षण पनि निकै लाभदायक हुन्छ र यसले आत्माको धारणा प्रतिको उपादानलाई उन्मूलन गर्न सघाउ पुग्ने हुन्छ । स्मृतियुक्त रहँदा लोभ, द्वेष वा मोह उत्पन्न हुँदैनन् । चित्तको शान्ति नै यसको लक्ष नभए पनि सम्यक स्मृतिको घडीमा कुशल चित्त शान्ति पूर्ण नै हुन्छ ।

(प्र.) के सम्बोधि वा निर्वाणको अनुभव गर्ने भन्नु र निर्वाणको विषयमा चिन्तन गर्नु भन्नु एउटै कुरा हो त ?

(प्र.) के नाम-रूपका स्वभावहरुका प्रत्यक्ष अनुभव र तिनका बारेमा चिन्तन गर्ने कुरा उही हुन्छ र ?

(उ.) होइन, त्यसो त भिन्नै हुन्छ ।

(उ.) त्यसरी नै निर्वाणको प्रत्यक्ष अनुभव भन्नु पनि यस बारेको सोचाइ भन्दा भिन्न कुरो हो ।

(प्र.) सम्बोधि प्राप्त गर्नेले कुन चाहिँ द्वार मार्फत निर्वाणलाई अनुभव गर्दछ ?

(उ.) निर्वाणलाई पाँच इन्द्रियहरु मध्ये कुनैबाट पनि अनुभव गर्न सकिन्न, यसलाई त मनोद्वार मार्फत अनुभव गरिन्छ ।

(प्र.) पाँच इन्द्रिय द्वारहरु वा मनोद्वारमा स्पर्श गर्ने गोचरहरुलाई चित्तका विधिक्रममा उत्पत्ति हुने चित्तहरुद्वारा अनुभव गरिन्छन् । निर्वाणलाई अनुभव गर्ने चित्तको विधि क्रम के हो त ? कति वटा चित्तहरुले निर्वाणलाई प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्दछन् ?

(उ.) सम्बोधित प्राप्त गर्ने लागेका व्यक्तिले विपश्यनाको अभ्यासको क्रममा संखार धम्म (संस्कृत धर्महरु) बारेको ज्ञानलाई वृद्धि गरेको हुन्छ । उसले नाम र रूपका लक्षणहरुलाई भन् भन् स्पष्ट रूपमा बुझ्दै तिनका उत्पत्ति र निरोध धर्मलाई अनुभव गरेको हुन्छ । ६ द्वारहरु मार्फत उपस्थित हुने नाम र रूपलाई अनित्य, दुःख र अनात्मा भनी महशूस गर्ने गरी त्यस हृदसम्म उसले प्रज्ञालाई वृद्धि गरिसकेको हुन्छ । सम्बोधि लाभ हुने प्रक्रियामा मनोद्वारावर्जन चित्तले अनित्य, दुःख र अनात्मा-यी धर्मका तीनवटा स्वभावहरु मध्ये कुनै एकलाई आलम्बनको रूपमा ग्रहण गर्दछ । यसरी त्यस क्षणमा उपस्थित हुने धर्म अनित्य वा दुःख वा अनात्माको रूपमा देखिन्छ ।

(प्र.) अनित्य, दुःख र अनात्मा संस्कृत धर्महरूका सत्यको तीन पक्षहरू हुन् भन्ने कुरा त मैले बुझें । यसरी उसले एक पक्षलाई देखेको खण्डमा अरु पक्षहरूलाई देख्छ भन्ने कुरा पनि थाहा पाएँ । तर त्यसले ती तीनै वटा लक्षणहरूलाई किन अनुभव गर्न सक्तैन त ?

(उ.) एक चित्तल एउटा समयमा एउटै गोचर वा आलम्बनलाई मात्र अनुभव गर्न सक्छ । सम्बोधित प्राप्त गर्ने चित्तहरूको प्रक्रियामा तीनवटा लक्षणहरू मध्ये कुन चाहिँलाई साक्षात्कार गरिन्छ भन्ने कुरा भावना गर्नेको संस्कारमा निर्भर गर्दछ । एक व्यक्तिले त्यस घडीमा प्रकट भएको धर्मलाई अनित्यको रूपमा देख्न भने अर्कोले दुःखको रूपमा र अर्कोले फेरि अनात्माको रूपमा देख्छ ।

त्यस वीधि क्रममा मनोद्वारावर्जन चित्तले अनित्य, दुःख र अनात्मादि तीनवटा लक्षणहरू मध्ये कुनै एकमा ध्यान दिए पछि, तीन वा चार वटा चित्तहरू क्रमशः उत्पत्ति हुन्छन् तर ती अझै लोकोत्तर चित्तहरू हुँदैनन्; बल्कि प्रज्ञा सहगत महाकुशल चित्तहरू हुन्छन् (काम भूमिका कुशल चित्तहरू) । पहिलो महाकुशल चित्तलाई परिकर्म (परिकम्म) भनिन्छ र यसको अझै मनोद्वारावर्जन चित्तको जस्तै उही आलम्बन हुन्छ । यदि मनोद्वारावर्जन चित्तको 'अनित्य' आलम्बन भएमा परिकर्मले पनि अनित्यको लक्षणलाई नै महशूस गर्दछ । वप

(प्र.) परिकम्मको अर्थ के हो ?

(उ.) परिकम्मको अर्थ तयार गर्ने हो । त्यस वीधिक्रममा लोकोत्तर चित्तहरू उत्पत्ति हुनु अगाडिको महाकुशल चित्तहरू मध्येको पहिलो चित्त त्यो हुने भएकोले त्यस चित्तलाई "तयार गर्ने" भनिन्छ ।

परिकम्म पछि उपचार उत्पत्ति हुन्छ, जसको अझै मनोद्वारा वर्जन चित्तकै जस्तो उही आलम्बन हुन्छ ।

(प्र.) उपचारको अर्थ के हो ?

(उ.) उपचारको अर्थ हो समीपको, नजिकैको । यो चित्त, जुन त्यस वीधिक्रममा दोश्रो महाकुशल चित्त हो, लोकोत्तर चित्त उत्पत्ति हुने क्षणको नजदीक हुन्छ । उपचार पछि अनुलोम लाग्छ । यसको पनि अझै मनोद्वारा वर्जन चित्तकै अनुरूप उही आलम्बन हुन्छ ।

(प्र.) अनुलोमको अर्थ के हो ?

(उ.) अनुलोमको अर्थ अविरोधी, अनुकूल । अनुलोमको पछि गोत्रभू उत्पत्ति हुन्छ, जुन काम-भूमिको अन्तिम चित्त हो, त्यस वीधिक्रममा यो अन्तिम कामावचर चित्त हो । गोत्रभूलाई कहिले काहीं वंश परिवर्तन गनेर पनि अनुपाद गरिन्छ ।

(प्र.) समथको अभ्यासमा पनि गोत्रभू हुन्छ भन्ने कुरा मूले सुनेको छु । के समथ भावनाको गोत्रभू पनि उही किसिमको चित्त हो कि समय र विपश्यनाका गोत्रभूका बीच भेद हुन्छ ?

(उ.) गोत्रभू भनेको त्यस वीधिक्रममा अर्को भूमिको चित्त उत्पत्ति हुनु अगाडिको त्यस वीधिक्रमको अन्तिम कामावचर चित्त हो । अर्को चित्तको भूमि रूपावचर (रूप-ध्यानको हकमा), अरुवाचर (अरूप-ध्यानका हकमा) वा लोकोत्तर हुन सक्छ ।

समथ भावनामा गोत्रभू भनेको रूप-ध्यान चित्त वा अरूप ध्यान चित्त उत्पत्ति हुनु अगाडिको अन्तिम कामावचर चित्त हो । विपश्यना भावनामा, गोत्रभू भनेको लोकोत्तर चित्त उत्पत्ति भई आर्य (अशैक्ष्य) बन्नु भन्दा अगाडिको अनार्थ (शैक्ष्य) को अन्तिम कामावचर चित्त हो । लोकोत्तर चित्तको अधि उत्पत्ति हुने गोत्रभूको आलम्बन चाहिँ समथमा गोत्रभूको आलम्बन भन्दा भिन्न हुन्छ ।

(प्र.) लोकोत्तर चित्त उत्पत्ति हुनु अगाडिको गोत्रभूको आलम्बन के हुन्छ ?

(उ.) लोकोत्तर चित्तको आगाडि उत्पत्ति हुने गात्रभूको निर्वाण नै आलम्बन हुन्छ ।

(प्र.) गोत्रभू किन् लोकोत्तर चित्त होइन त ? निर्वाणलाई आलम्बनको रूपमा ग्रहण गर्ने यो पहिलो चित्त हो ।

(उ.) गोत्रभू उत्पत्ति हुँदाको घडीमा सम्बोधि प्राप्त हुन लागेको पुद्गल अभै अनार्य हुन्छ । गोत्रभूले क्लेशहरुलाई निर्मूल गर्दैन । गोत्रभू पछि श्रोतापन्नको तहमा उन्मूलन गरिनु पर्ने क्लेशहरुलाई निर्मूल गर्ने मार्ग चित्त उत्पत्ति हुन्छ । चित्तको त्यस वीथि क्रममा मार्ग चित्त पहिलो लोकोत्तर चित्त हो । यसको निरोध भएपछि दुई वा तीन फल चित्तहरु यसको पछि उत्पन्न हुन्छन्, जुन फल चित्तहरु मार्ग चित्तको विपाक हो र जसको अभै निर्वाण नै आलम्बन हुन्छ । माथि उल्लेख गरिसकिए भै मार्ग चित्तको पछि तुरुन्तै चित्तको त्यही वीथिक्रममा यसको विपाक उत्पत्ति हुन्छ । मार्ग चित्तले अन्य चित्तमका भूमिका कुशल चित्तले जस्तै पुनर्जन्मको रूपमा विपाकलाई पैदा गर्न सक्तैन । फल चित्तहरु पछि भवंग चित्तहरु पछि लाग्छन् ।

केही व्यक्तिहरुलाई परिकम्मको घडीको आवश्यकता रहँदैन । त्यस अवस्थामा दुई घडीहरुका बदलामा फल चित्तका तीन घडीहरु उत्पन्न हुन्छन् ।

सम्बोधित लाभ गर्दाको चित्तको वीथिक्रमलाई संक्षिप्त रूपमा निम्न बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

मनोद्वारावर्जन चित्त ।

परिकम्म ।

उपचार ।

अनुलोम ।

गोत्रभू ।

मागए चित्त ।

फल चित्त (व्यक्ति हेरी फल चित्तका दुई वा तीन क्षणहरु) ।

(प्र.) सम्बोधि त महान् सुखको घडी हुनुपर्छ । के लोकोत्तर चित्त सौमनस्य सहगत हो त ?

(उ.) लोकोत्तर चित्त सौमनस्यवा उपेक्षा सहगत हुन्छ । यो कुरा कुन प्रकारको वेदना उत्पत्ति हुन्छ, त्यसैमा निर्भर गर्दछ । फल चित्तहरु मार्ग चित्तकै अनुरूप उही वेदना सहगत हुन्छ ।

(प्र.) लोकोत्तर चित्तहरुको निरोध भएर पुनः कामावचर चित्तहरु उत्पन्न हुन्छन् भने के निर्वाण पनि कामावचर चित्तहरुको आलम्बन हुन सक्छ त ?

(उ.) लोकोत्तर चित्तहरुको निरोध भएपछि उत्पत्ति हुने कामावचर चित्तहरुको आलम्बन निर्वाण हुन सक्छ । कोही व्यक्ति आर्य वन्नु भन्दा आगाडी निर्वाण बारेमा केवल कल्पना मात्र गर्न सक्छ । किन्तु आर्य (अशैक्ष्य) ले निर्वाणलाई प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्ने भएकोले उसले आफ्नो अनुभवको विषयमा पछि पनि चिन्तन गर्न सक्छ ।

विशुद्धि मार्ग (२२, १९) मा उल्लेख गरिएको छ कि लोकोत्तर चित्तहरूको निरोध भएपछि बोधिज्ञानलाई प्राप्त गर्न पुद्गलले चित्तका विभिन्न मनोद्वार वीथिहरूमा मार्ग फलं, प्रहीण भइसकेका क्लेशहरू, अवशेष क्लेशहरू र निर्वाणको प्रत्यवेक्षण गर्दछ ।

(प्र.) के बोधिज्ञान दैनिक गतिविधिहरूका बीचमा पनि प्रवर्तित हुन सक्छ कि निर्वाणलाई प्राप्त गर्न एकान्तवासमा नै जानु आवश्यक हुन्छ ?

(उ.) दैनिक जीवनमै हामीले प्रज्ञाको अभ्यास गर्ने भएकोले दैनिक जीवनमै बोधिज्ञानको स्तरसम्म नै पुग्ने गरी प्रज्ञाको विकास किन गर्न सकिदैन र ? त्यो मात्रासम्म प्रज्ञाको वृद्धि हुन्छ भने दैनिक गतिविधिहरूकै बीचमा पनि बोधिज्ञान प्रवर्तित हुन सक्छ । हामीले देखिसकेकै छौं, निर्वाणको प्राप्ति भन्ने कुरा चित्तका केही घडीहरूमात्र हुन् जुन चित्त भनेको एक सेकेण्डको पनि अंशहरू भित्रै उत्पत्ति र विनाश भइसक्ने कुरा हो ।

दीर्घनख सुत्त (मज्झिम निकाय, परिव्वाजक वर्ग) मा उल्लेख गरिएको छ कि भगवान बुद्धले राजगृहको समीप गृहकुट पर्वतमा परिव्वाजक दीर्घनख (दोघनक) लाई धर्मोपदेश गर्नु भयो । तथागतले यसलाई मिथ्या दुष्टिहरूबाट पार गर्ने विषयमा संस्कृत धर्महरूको अनित्यताको विषयमा उपदेश दिनु भयो । आर्य भएर पनि अझै अरहन्त फल प्राप्त गरि नसकेको आयुष्मान् सारिपुत्र पनि त्यस धर्मोपदेशको समयमा उपस्थित थिए । हामी पढ्छौं ।

अनि त्यस बेलामा आयुष्मान् सारिपुत्र भगवानको पछाडि उभिएर भगवानलाई पंखा हम्काउँदै थिए । आयुष्मान् सारिपुत्रलाई मनमा लाग्यो:

“भगवान हामीलाई चिनेरै यस्ता यस्ता कुराहरूलाई छोड्नु पर्छ भनी भन्नु हुन्छ; सुगत हामीलाई चिनेरै यस्तो कुराहरू र त्यस्ता कुराहरूलाई परित्याग गर्नु पर्छ भनी भन्नु हुन्छ ।”

यसरी त्यस कुरा माथि चिन्तन गर्दा गर्दै आयुष्मान् सारिपुत्रको चित्त उपादान रहित भै चित्तमलहरू (आश्वहरू) बाट विमुक्त भयो .... ।

आयुष्मान् सारिपुत्र निर्वाण प्राप्त गर्न एकान्तवासमा गएको थिए । उनी भगवान बुद्धलाई पंखा हम्काउँदै थिए ।

संयुक्त निकाय (खन्ध वर्ग, मज्झिम पण्णासक, भाग ४ स्थविर वर्ग, खेमक सुत्त) मा आयुष्मान् खेमक, जो अनागामी थिए, ले धर्मोपदेश गर्दा गर्दै अरहन्त फल प्राप्त गरेको र धर्मोपदेश श्रवण गरिरहेका भिक्षुहरूले अरहन्त फल प्राप्त गरेको कुराको चर्चा गरिएको छ । त्यहाँ भनिएको छ:

“यस धर्मापाको अन्तर ती साष्टी भिक्षुहरूका र आयुष्मान् खेमकको चित्त उपादान रहित भई आश्रवहरूबाट मुक्त भयो ।”

सम्यक् मार्गको अभ्यास गर्नेले जुनसुकै परिस्थितिहरूमा पनि प्रज्ञालाई बोधिज्ञानकै तहसम्म पनि विकसित गर्न सक्छ ।

(प्र.) कसैले निर्वाण प्राप्त गरेको कुरा के अरु कसैले पनि देख्न सक्छ ?

(उ.) कोही व्यक्ति स्मृति सहित छ कि स्मृति रहित छ भन्ने कुरो के तिम्रो देख्न सक्छौ र ? अर्काको चित्तलाई कसले जान्दछ र ? अर्काको चित्तलाई जान्ने अभिज्ञा (विशेषज्ञान) को विकास नगरेका कसैले पनि कहिलेको व्यक्ति नाम र रूप प्रति स्मृतियुक्त छ वा उसले कहिले निर्वाणलाई प्राप्त गर्छ भन्ने कुरा जान्न सक्नेन ।

(प्र.) के एकै जीवनको अवधिमा श्रोतापन्न, सक्रिदागामी, अनागामी र अरहन्तारि बोधिज्ञानका चारै तहहरू कसैले प्राप्त गर्न सक्छ ?

(उ.) ती चारै तहहरूलाई एकै जीवनको अवधिमा लाभ गर्न सकिन्छ । हामी सूत्रहरूमा भगवानका यस्ता अनेकौं शिष्यहरूका बारेमा पढ्छौं जुन शिष्यहरूले आर्य मार्ग फल प्राप्त गरी आर्य भइसकेपछि पछिनै आएर मात्र अरहन्त फल प्राप्त गर्दथे । उदाहरणको लागि, आयुष्मान् आनन्दले भगवान बुद्धको जीवितावस्थामा अरहन्त फल प्राप्त गर्नु भएको थिएन । भगवान बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि प्रथम संगीतिको प्रारम्भ हुनु अगाडिको सायंकालमा उनी अरहन्त भएका थिए ।

(प्र.) अरहन्तको सम्पूर्ण क्लेशहरूलाई निर्मूल गरेको हुन्छ र उनी जाति, जरा, व्याधि र मृत्युको चक्रको अन्त्यमा पुगेको हुन्छ । उनले दुःखको अन्त्यलाई साक्षात्कार गरिसकेको हुन्छ । उनको अब पुनर्जन्म हुँदैन । तर पनि उनलाई अबै मर्नुपर्छ । तसर्थ के अरहन्त फललाई प्रत्यक्ष गरेकै घडीमा उनले दुःखको निरोधलाई साँच्चिकै प्राप्त गरेको हुन्छ त ?

(उ.) अरहन्तले पनि जन्म भइसेको हुँदा मर्नु नै पर्छ । अरहन्त फल प्राप्त गर्नु भन्दा अगाडि गरिएका अकुशल कर्मका दुःखकर विपाकहरूलाई अरहन्तले भोग गर्नु पर्दछ । तर पनि उनमा अब क्लेशहरू नभएको र विपाकलाई पैदा गर्ने सम्भावना भएका कुनै पनि कर्मको संचय अब उनले नगर्ने भएकोले अरहन्त साँच्चिकै दुःखबाट विमुक्त हुन्छ ।

इतिवृत्तकमा दुई किसिमका निर्वाण धातुहरूको सम्बन्धमा व्याख्या गरिएको छ । सउपादिशेष निर्वाण भनेको पंचस्कन्धहरू अबै विद्यमान रहेको निर्वाण हो । अरहन्तले सम्पूर्ण क्लेशहरूलाई निर्मूल गरिसकेको भए पनि पंचस्कन्ध बाँकी रहेका अरहन्तको निमित्त अबै चित्त, चैतसिक र रूपको उत्पत्ति र विनाश भइने रहने हुन्छ । अनुपादिशेष निर्वाण स्कन्धहरूको शेष नरहेको निर्वाण हो । अन्तिम रूपमा परिनिवृत्त भइसकेको अरहन्तको निमित्त अब कुनै पनि चित्त चैतसिक र रूपको उत्पत्ति र विनाश हुन्न ।

(प्र.) अरहन्त भए पछि त अर्को पुनर्जन्म हुँदैन । यदि कसैले जीवन भरिमा श्रोतापत्तिको मार्ग र फल मात्र प्राप्त गर्न सक्यो भने उसले कति पटक पुनर्जन्म लिनु पर्ने हुन्छ नि ?

(उ.) श्रोतापन्नले सात पटक भन्दा बढी पुनर्जन्म ग्रहण गर्नु पर्दैन, यसरी अन्ततोगत्वाः उसको लागि जन्मको निरोध हुन्छ नै । विषयनालाई अभ्यास नगर्ने व्यक्तिहरूको नित्ति पुनर्जन्मको संख्या अनन्त हुनेछन् । भगवान बुद्धले करुणावश पुनर्जन्मको आदियवहरू (दोषहरू) वारेमा हामीलाई बताउनु भयो । बुद्ध लोकजनहरूलाई स्मृतिको विकास गर्न प्रोत्साहित गर्न चाहनु हुन्थ्यो ।

संयुक्त निकाय (महावर्ग, परिच्छेद १२, सत्य संयुक्त, भाग ५, प्रतात वर्ग, अन्धकार सूत्र सबभन्दा घनघोर अन्धकार) मा बुद्धले भिक्षुहरुलाई उपदेश दिनु भएको कुरा यसरी चर्चा गरिएको छः-

“भिक्षुहरु ! एउटा लोक छ, जो अन्धो बनाइदिने खालको घोर अन्धकारबाट ढाकिएको हुन्छ, जहाँ यतिका ज्यादा तेज भएको चन्द्रमा-सूर्यको पनि प्रकाश पूग्दैन ।”

यो भनिए पछि कोही एक जवान भिक्षुले भगवानसंग विन्ति गर्‍यो ।

- “भन्ते ! यो त महा अन्धकार हुन्छ, सुमहा अन्धकार हुन्छ ! भन्त ! के यो भन्दा ज्यादै भयानक अर्को अन्कार हुन्छ ?”

हो भिक्षु ! यो भन्दा पनि ज्यादा भयानक अर्को अन्धकार हुन्छ । भन्ते ! यो भन्दा पनि वडो भयानक हुने त्यो कुन चाहिं दोश्रो अन्धकार हो त ?

भिक्षु ! जुन श्रवण वा ब्राह्मण “यो दुःख हो, यो दुःखको समुदय हो, यो दुःखको निरोध हो, यो दुःख निरोधगामिनी मार्ग हो” भन्ने कुरालाई यथार्थ रूपमा बुझ्दैनन्, ती व्यक्तिहरु जन्म दिने खालमा संस्कारहरुमा परिरहन्छन्, जरा ल्याउनेवाला संस्कारहरु परिरहन्छन्, मृत्यु दिनेवाला संस्कारहरुमा परिरहन्छन्, शोक-परिदेव-दुःख दौर्मनस्य, उपायास ल्याउनेवाला संस्कारहरुमा परिरहन्छन् । ... यस प्रकार परिरहिकन तिनीहरु अरु पनि संस्कारहरुमा संचय गर्दछन् । अतः ती व्यक्तिहरु-जाति अन्धकारमा खस्दछन्, जरा-अन्धकारमा खस्दछन्, मृत्यु अन्धकारमा खस्दछन्, शोकादिका अन्धकारमा पर्दछन्। तिनीहरु जातिबाट पनि मुक्त हुँदैनन्, जराबाट पनि ....., मरणबाट पनि ....., शोकादिबाट पनि मुक्त हुँदैनन् । दुःखबाट मुक्त हुँदैनन्,-यसरी म भन्दछु ।

भिक्षु ! जुन श्रवण वा ब्राह्मण “यो दुःखको हो, यो दुःखको समुदय हो, यो दुःखको निरोध हो, यो दुःख निरोधगामिनी मार्ग हो” भन्ने कुरा यथार्थ रूपमा बुझ्दछन्, तिनीहरु जन्म दिनेवाला संस्कारहरुमा पर्दैनन्, जरा ल्याउनेवाला संस्कारहरुमा पर्दैनन्, मृत्यु दिनेवाला संस्कारहरुमा पर्दैनन्, शोक-परिदेव-दुःख दामनस्व-उपामाग ल्याउनेवाला संस्कारहरुमा पर्दैनन्, ... यसरी नपरिकन तिनीहरु अरु पनि संस्कारहरुको संचय गर्दैनन् । अतः ती व्यक्तिहरु जाति-अन्धकारमा खस्दैनन्, जरा अन्धकारमा खस्दैनन्, मृत्यु अन्धकारमा खस्दैनन्, शोकादिका अन्धकारमा खस्दैनन् । ती व्यक्तिहरु जातिबाट मुक्त हुन्छन् जराबाट पनि ....., मरणबाट पनि ....., शोकादिबाट पनि मुक्त हुन्छन् । दुःखबाट मुक्त हुन्छन् यसरी म भन्दछु ।

तसर्थ भिक्षुहरु ! यी कुरा बुझ्नलाई कोशिस गर्नु पर्छः यो दुःख हो । यो दुःखको समुदय हो । यो दुःखको निरो हो । यो दुःखको निरोधगामिनी अभ्यास हो ।”

निब्बानस्स पच्चयो होतु ।

“पञ्जा नरानं रतनं”

अभिधर्मार्थ संग्रह

परियत्ति सद्धम्म कोविद अन्तिम वर्ष

(कक्षा १०, छैठौं पत्र)

३) बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तित्वहरू

- ३० अंक, ८ घण्टा

पेज १२७

१. जनरल अलेक्जेण्डर कनिंघम

१८ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा भारतमा ब्रिटिश शासनकालको प्रादुर्भाव भएको थियो, जसमध्ये बंगालमा सन् १७७४ मा अंग्रेजहरूको शासन-सूत्र दुढ भईसकेको थियो । सत्ता दुढ भई सकेपछि अंग्रेजहरूले पुरातत्व प्रति विशेष भुकाव हुनाको कारण तिनीहरूको ध्यान भारतीय-संस्कृतिको तर्फ आकर्षित भएको थियो ।

भारतको प्राचीनता तर्फ जब वहाँहरूको ध्यान केन्द्रित भयो, तब वहाँहरूले भारतको धार्मिक तथा एतिहासिक स्मारकहरूको उद्धार तथा संरक्षण गर्ने संकल्प लिनु भयो ।

अंग्रेजहरू ईशाई-धर्मका पक्षपाती रहेता पनि प्राथिन स्मारकहरूको (अन्य धर्मावलम्बीहरूको भएपनि) उद्धार एवं संरक्षण कार्यमा केही वेईमानी गरेको थिएन । अंग्रेजहरूले आफ्नो जिज्ञासा अनुरूप मात्र पुरातत्व सम्बन्धि दिलचस्पी लिनु भएको थियो न कि भारतीय एवं धर्म प्रेमको कारण ।

अंग्रेजहरूले पुरातत्व सम्बन्धि जुन कार्यहरू शुभारम्भ गर्नु भयो, त्यसले गर्दा अन्य भारतीय धर्महरूको साथै बौद्ध धर्मको महत्त्वको पनि निकै बृद्धि हुन गएको थियो, जसको कारण भारतको वैभव पुनः एकचोटी संसारमा फैलियो ।

भारतमा अंग्रेजहरूले राजनितिक, सामाजिक एवं आर्थिक क्षेत्रमा जति शोषण गरेको भएता पनि पुरातत्वको इतिहासमा तिनीहरूको देनलाई सारा भारतवासीहरू एवं सम्पूर्ण बौद्ध जगतले कदापि विर्सन सकिदैन ।

भारतमा ब्रिटिश राज्यको संस्थापक गभर्नर जनरल क्लाइव पछि ‘वारेन हेस्टिङ्स’ हुनु भएको थियो । वहाँको पालामा वहाँकै प्रेरणाबाट सर्वप्रथम “सर विलियम जोन्स” (सन् १७४६-१७९४) नामक एक अंग्रेज पुरातत्वविदले १५ जनवरी १७८४ को दिन कलकतामा ‘एशियाटिक सोसाइटी’ नाम एक

संस्थाको स्थापना गरेको थियो । त्यस संस्थाको मुख्य कार्य एसिया खण्डको इतिहास साहित्य, धर्म, समाज, विज्ञान आदिको विषयमा खोज (छानविन) गर्नु थियो ।

यही संस्थाले भारतमा सर्वप्रथम ऐतिहासिक अनुसन्धान र पुरातत्व ज्ञानको विजारोपण गरेको थियो, जसको कारण विशेषत भारतको विहार प्रदेशमा बौद्ध-धर्म प्रति अभिरुची बढ्न गएको थियो ।

यस 'एशियाटिक रिसर्चेज' नामक एक पुस्तकमालाको पनि प्रकाशन शुरु गरेको थियो । सन् १७९७ सम्ममा यस पुस्तकमाला ५ भाग सम्मन प्रकाशित भएको थियो । त्यसवेलाका विद्वानहरु इतिहास सम्बन्धी अन्वेषण कार्य गरी रिपोर्ट (विवरण) हरु तयार गरिन्थे, त्यो त्यस पुस्तकमालामा प्रकाशित गर्दथे । तयस पुस्तकमालाले इङ्ग्लैण्डमा निकै सम्मान प्राप्त गर्‍यो र एशियाको सांस्कृतिक विषयमा अंग्रेजहरुको अभिरुची झन-झन बढ्न थाल्यो । त्यस पुस्तकमाला सन् १८३९ सम्म नियमित रूपमा प्रकाशित भएको थियो ।

सर विलियम जोनसको निधन पछि सन् १७९४ मा 'थामस हेनरी कोलब्रुक' नामक अन्य अंग्रेज पुरातत्वविद् ले जोनसले आरम्भ गरेको कार्यलाई पूरा गर्न अधि सर्नु भयो । वहाँले भारतीय पुरातत्व विषयमा अनेकौ अन्वेषण कार्य गर्नु भएको थियो र त्यस विषयमा निरन्तर रूपमा सयौं लेखहरु लेख्नुभएको थियो । वहाँ सन् १८०७ मा 'एशियाटिक सोसाइटी' का अध्यक्ष नियुक्त हुनु भएको थियो । इङ्ग्लैण्ड फर्कनु भएपछि वहाँले सन् १८२३ मा लण्डनमा 'रोयल एशियाटिक सोसाइटी' नामक संस्थाको स्थापना गर्नु भयो । यही संस्थाको मार्फतबाट इङ्ग्लैण्डवासीहरुले पर्याप्त रूपमा भारतीय पुरातत्व तथा संस्कृत भाषाको महत्व वारे अवगत गर्न सफल भएको थियो ।

थामस हेनरी कोलब्रुकको समयमा, अंग्रेज सरकारले सन् १८०७ मा प्रसिद्ध पुरातत्वविद् बुकाननलाई भारतमा अन्वेषण कार्य गराउनको निमित्त एक विशिष्ट पदमा प्रतिष्ठित गरेको थियो । जसको फलस्वरूप डा. बुकाननले विहार, बंगाल र आसामा प्रदेशमा काफी घुमफिर गरी पुरातत्व विषयगत कार्य गरि प्रत्येक प्रान्तको कयौं जिल्लाहरुको विस्तृत वर्णन (विवरण) प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

विहार प्रदेश सम्बन्धि विवरण डा. बुकाननले सन् १८११-१३ मा नै तयार गर्नु भयो थियो, जसको प्रकाशन कयौं वर्षवाद विहार उडिया-रिसर्च -सोसाइटी (पटना) बाट अनेक खण्ड (भाग) मा भएको थियो ।

तर वास्तवमा अंग्रेजहरुको शासन कालमा भारतीय संस्कृतिको उद्धार एवं संरक्षण कार्य जति "जनरल अलेक्जेण्डर कनिंघम" ले गर्नु भएको थियो, त्यति कसैले गरेको थिएन । वहाँको अथक परिश्रम र अतूत उत्साह वेजोडको थियो, जसको कारण प्रत्येक भारतवासी एवं बौद्ध वहाँप्रति विशेष आभारी हुनु पर्दछ ।

वहाँले सर्वप्रथम सन् १८३४-३५ र सन् १८५१-५२ मा मेजर मारहम किट्टोका साथ बुद्धको धर्मचक्र प्रवर्तन-भूमि सारनाथमा खुदाईको कार्य गर्नु भएको थियो । त्यसवेला जनरल कनिंघम उत्तर-

प्रदेशको मुख्य इजीनियरको रूपमा रहनु भएका थिए । सारनाथको खुदाई कनिधमको आफ्नै व्यक्तिगत उत्साहको कारण गर्नु भएको थियो, जसको सम्पूर्ण व्यय वहाँ आफैले नै व्यहोर्नु भएको थियो ।

तर पनि भारतमा ऐतिहासिक स्थानहरूको उत्खनन् कार्यको श्रीणेश संघवद्धको रूपमा “लाई केनिङ्ग” ले शुरु गरेको थियो अतः वहाँलाई भारतीय पुरातत्व-सर्वेक्षण विभाग (Archaeological Survey of India) नामक संस्थाको स्थापना गर्नु भएको थियो, जुन संस्थामा सन् १८६२ देखि जनरल कनिधम निर्देशक पदमा रहनु भएको थियो । वहाँ निर्देशक पदमा रहनासाथ घोर परिश्रमका साथ कार्य सुभारम्भ गर्नु भयो । जसको परिणामस्वरूप वहाँले सन् १८६२ देखि सन् १८८४ सम्मनमा भारतीय-पुरातत्व-अन्वेषणको विस्तृत विवरण २३ खण्डमा प्रकाशित गर्नु भयो । त्यसबेला वहाँको साथै अन्य केही पुरातत्व-विज्ञासु विद्वानहरूले पनि विभिन्न प्रान्तहरूमा अवस्थित पुरातात्विक वस्तु एवं ठाउँहरूको विवरण प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

बोधगयाको सन्दर्भमा:-

सन् १८४६ मा जनरल कनिधमका एक सहकर्मी मेजर मारहम किट्टो बोधगया जानु भएको थियो । वहाँले नै सर्वप्रथम भारत सरकार समक्ष बोधगयाको विवरण प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । तर अंग्रेजी सरकारले त्यस तर्फ कुनै ध्यान दिएन । सन् १८६१ मा जनरल कनिधम पनि बोधगया पुग्नु भयो । वहाँले पनि बोधगयाको विवरण सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्नुभयो, यस पटक पनि सरकारले केही वास्ता गरेन । तर कनिधनको व्यक्तित्व पुरातत्वविदहरूको बीचमा अति नै प्रतिष्ठित थियो । जब वहाँ सन् १८६२ मा “भरतीय पुरा तत्व-सर्वे क्षण-विभाग” का निर्देशक (डाईरेक्टर) भई बोधगया आउनु भयो, तब वहाँले पुनः एक पटक विवरणका साथ सरकार समक्ष चेतावनी पनि दिनु भयो कि यदि भारत सरकारले यस विषयमा केही दिलचस्पी नलिए फ्रान्सीसी र पुतंगालीहरूले अवश्य गर्ने छन् ।

यस पटक मात्र अंग्रेज सरकारको आँखा खुल्यो र सरकारले डा. राजेन्द्रपाल मित्र (सन् १८२४-१८९१) लाई बोधगयाको निरीक्षण परिक्षणको रूपमा नियुक्त गरि बोधगया पठायो । डा. राजेन्द्रपाल मित्र पनि बोधगयामा वर्षदिन रही वडो परिश्रमका साथ आफ्नै तर्फबाट विवरण तयारी गरी सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्‍यो ।

वहाँको यस कार्य सन् १८७७ मा भएको थियो । वहाँबाट प्राप्त भएको विवरण पश्चात अंग्रेज सरकारले बोधगयामा वर्मीसरकारबाट भईरहेको सम्पूर्ण कार्यको साथ कारीगरहरूलाई समेत हटाइयो, जब कि त्यसभन्दा अगाडि सम्मन् भारत सरकारकै अनुमती लिई वर्मी-सरकारले बद्धगयामा उद्धार कार्य गर्दै आइरहेको थियो । डा. राजेन्द्रपाल मित्रको विवरण पश्चात अंग्रेज सरकारले वहाँको साथै जनरल कनिधमको रेख-देखमा बुद्धगयामा खुदाई कार्य गराएको थियो ।

सन् १८७८ मा वर्माका राजा मिण्डोनको निधन पछि वहाँको उत्तराधिकारी ‘थीबो’ वर्मा राज्यको गद्दीमा रहनु भयो वास्तवमा वहाँले पनि बोधगयामा आफ्नो पिताले संचालित गरेको उद्धार कार्यलाई जारी गर्नु भएको थियो । तर केही समयवाद राजा थीबोको अंग्रेजहरूसित केही अनवन (गडबड) हुन

गएको थियो । अंग्रेजहरूले बर्मामा आक्रमण गरी राजा थिबोलाई कैद गरि बम्बईको “रत्नगिरि” नामक स्थानमा ल्याइएको थियो । यसरी बर्मा अंग्रेज शासन शुरु भयो र सन् १८८६ को जनवरी महिनादेखिन बर्मा अंग्रेजहरूको अधिनमा रहन गयो । जसको परिणामा स्वरूप बोधगयामा पनि अंग्रेजहरूको पूर्ण अधिकार हुन गयो । अंग्रेज सरकारले नै बोधगयामा बौद्ध पूजारीलाई हटाई बोधगयाको सन्यासी मठमा महन्तको अधिकारमा गरिदिएको थियो । त्यसैबेला देखिन बोधगया मन्दिर महन्तको पूर्ण अधिकारमा रहन गयो ।

तीनै महन्तको अधिकारमा परि बोधगया मन्दिर अस्तव्यस्त भईरहेको बेला अनागारिक धर्मपाल २२ जनवरी १८९१ को दिन बोधगया पुग्नु भएको थियो । त्यहाँ शैव (हिन्दू) सन्यासीको हातमा सम्पूर्ण अधिकार परिरहेको देखि वहाँको हृदयमा अत्यधिक चोट पऱ्यो । वहाँले शैव महन्तको अधिकार हटाउने शकल्प गर्नु भयो जसको निमित्त वहाँले केही महिनावाद ३१ मई १८९१ को दिन कोलम्बो (श्रीलंका) मा हिक्कडुवे सुमंगल स्थविरको अध्यक्षतामा, हेनरी स्टील अल्कोटको निर्देशकत्वमा आफ्नो सचिवत्वमा “महाबोधि सोसाइटी” को स्थापना गर्नु भएको थियो ।

तर बुद्धगया सम्बन्धि मुकदमा वहाँको जीवन पर्यन्त सम्मन् पनि नटुंगी वल्ल वहाँकी निधन (सन् १९३३) को २० वर्षवाद भारतको स्वतन्त्रता पछि सन् १९५३ को वैशाख पूर्णिमाको दिन (२८ मई) राष्ट्रपति डा. राजेन्द्र प्रसादले बुद्धगया मन्दिरको अवस्था केही बौद्ध र अबौद्ध मिश्रित एक संयुक्त समितिलाई हस्तान्तरण गरि दिनु भयो ।

सारनाथको सन्दर्भमा:

आधुनिक संसारमा सासाथको परिचय सर्वप्रथम तब शुरु भयो, जब काशीका बाबू जगतसिंहले सन् १७९४ मा आफ्नो भवन बनाउनको निमित्त धमराजिक स्तूपका ठूलूला ईटाहरु प्रयोगमा ल्याउन भत्काउँदै लगे, जुन स्तूपभित्त पत्थरको गोल पेट्टीमा पत्थरको एक मंजूषा (वक्स) प्राप्त भएको थियो जस्मा बुद्धको अस्थिधातु राखिएको थियो, जुन धातुलाई तिनीहरूले गंगाजीमा अर्पण गरि दिएको थियो । पत्थरको वक्समात्र कलकत्ता सगुहालयमा पुऱ्यायो । यसपछि त्यहाँ (सारनाथमा) केही खुदाई भएको वर्णन सन् १७९८ मा कशीका तत्कालीन अधिकारी श्रीडंकन महोदयले गर्नु भएको थियो । त्यसबेला देखिन केही जिज्ञासुहरूको ध्यान त्यस ध्वंसावशेष तर्फ गएको थियो ।

तर त्रितिश अधिकारीहरूले सन् १८१५ सम्मन पनि त्यहाँको विषयमा केही दृष्टि दिएको थिएन । सन् १८१५ मा आएर कनेल मैकंजीले विशेषः रुपमा अधिक रुची लिनु भई खुदाईको काम पुनः शुरु गर्नु भएको थियो । खुदाईबाट प्राप्त केही मूर्तिहरु वहाँले पनि कलकत्ता संग्रहालय वा पुऱ्याउनु भएको थियो ।

कर्नल मेकेंजी पछि सन् १८३६ मा जनरल अलेक्जेण्डर कर्निघमले सारनाथमा खुदाईको कार्य शुरु गर्नु भयो । वहाँले चौखण्डी स्तूपको साथै धम्मेक स्तूपलाई पनि प्रकट गराउनु भयो वहाँले धम्मेक स्तूपमा “ये धम्मा हेतुप्पभवा ...” आदि शब्द उल्लेखित एक शिलापत्र (अभिलेख) पनि पत्ता लगाउनु भएको थियो । धर्म शजिक स्तूपको अगाडी एउटा विहार पनि उत्खनन् गरि पत्ता लगाउनु भयो । खुदाईमा प्राप्त कयौं चीजबीज एवं मूर्तिहरु वहाँले “वंगाल एशियाटिक सोसाइटी” लाई दिएको थियो,

जुन वस्तुहरु पछि कलकत्ता संग्रहालयमा प्रदर्शित गरायो । स्मरणिय छ, सारनाथको यस खुदाईमा सम्पूर्ण व्यय वहाँ आफैले गर्नु भएको थियो ।

जनरल कनिंघम पछि सारनाथमा पुनः सन् १८५१-५२ मा मेजर मारहम किट्टेको तर्फबाट धम्मोक स्तूप आसपासको कयौं स्थानहरुको पनि सफाई भएको थियो, जैन मन्दिर अगाडी विहार संख्या ६ को पनि उत्खननबाट प्राप्त गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि केही अन्य व्यक्तिहरुको तर्फबाट पनि सन् १८७७ सम्मनमा केही न केही भइ नै रहेको थियो । सन् १८७७ देखि २० सौं शताब्दीको शुरु सम्मनमा पुनः सारनाथ अज्ञात एवं उजाड जनसून्य स्थान भएको कारण उद्धार कार्य शिथिल हुन्दै गईरहेको थियो ।

वास्तवमा, त्यस अवधि भित्र एक पटक आधुनिक युगका प्रथम उत्तर-भारतीय भिक्षु महावीर (सन् १८३३-१९१९) ले उद्धार कार्य गर्नु भएको थियो ।

वहाँ सन् १८८४ मा वर्मामा उपसम्पन्न भई भारत फर्कनु भएको थियो । भारतमा वहाँ विभिन्न बौद्ध तीर्थस्थलहरुको अवलोकन गर्दै सारनाथमा पनि पुग्नु भयो । सारनाथमा वहाँले त्यहाँका अवशेषहरुको ठूलूला इटाहरु आ-आफ्नो भवन बनाउन बैलगाडीमा राख्दै लगिरहेको देख्नु भएको थियो । त्यो दृश्य देख्नासाथै वहाँ तुरन्तै तिनीहरुको सामू जानु भई घोर विरोध गर्नु भयो । मामला चर्का चर्की भयो । अन्तमा काशीका तत्कालीन अंग्रेज जिल्लाधिशको उपस्थिति पछि, वहाँबाट सारनाथका ती प्राचीन अवशेषहरुको एक टुक्रा ईटा पनि कसै लैजान नसकिने गरि चौकिदारको व्यस्था गराउनु भएको थियो । यस बनेस्त पछि मात्र भिक्षु महावीर सारनाथबाट कुशीनगर प्रस्थान गर्नु भएको थियो ।

भिक्षु महावीर महास्थविरको देन पछि २० सौं शताब्दीको शुरु देखिन श्रीलंकाका अनागारिका धर्मपाल आउनु भई एक छाप्रोको बन्दोवस्त गरि रहनु भएको थियो । जसको उल्लेख सन् १९०४ मा वहाँलाई सारनाथमा दर्शन गर्न आउनु भएका पंजाव (कांगडा) एक शिख तरुण श्री सन्त निहाससिंह (भारतका प्रथम पत्रकार) ले उल्लेख गर्नु भएको छ ।

अतः २० सौं शताब्दीको शुरु देखिन अनागारिक धर्मपालको रेखदेखमा खुदाई एवं अन्य कार्यहरु प्रज्वलित हुन्दै आएको थियो ।

कुशीनगरको सन्दर्भमा:

बृटिश राज्यको स्थापना पछि विभिन्न ऐतिहासिक स्थलहरुको अनुसन्धान अन्तर्गत कुशीनगरमा पनि राजकिय अधिकारीहरु सबै कार्यमा खटिएका थियो ।

जसमध्ये, सबभन्दा पहिले सन् १८३० को आसपासमा कुशनन नामक एक अंग्रेज पुरातत्वविद् कुशीनगर (कुशीनारा, कसिया) आएको थियो । वहाँ कसिया (वस्ती भएको ठाउँ) मा रहनु भएको थियो । वहाँले यस स्थानलाई Mata Kumar (माता कुमार) उल्लेख गर्नु भएको थियो । यस

वारेमा वहाँ सन् १८३८ मा "Topography and statistics of easterny India" शिर्षकमा एक लेख लन्डनको एउटा पत्रिकामा प्रकाशित गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि सन् १८५४ मा एच.एच. विल्सन (H.H. Wilson) नाम पुरातत्वविद् कुशीनगर आउनु भयो । यहाँले पनि तथ्य रूपमा केही भन्ने नसके पनि सुभावाको रूपमा कसिया नै प्राचीन कुशीनारा (बुद्धको महापरिनिर्वाण स्थल) हुन सक्छ भन्ने अठोट गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि अलेक्जेण्डर जनरल किनघम सन् १८६२ मा कुशीनगर आउनु भयो । वहाँलाई विशेषरूपमा भारतीय पुरातत्व वारेमा ज्ञान थियो ।

वहाँले सदियों देखि नामांकरण गर्दै आएको कुशीनगरको नाम "माथाकुँवर" लाई "मृत कुमार" को अप्रभंशको रूपमा रहन्दै आएको हुनुपर्छ भन्ने अनुमान गर्नु भयो । कुशीनगरमा देखिएको ती उजाड ठाउँलाई 'Fort of dead prince' (मृत कुमारको किल्ला) पनि उल्लेख गर्नु भयो ।

त्यसकारण वहाँले त्यस स्थानलाई मृत शाक्य कुमार (बुद्ध) सित सम्बन्धित रहेको निर्णय लिनु भयो, यसबाट त्यस स्थान अवश्यपनि तथागतको महापरिनिर्वाण स्थल कुशीनारा हो भन्ने अठोट लिनु भयो ।

यसको १५ वर्ष बाद सन् १८७६ मा जनरल किनघमकै एक सहायक ए.सी. कार्लाइल नामक पुरातत्वविद् कुशीनगर आउनु भयो । वहाँले विस्तृतरूपमा कुशीनगरमा रहेको ती भग्नावशेषहरूमा उत्खनन् कार्य शुरु गर्नुभयो, जसको फलस्वरूप परिनिर्वाण स्तूप एवं परिनिर्वाण मन्दिरको भग्नावशेष पत्ता लगाउनु भयो । माटो एवं अन्य विभिन्न चीजवीजहरूले पुरिएको त्यस परिनिर्वाण मन्दिरको भग्नावशेषको उत्खनन् गर्दै जान्दा बुद्धको पनि निर्वाण मूर्ति आसन बाहेक अनेक टुकामा यत्रतत्र परिरहेको देख्नुभयो । त्यहाँको सम्पूर्ण सफाई गरिसकेपछि ज्ञान भयो कि परिनिर्वाण मन्दिर र परिनिवारण स्तूप अगाडि पछाडि बनिएको थियो ।

पुरातत्वविद् ए.सी. कार्लाइलले पूर्ण निरीक्षण गरिसकेपछि निर्वाणमूर्ति एकै पत्थरबाट बनिएको थाहा पाउनु भयो । वहाँले मूर्ति धेरै पटक पलास्तर र पालिश पनि राखिएको कुरा पनि पत्ता लगाउन भयो । कयौं टुकामा छुट्टिसकेको ती सम्पूर्ण टुक्राहरू एकत्रित गरि त्यसको पुननिर्माण गर्नु भयो र मूर्ति पूर्व अवस्था (सदियों देखिकै) मै राख्नु भयो ।

भण्डै २० फिट लम्बाई भएको त्यस निर्वाण-मूर्तिको आसन (चवूतर) मुनी एक शिला लेख पनि थियो जस्मा यी शब्दहरू उल्लेख थियो-

**“देय धमोंयं महाविहार स्वामीनो हरिवलस्य ।
प्रतिमा चयं घटिता दिनेन माथुरेण ॥”**

अर्थ:-

यो महाविहार स्वामी हरिवलको धर्मदान हो ।

यो प्रतिमा (मूर्ति) मथुरानिवासी 'दिन' (शिल्पकारको नाम) द्वारा निर्मित भएको हो ।

पाँचौ शताब्दीमा निर्मित यस निर्वाण मूर्ति कुशीनाराकै एक धनाध्य मल्लयुवक हरिवलले आफ्नो स्वर्गवामी पत्नी "पद्मावाला" को इच्छा अनुरूप बनाई दिएको थियो, साथै आफ्नो श्रद्धा अनुरूप हरिवलले परिनिर्वाण-स्तूप पनि बनाउनु गएको थियो ।

यसरी युद्धको परिनिर्वाण स्थल कुशीनगर निर्विवाद रूपमा प्रमाणित हुन आयो । यसको प्रमुख श्रेय ए.सी. कार्लाइलाई नै दिन सकिन्छ । वहाँले यहाँ २ वर्ष सम्म रही उत्खनन कार्य गर्नु भएको थियो वहाँले परिनिर्वाण-मूर्तिको रक्षार्थ हाल (सन् १९५६ मा निर्मित) को भन्दा अगाडिको निर्वाण मन्दिर सन् १८७७ मा तयार गर्नु भएको थियो । यस मन्दिरमा परिक्रमा गर्न असुविधा हुनाको कारण पनि प. जवाहरलाल नेहरुको सरकार (स्वतन्त्रता पछि) ले २५०० सौं बुद्ध जयन्ति (सन् १९५६) को समयमा हालको नयाँ परिनिर्वाण मन्दिर तयार गरि दिएको थियो ।

कुशीनगर खुदाईको द्वितीय चरण सन् १९०४ देखि १९०७ सम्मन भारतीय पुरातत्व विभागको रेखदेखमा जे.पी.एच. वोगल (J.Ph. Vogel) ले गरेको उत्खनन् लाई मान्न सकिन्छ ।

वहाँ पछि तेश्रो चरणको रूपमा सन् १९१०-१९१२ सम्मनमा यी हीरानन्द शास्त्रीको तर्फबाट भएको गहन खुदाईलाई लिन सकिन्छ । श्री हीरानन्द शास्त्रीले दाहसंस्कार स्तूप (रामाभार) को पनि उत्खनन कार्य गर्नु भएको थियो, जहाँ सन् १८६२ मा जनरल कर्मिंधमले पनि केही उत्खनन् कार्य गर्ने प्रयाश मात्र गर्नु भएको थियो ।

२० सौं शताब्दीको शुरुमा कुशीनगरमा भएको यस दोश्रो र तेश्रो चरणको खुदाई भिक्षु महावीर महास्थविरको सन्मुख हुनाको कारण पनि निकै प्रगति भएको थियो ।

भिक्षु महावीर महास्थविर पछि वहाँको बर्मी शिष्य उ. चन्द्रमणी महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) ज्यूले पनि कुशीनगरमा ७ दशक सम्मन रहनु भई कुशीनगरका ग्रामीण जनताहरुलाई शिक्षाको साथै श्रद्धालु महानुभावहरुलाई दीक्षा पनि अतून रूपमा दिदै जानु भएको थियो ।

लुम्बिनीको सन्दर्भमा:-

लुम्बिनीको अन्वेदषण कार्यमा अलेक्जेण्डर कर्निंधमको यथार्थ रूपमा केही देन देखिन नआए पनि वृत्तिशकालीन भारत सरकारले नै आफ्नो एक पुरातत्व अधिकृत जर्मनका डा. एलोइज एन्टोन फुहरर (Dr. Alois Anton Fuhrer) लाई सन् १८९५ मा नेपालगंज नजिकैको उजाड भूभागमा एउटा अशोक-स्तम्भ फेला पारेको खबर (सन् १८९३ को मार्च महिनामा बलरामपुरका मेजर श्री जसकरण सिंहद्वारा दिएको) प्राप्त हुनाको कारण, त्यसको खोजखबर गर्न पठाएका थिए । त्यसै वर्ष (मार्च, १८९५ मा) डा. फुहररले लुम्बिनीको पश्चिम (कपिलवस्तु जिल्ला) निग्लीहवा भन्ने स्थानमा पनि अर्को एक ब्राम्ही लिपि कुदिएको अशोक-स्तम्भ फेला पार्नु भएको थियो, जुन हाल सम्मन पनि दुई टुक्राको रूपमा जमिनमा परिरहेको छ ।

त्यसबेला खड्ग शम्शेर (जो रणोद्विपसिंहको हत्याकाण्ड (४२ साल पूर्व) मा शामिल थिए) पाल्पाका वडा हाकिमको रूपमा प्रधानमन्त्री वीर शम्शेर (मन्त्रीकाल, सन् १८८५-१९०१) द्वारा खटिएका थिए वहाँ (खड्ग शम्शेर) को पुरातत्व विषयमा दिलचस्पी (अभिरुची) हुनाको कारण, रुम्मिनदेई (त्यस ताका लुम्बिनीको नाम) को जङ्गलमा एउटा ढुंगे खम्बा जस्तो चीज वजमिनमुनि गाडिएको कुरा थाहा पाउनासाथ वहाँले त्यस ठाउँमा गई त्यो खम्बा वरिपरि माटो खनि खम्बा निकाल्ने प्रयास गर्नु भएको थियो ।

त्यसैबेला भारतीय पुरातात्विक सर्वेक्षण विभागबाट खटिएका डा. फुहरर १ डिसेम्बर १८९६ को दिन खड्ग शम्शेरलाई भेट्न उपर्युक्त खोदाई भएको स्थानमा पुग्नु भएका थिए । वहाँले जमिनमुनि गाडिएको त्यस खम्बामा ब्राम्हौलिपिको अभिलेख पत्ता लागेपछि त्यसको अर्थ ब्राह्मीलिपि विशेषज्ञबाट ठम्याइए पछि भगवान बुद्धको जन्मस्थल लुस्विनो उपवनमा सम्राट अशोकले ठडाएको खम्बा त्यही हो भन्ने प्रमाणित भयो, जुन १९ सौं शताब्दीको एक महान जाविशकारको रूपमा मानियो ।

खड्ग शम्शेर र डा. फुहररद्वारा अशोक स्तम्भ पत्ता लागेपछि लगतै भारतका प्रसिद्ध पुरातत्वविद् श्री पूर्णचन्द्र मुकर्जी (P.C. Mukherji) ले सन् १८९८-९९ मा वैज्ञानिक तवरबाट उत्खनन गरि लुम्बिनीको पश्चिम तर्फका धेरै ऐतिहासिक स्थलहरूको पत्ता लगाउनुको साथै अस्पष्ट भईरहेको मायादेवीको मूर्तिलाई पनि सहि रूपमा पहिचान गरि सकेपछि आफ्नो सम्पूर्ण रिपोर्ट (विवरण) सन १९०१ मा प्रकासित गर्नुभयो ।

वहाँ पछि नेपालका सुप्रसिद्ध पुरातत्व, साहित्य एवं संस्कृति प्रेमी फिल्ड मार्शल जनरल केशर शम्शेरले सन् १९३३ देखि सन् १९३९ सम्म लुम्बिनीको उत्खनन कार्य गराउनु भएको थियो । वहाँको त्यस उत्खनन कार्यबाट अनेक पुरातात्विक वस्तुहरू प्राप्त भएको थियो साथै मायादेवी मन्दिरको पनि जिर्णोद्वार पनि श्रद्धालु व्यक्तिहरूलाई सजिलैसित मायादेवीको मूर्ति दर्शन गर्न सक्ने गरि बनाई दिए । जहाँले मन्दिर अगाडिको कुण्ड (सिद्धार्थ जन्माउनु अगाडी मायादेवीले नुहाएको पोखरी) लाई पनि विस्तृत गरि बनाई दिए ।

जनरल केशर शम्शेरको उत्खनन कार्य पछि सन् १९४४ को ३१ नवम्बरको दिन सारनाथमा स्थापित “धर्मोदय-सभा” को तर्फबाट निरन्तर रूपमा लुम्बिनीको रेख-देख हुदै आएको थियो ।

यसरी लुम्बिनीको सन्दर्भमा जनरल अलेक्जेण्डर कर्निधमको केहि-देन-देखिन नआएपनि तथागतको अन्य ३ तीर्थस्थलको साथै नालन्दा, वैशाली र साँचीमा वहाँले गर्नुभएको खुदाईलाई पनि कहिल्यै विर्सन सक्दैन ।, ती ठाउँहरूमा गरिएको खुदाईको संक्षिप्त वर्णन यस प्रकार छः-

१) नालन्दा:

चिनीयाँ यात्री हुयन् साँङ्ग (सातौं शताब्दीको यात्रा विवरण) र लामा तारानाथ (१६ औं शताब्दी)को इतिहास (भारतमा बौद्ध धर्मको इतिहास) को अध्ययन पछि जनरल कर्निधमले नालन्दामा आधुनिक अन्वेषणको कार्य शुरु गर्नु भयो । वहाँले सन् १८६२ मा पत्ता लगाउनु भयो कि हुयन् साँङ्गद्वारा

वर्णित नालन्दा, पटना जिल्लाको “वडगाँव” को आसपासमै हुनुपर्दछ । वहाँबाट तयार गरिएको “नालन्दा-विवरण” प्रकाशित हुनासाथै चीन, जापान, श्याम (थाइलैण्ड), सिंहल, (श्रीलंका) वर्मा, तिब्बत आदि देशका बौद्ध यात्रुहरुको आगमन नालन्दामा शुरु भयो ।

जसको फलस्वरूप सन् १९१५ देखि नालन्दामा खुदाईको कार्य शुरु भयो । त्यस कार्यको निमित्त “Royal Society of Great Britain and Ireland” नामक संस्थाको मदतबाट भारतीय पुरातत्व विभागका डाइरेक्टर (निर्देशक) सर जान मार्शन र स्पूरनर साहेवको रेखदेखमा शुरु भएको थियो । जुन कार्य पछि “भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभाग” ले लिएको थियो । यस विभागले वैज्ञानिक तवरबाट खुदाई गर्नको निमित्त डा. हीरानन्द शास्त्रीलाई नालन्दा पठाउनु भएको थियो ।

यसरी लगातार रुपमा खुदाईको परिणाम स्वरूप नालन्दाको गौरव पुनः एक पल्ट संसारमा प्रकट भयो । आज आएर प्रतिवर्ष लाखौंको संख्यामा देश-विदेशका यात्रुहरु नालन्दाको खण्डहरु (प्राचीन विश्वविद्यालयको भग्नावशेष) दर्शन गरि भारतको साँस्कृतिक महत्ताको अनुभव गरि फर्कन्थे ।

२) वैशाली:-

वैशालीको बारेमा पनि जनरल कर्निधमले बौद्ध र जैनग्रन्थको अध्ययनको साथै हुयन साँङ्कै यात्रा विवरणबाट वैशालीको स्थानबारे पत्ता लागे पनि वहाँ सन् १८६२ मै वैशाली पुग्नु भएको थियो । वैशालीको आधुनिक नाम ‘बसाढ’ को रुपमा रहेको छ, त जैनग्रन्थमा उल्लेखित ‘वणिक-ग्राम’ अनुरूप ‘बनिया’ पनि रहन गएको छ, आज आएर ती दुवै संयुक्त रुपमा ‘बनिया -बसाढ’ नामबाट सुविख्यात छन्, जुन उत्तर विहारको मुजफ्फरपुर जिल्लामा अवस्थित रहेको छ ।

जनरल कर्निधमको वैशाली-विवरण सन् १८८० मा प्रकाशित भएको थियो । वहाँको वैशाली-विवरण हेरेर नै सन् १९०३-४ मा, त्यहाँको खुदाई गर्न “भारतीय-पुरातत्व-सर्वे-क्षण-विभाग” ले ‘डा. ब्लास्’ लाई नियुक्त गरिएको थियो ।

जनरल कर्निधमले आफ्नो खुदाईमा बौद्ध-साहित्यमा उल्लेखित ‘कटापारशाला’ को भग्नावशेष पनि पत्ता लगाउनु भएको थियो ।

डा. ब्लाशले गर्नु भएको खुदाई पछि डा. स्पूरनले पनि सन् १९१३-१४ मा वसाढको खुदाई गराउनु भएको थियो, जुन खुदाईमा वहाँलाई मौकाल सम्मनको सामाग्री (चीज-बीज) प्राप्त भएको थियो ।

३) साँची:-

सन् १८१८ मा सर्वप्रथम जनरल टेलरले सुप्रसिद्धस्थान साँची पत्ता लगाउनु भएको थियो ।

सन् १८५१ मा अलेक्जेण्डर कर्निधम र वहाँको साथी केपटन एफ.सी. मेनीले स्तूप नं. २ र ३ भित्र विस्तारै उत्खनन गर्नु भएको थियो, जहाँबाट वहाँहरुले ५ फिट लामो एक पत्थर मुनि दुईवटा

वाकस भेटाउनु भएको थियो, जुन वाकसभिन्न सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन (बुद्धका अग्रश्रावक) को अस्थिधातु राखिएको थियो । वहाँहरूले ती पवित्र अवशेष (अस्थि-धातु) लण्डनमा पठाउनु भयो, जहाँको “केन्सिङ्गटन म्यूजियम” मा ती धातु सन् १९४७ को जनवरी सम्मन् राखिएको थियो । वल्ल, ती धातु “महाबोधि सोसाइटी” को तर्फबाट भारतमा फर्काउन पाइएको थियो ।

जनरल कर्निधम र मेसीको देन पछि सन् १८८१ मा तत्कालिन संग्राहालयहरूको संचालक मेजर कोलले साँचीको पहाडी क्षेत्रलाई साफ गर्नु भएको थियो । वहाँ ३ वर्ष सम्मन रही वडा कुशलताका साथ प्राचीन स्मारकहरूको सुरक्षा गर्नु भएको थियो ।

वहाँ पछि पुनः वर्तमान रूप प्रदान गर्नमा सफल हुनु भएका भारतीय पुरातत्व विभागका अध्यक्ष सर जाँन मार्शलको कठिन परिश्रमलाई पनि कर्मले विर्सन सकिदैन । वहाँको कार्यमा जंगलको व्यापक सफाई, उत्खनन र स्मारकहरूको संरक्षण प्रमुख हुन आउछ ।

यसरी १९ सौं शताब्दीमा, भारतमा बृटिश शासनकाल अन्तर्गत नै महान पुरातत्वविद् जनरल अलेक्जेण्डर कर्निधमले विभिन्न बौद्ध-तीर्थ स्थलहरूको अन्वेषण एवं उत्खनन कार्य गर्नु भई बुद्ध धर्ममा परिरहेको आवरणहरूलाई हटाई बुद्ध धर्मलाई विश्वको सामुन्ने एतिहासिक प्रमाणिकताका साथ सुपरिचित गराउन निकै सफल हुनु भएको थियो ।

- सन्दर्भ -

- १) बौद्ध धर्म औरावहार - श्री हवलदार त्रिपाठी 'सत्त्वदय'
- विहार राष्ट्रभाषा - परिषद
पटना - १९६०
- २) नेपालमा पुरातत्व - साफल्य अमात्य, साभ्ना प्रकाशन, २०३६
- ३) नेपालमा बौद्ध धर्म - भूवनलाल प्रधान
- नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान - २०४५
- ४) लुम्बिनी, छगु ऐतिहासिक विवेचना - भिक्षु सुदर्शन
केलटोल, कान्तिपुर - लुम्बिनी वर्ष १९७९
- ५) कुशीनगर दिग्दर्शन - भागवत सिंह एम.ए.
- श्रीमती सावित्री सिंह, कुशीनगर १९८८
- ६) सान्नाथ - वसुदेव शरण अग्रवाल
भारतीय पुरातत्व विभाग, दिल्ली १९५८
- ७) साँचो - श्रीमती देवला भित्र
भारतीय पुरातत्व विभाग, दिल्ली - १९६८
- ८) अग्रश्रावक सारिपुत्र - मौद् गल्यायन तथा साँची -

धर्मोदय सभा, कालिम्पोङ्ग - १९५१

३. फ्रेडरिक मायक्स मूलर

आधुनिक युगमा पूर्वीयभाषा, धर्म, र साहित्यमा विशेष योगदान दिने केही यूरोपीय विद्वानहरुमा मायक्स मूलर पनि एक प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ ।

वहाँको जन्म ६ डिसेम्बर १८२३ को दिन जर्मनीको देसाउमा भएको थियो । वहाँका पिता 'विल्हेम मूलर' एक विख्यात कवि हुनुहुन्छ ।

वाल्यवस्थामा मायक्स मूलरले संगीतमा खूब रुची लिनु भएको थियो । तर पछि गएर (युवावस्थामा) आफ्नो वाल्यकालको लक्ष्य (संगीत नै आफ्नो व्यवसाय गर्ने) लाई छोड्नु भएको थियो ।

आफ्नो अध्ययनकालमा वहाँले प्राचीन भाषाप्रति विशेष पक्षपात हुन गएको कारणले सन् १८४१ मा लिपजिग विश्वविद्यालयमा प्रवेश गरी संस्कृत भाषाको अध्ययन शुरु गर्नु भएको थियो । यसैमा वहाँले सन् १८४३ मा पौ.एच.डी. गर्नु भएको थियो ।

जसको फलस्वरूप सर्वप्रथम वहाँले विख्या संस्कृत नीति-कथा संग्रह "हितोपदेश" को अंग्रेजी अनुवाद गरी सन् १८४४ मा प्रकाशित गर्नु भएको थियो ।

फ्रेडरिक मायक्समूलर (सन् १८२३-१९००)

यसपछि वहाँ वर्लिन जानुभयो र वहाँले त्यहाँ नियमित रूपले वाँप र शोलिंगको व्याख्यान सुन्नु भयो । यसैवेला देखि वहाँले भाषा विज्ञानका साथै दर्शनशास्त्रलाई पनि आफ्नो अध्ययनमा सामेल गर्नुभयो ।

वर्लिनबाट सन् १८४५ मा वहाँ पेरिस जानु भयो र त्यहाँ यूजीन वर्नाफ (सन् १८०१-१८५२) देखि वहाँ निकै प्रभावित हुनुभयो । वहाँकै परामर्शबाट मायक्स मूलरले ऋग्वेदको काम (सम्पादनको साथै अनुवाद) शुरु गर्नु भएको थियो ।

पेरिसबाट वहाँ सन् १८८६ मा ईङ्लैण्ड जानु भयो । त्यहाँ "ईस्ट ईण्डिया कम्पनी" को बोर्ड अफ डाइरेक्टर्सद्वारा पनि ऋग्वेदको काममा सहायता लिन केही समय रहनु भयो ।

ऋग्वेदको पाण्डुलिपि यकत्रित गर्न वहाँ फेरि-पेरिस जानुभयो । तर यसवेला (सन् १८४८) फ्रान्समा क्रान्ति हुन गयो । त्यासकारण वहाँ तुरुन्तै लण्डन फर्कनुभयो ।

माय्क्स मूलर लण्डन फर्कनु भएदेखि नै अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटी प्रेसले वहाँको पाण्डुलिपिको (ऋग्वेद) प्रथम अंकको प्रकाशन शुरु गर्‍यो । अतः वहाँले अक्सफोर्डमै सदाको निर्मित रहने विचार गरी त्यही नै रहनुभयो । सन् १८५० देखि वहाँले अक्सफोर्डमा पढाउने काम पनि शुरु गर्नुभयो ।

प्रोफेसर माय्क्स मूलरले सन् १८५१ मा एक यस्तो ग्रन्थ लेखि प्रकाशन गर्नु भयो, जसमा समस्त प्राचीन संस्कृत साहित्यको विवरणले पूर्ण भएको थियो त्यो पनि कालानुक्रमानुसार थियो । ग्रन्थको नाम थियो - "History of Ancient Literature" .

यहाँको जीवनमा एक यस्तो पनि अप्रिय घटना घटेको थियो, जसबाट यहाँलाई निकै चित्त दुखेको थियो । घटना यस प्रकार थियो । सन् १८५० मा अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा संस्कृतमा प्रोफेसर हुनु भएका एच.एच. विल्सनको मृत्यु भएको थियो यहाँको उक्त रिक्त स्थानमा योग्यता तथा प्रकाशित ग्रन्थको आधारमा सबभन्दा बढी र उचित अधिकार माय्क्स मूलरको थियो, वहाँलाई यसमा नियुक्तिको आशा पनि थियो । तर वहाँ एक विदेशी हुनुको साथै र धार्मिक प्रश्नप्रति वहाँको विस्तृत दृष्टिकोणबाट सबै परिचित थिए । उक्त पदको निमित्त चुनावको उत्तरदायित्व धर्माधिकारोहरलाई छोडिदिएको थियो । अक्सफोर्ड क्षेत्रको पादरीले माय्क्स मूलरको विपक्षमा मत दियो । माय्क्स मूलरले यसमा आफ्नो योग्यताको अपमा नगरेको सम्भे ।

अक्सफोर्डको यस्तो पक्षपातपूर्ण वातावरणलाई वहाँ रहन चाहेन । आफ्नो सारा योग्यता एवं पूर्ण परिश्रमका साथ वहाँ एक अन्य संस्थामा नियुक्ति प्राप्त गर्ने तर्फ लागे सन् १८६१ र १८६३ मा वहाँले राँयल इष्टीच्युशनमा “भाषागत विज्ञान” (Science of thought) को बारेमा पनि व्याख्यान दिनु भयो ।

सन् १८६८ देखि वहाँ फेरि तुलनात्मक भाषा विज्ञानको प्रोफेसर हुनुभयो वहाँले तुलनात्मक रूपले पौराणिक कथा, कहानी (Mythology) को पनि विस्तृत एवं गम्भीररूपले लेखि लेख्दै जानु भयो ।

सन् १८७८ मा माय्क्स मूलरले “धर्मको उत्पत्ति एवं प्रगति (Origin and growth of religion) को बारेमा पनि अनेक व्याख्यान दिनुभएको थियो ।

सन् १८७९ देखि माय्क्स मूलरले आफ्नो जीवको महानतप एवं सर्वाधिक महत्वपूर्ण कार्यमा हात लगाउनु भयो । त्यो हो योजनाबद्ध रूपले “पूर्वीय पवित्र ग्रन्थ” (The sacred books of the East) को सम्पादन एवं प्रकाशन ।

यस संग्रहमा जम्मा ५१ वटा पूर्वीय देशका पवित्र ग्रन्थहरू संग्रहित छन् । जुन विभिन्न पूर्वी देशीय विद्वान (पूर्वी भाषा, धर्म र साहित्यमा दिलचस्पी लिने विद्वान) हरुबाट अनूदित ग्रन्थहरूको संकलन माय्क्स मूलरले गरी प्रकाशन गरेको थियो ।

वहाँको यस “पूर्वीय पवित्र ग्रन्थ” मा परेका केही बुद्ध-धर्म सम्बन्धी किताबहरू निम्न हुन्-

- १) धम्मपद - माय्क्स मूलर
- २) सुत्त निपात्त- फौसबल

- ३) बुद्धिष्ट सुत्तज् - टी.डब्ल्यू रीस डायविड्स
- ४) विनयपिटक - टी.डब्ल्यू रीस डायविड्स, हरमन ओल्डेन वर्ग - ३ खण्डमा
- ५) दि क्वेशन अफ किङ्ग मिलिन्द - टी. डब्लु रीस डायविडग - २ खण्डमा, आदि ।

माय्क्स मूलरको अर्को एक उल्लेखनिय व्याख्यान हो - सन् १८८२ मा केम्ब्रिजमा दिनु भएको भाषण - "India what can it teach us" . यो व्याख्यान सन् १८८३ मा नै पुस्तकको रूपमा प्रकाशन भएको थियो ।

वहाँले अक्सफोर्डमा पढ्न आउने संस्कृतका विद्यार्थीहरुलाई जस्तो, सक्दो सहायता गर्नु पर्ने हो गर्नु हुन्थ्यो साथै यसमा उचित परामर्श पनि दिनुहुन्थ्यो ।

यसरी फ्रेडरिक माय्क्स मूलरले आफ्नो जीवनको शुरु देखि जुन उद्देश्य लिएको थियो, त्यस अनुसार प्राचीन पूर्वीय भाषा, धर्म र साहित्य सम्बन्धी विभिन्न विषयमा अध्ययन, अध्यापन गरी गराई उद्देश्यपूर्ण जीवन विताई २८ अक्टोबर १९०० ई. का दिन यस संसारबाट सदाको निमित्त प्रस्थान गर्नु भयो । वहाँको प्रकाशित बुद्धधर्मका पुस्तकले पश्चिमी जगतलाई बुद्धधर्मको ज्ञान दिनमा ठूलो सघाउ पुऱ्याएको छ ।

- सन्दर्भ -

- १) विश्वव् बुद्ध-धर्म (भाग ४) - भिक्षु सुदर्शन
- चन्द्रवीर सिंह कंसाकार, पुतली सडक काठमाण्डौ - बु.सं. २५१८
- २) हम भारत से क्या सीखे ? - फ्रेडरिक माय्क्स मूलर
अनुवादक: कमलाकर तिवारी एवं रमेश तिवारी

-आदशै हिन्दी पुस्तकालय, इलाहाबाद, १९६७

सर इडविन आर्नल्ड (सन् १८३२-१९०४)

४. सर इडविन आर्नल्ड

आधुनिक युगमा विश्वमा बुद्ध -धर्मको प्रचार प्रसार गर्नमा प्रमुख भूमिका निभाएको एक सुप्रसिद्ध काव्यको नाम हो - "The light of Asia " .

यस काव्यको रचयिता हुनुहुन्छ - र इडविन आर्नल्ड (Sir Edwin Arnold) .

वहाँको जन्म १० जुलाई १८३२ को दिन, पिता रवर्ट कोल्स आर्नल्ड (Robert Coles Arnold) माता सराह पिजे आर्नल्ड (Mrs. Sarah Pizzezy Arnold) को दोश्रो सुपुत्रको रूपमा इङ्ग्लैण्डको केण्ट (Kent) नगरमा भएको थियो ।

वहाँ सानै उमेरदेखि विलक्षण बुद्धिका थिए र पढ्न लेख्नमा खुबै तेजी थिए । १२ वर्षको कलिलो उमेरमा नै वहाँले आफ्नो साहित्यिक प्रतिभा देखाउन सफल हुनु भएको थियो । वहाँले रचना गर्नु भएको कविता देखि सबै छक्क पर्थे ।

रवर्ट कोल्स आर्नल्डले आफ्नो सुपुत्रको विशेषता देखी प्रसन्न भइ वहाँलाई अक्सफोर्ड विश्व विद्यालयमा भर्ना गरिदिएको थियो । केही समय भित्रै सन् १८५२ मा "The feast of the Belshazzar" नामक कविता लेखि अक्सफोर्डमा "न्यूडिगेट पुरस्कार" (Newdigate Prize) पाउनु भएको थियो ।

वहाँको पहिलो कविता संग्रह "Poems Narrative and Lyrical" सन् १८५३ मा प्रकाशन भएको थियो ।

सन् १८५५ मा (२३ वर्षको उमेरमा) वहाँले क्याथेराइन विडल्फ (Catherine Biddulph) नामक महिलासंग विवाह गर्नु भएको थियो । विवाह गरेको ३ वर्ष बाद वहाँको जीवनमा विशेष मोड आयो, त्यो हो भारतको पूर्णास्थित डेक्कन कलेज (Deccan College) मा प्रिन्सिपल नियुक्त हुनु ।

अतः वहाँ सन् १८५७ को नवेम्बर महिनामा आफ्नो परिवार (पत्नी र सुपुत्र लेस्टर Lester) साथ लिई भारत आउनु भयो ।

आफ्नो देशको भन्दा भिन्दै वातावरण, प्राकृतिक विविधता मानिसहरुको विभिन्न रहन सहन, विभिन्न शैलीका प्राचीन मन्दिरहरुको देश भारतको दृश्यावलोकनले आर्नल्ड साहेब निकै प्रफुल्लित हुनु भयो । अतः वहाँलाई पूर्वीय धर्म दर्शनका साथ पश्चिमी विज्ञानको समन्वय गर्न अवसर मिलेको थियो ,

सन् १८६१ मा इडविन आर्नल्ड, आफ्नी पत्नीको अस्वस्थताको कारण ४ वर्षवाद इङ्ग्लैण्ड फर्कनुभयो । जहाँ इङ्ग्लैण्ड फर्कनु भए देखिन "The Daily Telegraph" नामक समाचार पत्रको काममा लाग्नु भयो । पछि आएर वहाँ यस समाचार पत्रको सम्पादक पनि हुनु भएको थियो । यस समाचार पत्रिकामा वहाँले ४० वर्ष सम्मन काम गर्नु भएको थियो । अतः वहाँको लेखन शक्ति प्रखर भई सकेको थियो । भारत सम्बन्धी लेख्ने वहाँको जुनसुकै रचना हेर्दा प्रायःलाई विश्वासकै लाग्दैन कि यसको रचयिता विदेशी महानुभाव हुनुहुन्छ ।

पूनाको डेक्कन कलेज, संस्कृत कलेज पनि थियो अतः संस्कृतमा पनि वहाँकी पूणज्ञान थियो । त्यसैले संस्कृतका कतिपय ग्रन्थहरु वहाँले अंग्रेजीमा अनुवाद गर्नुभएको थियो । जस्मा १२ औं शताब्दीका काव्यकार जयदेवको "गीत गोविन्द" गिति-काव्य पनि थिए, साथै वहाँले "हितोपदेश" का केही भागहरु पनि अनुवाद गर्नु भएको थियो ।

त्यसवेला संस्कृत भाषाको प्रचार प्रसार निकै भएतापनि पालि भाषाको ज्ञान प्रायः सून्य नै हुनाको कारण वहाँ ४ वर्ष सम्मन भारतमा रहेर पनि पालि भाषा एवं साहित्यको अध्ययन गर्ने मौका प्राप्त गर्न सकेको थिएन । त्यसवेला इङ्ग्लैण्डमा पनि व्यवस्थित रूपमा पालि भाषाको अध्ययन मुलभ थिएन ।

यद्यपि त्यहाँ रवर्ट सीजर चिल्डर्स (Robert Caesar Childers) नामक बौद्ध विद्वानले श्री लंकाबाट फर्कनु भए पछि सन् १८७२ र १८७५ मा गरि दुई भागमा “पालि-शब्दकोष” (The Dictionary of the Pali Language) प्रकाशित गर्नु भएको थियो । “खुद्क पाठ” त चिल्डर्सज्यूले सन् १८७० मै अनुवाद गरि प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

त्यस्तै सन् १८७८ मा डा.टी. डब्ल्यू रीस डायविडस् (Dr. T. W. Rhys. Davids) ले पनि "A manual of Buddhism" नामक ग्रन्थ तयार गरि प्रकाशन गरि सक्नु भएको थियो ।

संस्कृत ग्रन्थहरु एवं पालि साहित्यमा आधारित माथि उल्लेखित केही ग्रन्थहरुको आधारबाट अध्ययन मनन गरि सर इडविन आर्नल्डले सन् १८७९ मा “The light of Asia” नामक काव्यात्मक बुद्ध जीवनी तयार गरी प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

यस ग्रन्थ मूल रूपमा थेरनाद (स्थविरवाद) मा आधारित देखिएता पनि यसको कथावस्तुमा महायानी दृष्टिकोण पनि समावेश भएको थियो, जसको उदाहरणको रूपमा यो महा काव्य “ओम्मणि पद्मे हूँ” को उल्लेख सहित अन्त गरिएको थियो ।

यसको अलावा त्यस ग्रन्थमा एक दुई ठाउँमा मूल बौद्ध ग्रन्थहरुको परम्परासंग नमिलेका केही कुराहरु पनि उल्लेखित थियो । तैपनि त्यस वेला (परिस्थिति) मा अंग्रेजी पाठकहरुको निमित्त यो पुस्तक एक महान धर्म संस्थापक सिद्धार्थ गौतम बुद्ध सम्बन्धी तथ्य हासिल गर्ने प्रमुख श्रोत हुन गएको थियो ।

अतः यसको लोकप्रियता दिन दिनो बढ्दै गयो, जसको फलस्वरूप ५ वर्ष वित्दा नवित्दै इङ्ग्लैण्डमा मात्र यसको ३० औं संस्करण निस्किएको थियो । सन् १९७० सम्मा इङ्ग्लैण्डमा यसको ६० औं संस्करण र अमेरिकामा ८० औं संस्करण निस्किएको थियो ।

यस पुस्तकको प्रथम प्रकाशन (सन् १८७९) को ८ वर्ष बाद डा. आर्थर फुगस्ट (Dr. Arthur Pfungst) ले जर्मनभाषामा अनुवाद गरि सन् १८८७ मा प्रकाशित गर्नु भएको थियो । जर्मनी पाठकहरुले यसको उत्साह वर्धक रूपमा स्वागत गरेकोले पुनः यसको जर्मनी अनुवाद सन् १८९१ मा कोनराड वेर्निक (Konrad Wernicke) ले पनि गर्नु भयो त तेश्रोपटक सन् १९२३ मा अल्ब्रेच्ट शाय्फर (Albrecht Schaeffer) ले अनुवाद पूर्ण गरि प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

यसरी "The light of Asia" को प्रकाश फैलिन्दै गयो यूरोपका अन्य भाषाहरुमा पनि यसको अनुवाद हुन्दै गयो, जस अनुसार सन् १८९५ मा-डच सन् १८९९ मा फ्रान्सेली, सन् १९०६ मा चेकोस्लोवियायी, सन् १९०९ मा इटाली भाषामा पनि अनुवाद एवं प्रकाशन हुन्दै गयो ।

यो काव्य ग्रन्थद्वारा प्रेरणा पाएर कयौं युवाहरु एवं साहित्य कारहरुले अनुकरणात्मक ढंगले बुद्धको विषयमा लेखन प्रयास गरेको थियो, जस्मा वहाँहरु सफल पनि हुन्दै गएको थियो ।

सन् १८८४-८५ सम्मनमा "The light of Asia" को प्रसिद्धि चरम सिमामा पुगिसकेको थियो । विश्वका असंख्य बौद्ध समुदायको लागि 'इडविन आर्नल्ड' उनीहरुको धर्मका सुविज्ञ महाविद्वान भइसकेका थिए । सुदुर पूर्वका स्थविरवादी बौद्ध राष्ट्रहरुले वहाँलाई आ-आफ्नो देशमा व्याख्यानको निमित्त निमन्त्रणा पठायो ।

अतः वहाँ सबभन्दा पहिले भारतमा आउनु भयो । धेरै समय देखि वहाँलाई बुद्धगया सहित बौद्धहरुका अन्य तीर्थस्थलहरु हेर्ने उच्च अभिलाषा रहेको थियो पहिले वहाँ ४ वर्ष सम्मन भारतमा रहेर पनि ती स्थानहरुमा जाने मौका पाएको थिएन ।

वहाँ विशेषतः ऋषिपतन मृगदावन (सारनाथ) र बुद्धगया प्रति आकर्षित थिए । किनकि ती ठाउँहरु संसारभरका बौद्धहरुको निमित्त अति पवित्र थियो । बुद्धगयामा बुद्धत्व प्राप्त पछि तथागत सम्यक सबुद्धले सबभन्दा पहिले ऋषिपतन-मृगदावनमै पञ्चवर्गीय भिक्षुहरुलाई सर्व प्रथम धर्मचक्र-प्रवर्तन (धर्मोपदेश) गर्नु भएको थियो । अतः वहाँ सबभन्दा पहिले सारनाथ पुग्नु भएको थियो । सारनाथको दिग्दर्शन पछि कवि आर्नल्ड गहिरो श्रद्धा लिई बुद्धगया प्रस्थान गर्नु भयो । त्यो बेला, त्यो स्थान एक शैव पुजारी (हिन्दू) महन्तको अधिनमा रहेको थियो र एकदमै शोचनिय अवस्थामा वेहाल थियो बुद्धगयामा जस्तो कदर एवं महत्व हुनु पर्ने थियो, त्यो केही थिएन । त्यहाँको त्यस वातावरण देखि वहाँको मनमा निकै आघात पयो र केही गर्नु नै पर्छ भन्ने मनमा लाग्यो । तर त्यति बेला वहाँले त्यस विषय कसैलाई केही नभनी त्यो शैव महन्त सित बोधिवृक्षका केही पातहरु लिई श्री लंका जानु भयो ।

श्री लंकामा वहाँ सबभन्दा पहिले 'पान्दुरा' भन्ने स्थानमा जानु भयो, जहाँ सन् १८७३ मा श्रामणेर भिगेत्तुवते गुणानन्दले इशाईहरुसंग शास्त्रार्थ गरि जिती श्रीलंकामा बुद्ध धर्मको पुनरुत्थान गरेको थियो । त्यहाँको ऐतिहासिक 'रन्कोथ विहार' (Rankoth Vihar) मा विशेषतः सुप्रसिद्ध विद्वान वेलिगम श्री सुमंगल महानायक थेर अन्य हजारौं भिक्षु एवं उपासक उपासिकाहरुले वहाँले बुद्ध धर्मको निमित्त गरेको कार्यको प्रतिफलस्वरुप 'अभिनन्दन-पत्र' चढाएको थियो ।

वहाँले महानायक वेलिगम सुमंगल थेरसित दुइ घण्टा सम्मन् बुद्धगयाको दुर्दशा सम्बन्धि कुराकानी गर्नुको साथै त्यो पवित्र स्थानको उद्धार गर्नको निमित्त आर्नल्डले तत्कालै श्रीलंकाको गर्भनर मद्रासका गर्भनर एवं भारतका राज्यमन्त्री लगायत वाइसराय कहाँ सम्मन पनि बुद्धगयाको उद्धार कार्य गर्ने सम्बन्धी उपयुक्त कुरा जनाई पठाएको थियो ।

मर इडविन आर्नल्ड पान्दुराबाट कोलम्बो जानुभयो । त्यहाँ पनि विद्योदय परिवेशमा वहाँको भव्य स्वागत गरियो । त्यहाँ बौद्ध भण्डाका आविष्कारक हेनरी स्टील अल्कोट (Henry Steel Olcot) पनि उपस्थित थिए । कोलम्बोबाट इडविन आर्नल्ड कैण्डी (Kandy) जानुभयो, जहाँ बुद्धको दन्त धातु मन्दिर (The Dalda Maligawa) अवस्थित थियो ।

श्रीलंकाको भ्रमणमा सर इडविन आर्नल्डले बुद्धगया सम्बन्धी प्रशस्त चर्चा मात्र गरेको थिएन, वहाँले आफ्नै सम्पादनमा निस्कने "The Daily Telegraph" पत्रिकामा पनि बुद्धगयाको पवित्र र त्यहाँको दुर्दशा बारे रचना (लेख) लेख्नु भई सबैको ध्यान आकर्षित गर्नु भएको थियो ।

त्यस "बुद्धगया" सम्बन्धि रचना पढेर नै श्रीलंकाका एक प्रतिष्ठित हेवावितरण परिवारका एक नवयुवक डोन डेविड (पछि अनागारिक धर्मपाल) बुद्धगयाको दुर्दशालाई सुधार्न घरवार त्यागेर भारत आउनु भएको थियो ।

त्यस्तै स्मरणिय छ, सर इडविन आर्नल्डको "The light of Asia" काव्यात्मक बुद्ध जीवनी पढेर आलेन बेनेट (Allan Bennett) नामक एक अंग्रेज युवक पनि घरवार त्यागी बुद्ध-धर्म प्रचार प्रसारको निमित्त श्रीलंका सम्मन् आउनु भई बौद्ध-धर्ममा दौक्षित (श्रामणेर एवं उपसम्पन्न) हुनु भएको थियो ।

सन् १८८९ मा इडविन आर्नल्डले जापान र अमेरिकाको पनि भ्रमण गर्नु भएको थियो । जापानमा वहाँले 'बुद्धगया' सम्बन्धी दिनु भएको व्याख्यानबाट प्रभावित भई एक जापानी बौद्ध संस्थाले बुद्धगयामा केही जग्गा किनी जापानी भिक्षुहरु राख्ने प्रवन्ध समेत मिलाएको थियो ।

वहाँलाई अमेरिकामा हार्वर्ड विश्वविद्यालय (Harvard University) का प्रमुख चार्ल्स विलियम इलियत (Charles William Eliot) ले निमन्त्रण दिनु भएको थियो । इलियतज्यू हेनरी क्लार्क वारेन (Henry Clark Warren) को सदिच्छा र बौद्ध-साहित्य अनुवाद गर्दै Harvard Oriental Series को रूपमा प्रकाशित गर्दै लैजानुलाई साकार गर्दै आइरहनु भएका व्यक्ति थिए, यो प्रकाशन कार्य सन् १८९६ देखि शुरु भएको थियो । सर इडविन आर्नल्डका कयौं वैज्ञानिक मित्रहरु पनि थिए, जम्मा चार्ल्स डार्विन, हर्वतस्पेशर, जोन स्टेवार्ट, जोनवाल आदि थिए । अतः वहाँले बौद्ध साहित्यको अध्ययन आधुनिक विज्ञानसित तुलना गर्दै जानु भएका थिए निष्कर्षमा वहाँ भन्नु हुन्छः-

" I have often said and I shall say again and again, that between Buddhism and modern science there exists a close intellectual bond"

अर्थात्

“मैले बारम्बार भनिसके र फेरि फेरि पनि भन्छु बौद्ध धर्म र आधुनिक विज्ञानको बीचमा एउटा घनिष्ठ सम्बन्ध छ ।”

यसरी आफ्नो जीवनमा सर इडविन आर्नल्डले बुद्ध र बुद्ध धर्मको महानतालाई संसारको सामुने प्रस्तुत गर्नुको साथै यो धर्म आधुनिक विज्ञानसित पनि मेल खाएको अजगत गराउँदै, सारा बौद्ध जगतमा आफ्नो अमित छाप छोरी २४ मार्च १९०४ को दिन ७३ वर्षको उमेरमा यस संसारबाट प्रस्थान गर्नु भएको थियो ।

- सन्दर्भ -

- १) कवि सम्राट श्री इडविन आर्नल्ड - श्री योगी
- 'धर्मदूत', वर्ष-५, अंक - २

- २) 'द लाइट अफ एशिया' अनि कवि इडविन आर्नल्ड
- 'ज्योति', शाक्य, कालिम्पोङ्ग
- आनन्दभूमि, वर्ष-१३, अंक - ५,६
- ३) Edwin Arnold – William Peiris
– Buddhist Publication Societs - 1970

कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट (सन् १८३२-१९०७)

५. कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट

१९ सौं शताब्दीमा बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ आफ्नो जीवन विताउनु भएका व्यक्तिहरुमा कर्नल, हेनरी स्टील अल्कोट (Colonel Henry Steel Olcott) पनि एक प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ ।

वहाँको जन्म २ अगष्ट १८३२ को दिन अमेरिकाको न्यू जर्से (New Jersey) भन्ने नगरमा भएको थियो । वहाँले न्यूजर्सेमा प्रारम्भिक र माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गरि सकेपछि उच्च शिक्षाको निमित्त कोलम्बिया विश्वविद्यालय (Columbia University) मा पढ्न जानु भएको थियो ।

एक किसान परिवारमा जन्मनु भएको कारण, विशेषतः वहाँको ध्यान वैज्ञानिक कृषि कर्म तर्क थियो । त्यस विषयमा विशेष अध्ययन गर्नाको कारण वहाँको शुरुको जीवन एक सफल कृषकको रूपमा विताउनु भएको थियो । वहाँले किसानहरुको हितको निमित्त "New York Tribune" नामक पत्रिकामा कृषि विषयको लेखहरु प्रकाशित गर्दै जानु भएको थियो । सन् १८५८ देखि वहाँ त्यस पत्रिकाको सह-सम्पादकको रूपमा कार्य गर्दै आउनु भएको थियो ।

जब सन् १८६१ मा अमेरिकामा गृह - युद्ध शुरु भयो, तब वहाँले अखबारको कार्य छोडी सेनामा सक्रिय हुनु भयो । यसबाट नै वहाँ कर्नल (Colonel) हुनु भएको थियो । युद्ध पछि वहाँ फेरि न्यूयोर्कको वार स्तर (वकिल) हरुको समुदायमा सामेल हुनु भयो । यस समुदाय अन्तर्गत वहाँ एक वरिष्ठ न्यायाधिवक्ता पनि हुनु भयो ।

सन् १८७४ देखिन वहाँको जीवनमा नयाँ मोड आउन थाल्यो । त्यसवर्ष वहाँको निमित्त अति गौरवको वर्ष मान्न सकिन्छ, किनकि यस वर्षमा वहाँको सम्पर्क एच.पी. ब्लावत्स्की (H.P. Blavatsky) नामक एक, रसिदन महिलासित सम्पर्क हुन आएको थियो । तीनै महिला (मैडम ब्लावत्स्की) सित वहाँले जीवनभर (ब्लावत्स्की निधन- सन् १८९१) साथसाथ काम गर्नु भएको थियो । त्यस बेला कर्नल अल्कोट मैडम ब्लावत्स्कीको निर्देशनमा पूर्वीय धर्म ग्रन्थहरुमा दिल चस्पी लिनदै आउनु भएको थियो । वहाँको विशेष दिलचस्पी बुद्ध धर्ममा हुन आयो तैपनि सम्पूर्ण धर्महरुको व्यापक समन्वयको आधारमा मानवताको विकास गर्न "The Theosophical Society" नामक एक संस्था सन् १८७५ मा न्यूयोर्कमा कर्नल

हेनरी स्टील अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की मिली स्थापना गर्नु भयो । यसको व्यापक प्रचार-प्रसार गर्न वहाँहरू दुवै जना सन् १८७८ मा भारत आउनु भयो ।

कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्कीलाई बुद्ध धर्मको प्रभाव “पान्दुराको शास्त्रार्थ” बाट भएको थियो, जुन शास्त्रार्थ सन् १८७३ को अगस्त महिनामा श्रीलंकाको पान्दुरा भन्ने स्थानमा ईसाई र बौद्धहरूको बीच भएको थियो । त्यस शास्त्रार्थमा इशाईहरूको तर्फबाट डेविद दे सिल्वा (Rev. David de Silva) प्रमुख रहनु भएको थियो भने बौद्धहरूको तर्फबाट मिगेत्तुवत्ते गुणानन्द (Ven. Migettuwatte Gunananda) नामक श्रामणेर प्रमुख हुनु भएको थियो । त्यस शास्त्रार्थमा श्रामणेर मिमेतु वने गुणानन्द निसन्देह रूपमा विजय हुनु भएको थियो । यसको निमित्त वहाँले श्रामणेर हुनु भन्दा अगाडी यथेस्त मात्रामा, वडो गम्भीर रूपमा इशाई धर्मशास्त्र अध्ययन गर्नु भएको थियो, त्यसपछि मात्र कोटहेनाको विहारमा आई श्रामणेर हुनु भएको थियो ।

त्यसबेला भएको शास्त्रार्थको शम्पूर्ण रिपोर्ट डा. पीबल्स (Dr. Peebles) नामक एक अमेरिकन विद्वानले अमेरिका पुग्ना साथ किताबको रूपमा प्रकाशन गर्नु भएको थियो । त्यस शास्त्रार्थको बेला वहाँ श्रीलंका भ्रमणमा आइरहनु भएको थियो वहाँको यस किताब कर्नल अल्कोटले एक सार्वजनिक पुस्तकालयमा पढनु भएको थियो ।

त्यस शास्त्रार्थको रिपोर्टको प्रभावबाट पनि कर्नल अल्कोटलाई “थियोसोफिकल सोसाइटी” स्थापना गर्ने अभिलाषामा टेवा मिलेको थियो अतः वहाँ श्रीलंका भ्रमण गर्ने आशयले पनि भारतमा आउनु भएको थियो ।

सन् १८७८ मा, कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की भारत पुग्नु भई सिर्फ थियोसोफिकल सोसाइटीको मात्र प्रचार-प्रसार गर्नु भएको थिएन, वहाँहरूले भारतको बम्बई शहरमा २९ नोभेम्बर १८७९ को दिन स्वदेशी वस्तुहरूको संकलन गरि एक प्रदर्शन गर्नु भएको थियो । जब कि तयसबेला भारतमा स्वदेशी वस्तुको मांग गर्नेहरूनै दुर्लभ हुँदै गइरहेको थियो । माँगनै नभएपछि, शिल्पीहरूले आफ्नो व्यवसाय पनि विस्तारै छोड्दै जाने त स्वभाविक भयो । जसको कारण शिल्पीहरूले आफ्नो शिल्पलाई नै बिसर्नै गएको थियो ।

यस्तो वेलामा कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की भारत आउनु भई भारतीय शिल्पीहरूलाई संगठित गरि तिनीहरूलाई निकै प्रोत्साहन दिनु भएको थियो ।

वहाँहरूले यो कार्य स्वदेशी धन्दाका महान प्रचारक महात्मा गान्धी (सन् १८६९-१९४८) को भारत आगमन (सन् १९१५) हुनु भन्दा ३६ वर्ष अगाडि नै भारतीय जनताहरूलाई प्रेरणा दिई स्वदेशी वस्तुहरूको उत्पादन गराउन जोड दिनु भएको थियो ।

भारतको निमित्त वहाँहरूको देन यतिमा मात्र सिमित रहेन, वहाँहरूले भारतको स्वतन्त्रता संग्रामको निमित्त प्रमुख भूमिका निभाएको भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेस’ को स्थापनार्थपनि निकै योगदान दिनुभएको थियो ।

यसरी भारतमा आउनु भई कर्नल अल्कोट र मैदम ब्लावत्स्को ले थियोसोफिकल सोसाइटीको प्रमुख केन्द्र अड्याएर (मद्रास) मा राख्नु भएको थियो । सोसाइटीको मार्फत मानवको आध्यात्मिक विकास गर्न विभिन्न क्रियाकलापहरु गरि सकेपछि पुनः बुद्ध-धर्मको व्यापक प्रचार प्रसारको निमित्त वहाँहरु दुवै जना श्रीलंका प्रस्थान गर्नुभयो ।

वहाँहरु १७ मई १८८० को दिन श्री लंकाको गाल्ल (Galle) भन्ने शहरमा पुग्नु भएको थियो, जुन शहर कोलम्बोबाट ७५ माइल दक्षिण तर्फ थियो ।

वहाँहरु श्रीलंका पुग्नु भएको २ दिन पछि नै गाल्लको विजयानन्द विहारमा अकमेमना धम्माराम थेरको तर्फबाट पहिलोपटक 'पञ्चशील' ग्रहण गरेको कुरा अल्कोट स्वयम्ले विहारको पर्खालयमा यसरी उल्लेख गरेर जानु भएको थियो । - "This is to certify that on the 19 May 1880 the founders of the Theosophical Society Madame H.P. Blawatsky and myself took the Panchasila for the first time at Vijaya Nanda Vihar from Akmemna Dhammaram Thera."

गाल्लबाट वहाँहरु केही दिनवाद कोलम्बो जानु भयो र ४० सदस्यहरु सम्मिलित गराई थियोसोफिकल सोसाइटीको शाखा स्वरूप १७ जून १८८० को दिन "The Buddhist Theosophical Society" को स्थापना गर्नु भयो ।

यस सोसाइटीले श्री लंकामा बेजोड रुपमा शिक्षाको प्रचार प्रसार गर्नु भएको थियो । वहाँहरुको श्रीलंका आगमनको बेला बुद्धधर्मको शिक्षा दिने स्कूलहरु नगण्य रुपमा थिए, जब वहाँहरु आउनु भए पछि "बुद्धिस्त थियो सोफिकल सोसाइटी" को स्थापना भयो तब स्कूलहरुको वृद्धि (उत्तरोत्तर) हुदै गयो । सन् १८९७ सम्मनमा यस सोसाइटीको मार्फत २५ वटा केटाहरुको स्कूल केटीहरुको ११ वटा स्कूल स्थापना भइसकेको थियो साथै संयुक्त रुपमा पढ्ने स्कूलहरु पनि १० वटा भइसकेको थियो ।

सन् १८८३ को मार्च महिनामा श्री लंकाको एक उपनगर मानिएको कोठहेलामा बौद्धहरुको जुलूस माथि एक सेन्ट लुसिया नामक चर्च आडी त्यहाँहरुका कैथोलिक इशाईहरुले निर्दयतापूर्वक आक्रमण गरेको थियो । यसको बदला लिन बौद्धहरुले कर्नल अल्कोटलाई मध्यस्थतामा राखी श्रीलंकाको गर्भनर संग कुरा गर्न श्रीलंका (मद्रासबाट) निम्त्यायो ।

ईशाईहरुको यस अन्यायको विरोधमा धेरै जसो बौद्धधर्मावलम्बीहरुले आ-आफ्नो सन्तानहरुलाई मिशनरी स्कूलमा पढाउन बन्द गरिदिएको थियो जस्मा डोन डेविद (पछि अनागारिक धर्मपाल) पनि एक थिए, वहाँलाई बुद्ध-धर्ममा अटल श्रद्धा भएका वहाँका माता पिताले त्यस खबर पाउनासाथै आफ्नो सुपुत्रलाई मिशनरी स्कूलबाट छुटाउनु भएको थियो ।

यस अवधि भित्रमा डोन डेविदले पनि "थियोसोफिकल सोसाइटी" र त्यसको संस्थापकहरुको बारेमा केही जानकारी पाईसकेको थियो । आफू पनि "थियोसोफिस्त" हुने इच्छाले कर्नल अल्कोट र ब्लावत्स्कीको दोश्रो श्रीलंका गमन (सन् १८८४ को शुरु) हुनु भन्दा अगाडी नै अड्यारमा पत्र व्यवहार गर्नु भएको थियो ।

जब वहाँहरु गत वर्ष (१८८३ को मा महिना) मा इशाईहरुले बौद्धहरुको जूलूसमाथि गरेको उपद्रवको विरोधमा कानूनी कारवाही गर्न कोलम्बो आउनु भयो, तब डोन डेविदले वहाँहरुलाई भेट्नु भई आफ्नो मनसाय व्यक्त गर्नुभयो । वहाँहरुले पनि डोन डेविदलाई कोलम्बो कै "The Buddhist Theosophical society" मा सदस्यता प्रदान गर्नु भयो ।

कर्नल अल्कोट पनि आफ्नो श्रीलंका गमनको लक्ष्य अनुरूप तत्कालिन श्री लंकाको गर्वनर लर्ड स्तानमोर (Lord Stanmore) सित बौद्धहरुलाई गरेको अत्याचारको विरुद्धमा वार्ता गर्न १० फरवरी १८८४ को दिन वहाँ समक्ष पुगनु भयो । गर्वनर लर्ड स्तानमोर पनि इशाई धर्मको साथै अन्य धर्महरुमा पनि विशेष अध्ययन भएका व्यक्ति हुनाको कारण कर्नल अल्कोटको परामर्श (सुभाष) लाई सहर्ष स्वीकार गर्नु भएको थियो । गर्वनरज्यूले कर्नल अल्कोटको सुभाष अनुसार बौद्धहरुको पवित्र दिन "वैशाख पूर्णिमा" लाई सार्वजनिक रूपमा छुट्टिको घोषणा गर्नुभयो ।

यस कार्यपछि कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लावत्स्की मद्रास फर्कनु भयो । जहाँहरुले त्यति बला सम्मनमा पूर्ण परिचित भई सकेका डोन डेविदलाई पनि मद्रासमा लिएर आउनु भएको थियो ।

मैडम ब्लावत्स्की बुद्ध धर्ममा यति प्रभावित हुनु भएको थियो कि वहाँले एक दिन आफ्ना नयाँ शिष्य डोन डेविदलाई भनेकी थिइन्

"The only refuge for him who aspires to true perfection is the Buddha alone".

अर्थात्

"यदि कसैलाई साँच्चिकै रूपमा निपूणता (सिद्धि) प्राप्त गर्ने उत्कृष्ट इच्छा छ, बन्ने त्यसले सिर्फ बुद्ध एक जनाको मात्र शरण जानु पर्दछ ।"

वहाँले डोनडेविदलाई गति मात्र भनेको थिइन्, वहाँलाई एक सुयोग्य बुद्ध धर्म प्रचारक बनाउन अनेक कुराको पनि जानकारी दिनु भएको थियो, जस्मा पालि भाषाको गहन अध्ययन गर्ने विषय पनि थियो ।

यसरी अंग्रेजहरुको अधिनमा रहेको राष्ट्रहरु (लंका एवं भारत) मा इशाई धर्मको सत्ता बुद्ध धर्ममा प्रगाढ आस्था राखी "थियोसोफिकल सोसाइटी" को प्रचार - प्रसार गर्दै रहेको कारण मैडम ब्लावत्स्की तुरुन्तै यूरोप फर्कनु परेको थियो ।

डोन डेविदले पनि बुद्धको शिक्षाद्वारा मानव समाजको कल्याण गर्ने मैडम ब्लावत्स्कीको आह्वानलाई शिरोधार्य गरि त्यसैको निमित्त आफूले सम्पूर्ण जीवन विताउने प्रण लिइ सक्नु भएको थियो ।

सन् १८८६ मा कर्नल अल्कोट पुनः आफ्ना एक ब्रिटिश सहयोगी मित्र सी. डब्लू लेडवितर (C.W. Leadbeater) लाई साथ लिई बुद्ध-धर्मको प्रचार प्रसार गर्न प्रशस्त स्कूलहरुको स्थापना गर्ने अभिप्रायले चन्दा संकलन गर्न कोलम्बो आउनु भएको थियो ।

सी.डब्लू. लेडवितरले श्रीलंकामा विद्यार्थीहरुलाई बुद्धधर्मको शिक्षा दिलाउन प्रश्नोत्तरी रुपमा बुद्ध धर्मको किताब लेखी प्रकाशन गर्नु भएको थियो । जसको लोकप्रियता यति बढ्न गयो कि सन् १९१४ सम्मनमा पहिलो भागको २१ पटक संस्करण र दोश्रो भाग को १८ पटक संस्कृरण भएको थियो । यो सिर्फ सिहली भाषाको प्रकाशनको कुरा थियो । पालि भाषामा पहिलो पटक लेखिएको त्यस किताबको हिन्दी अनुवाद त्रिपिटकाचार्य भिक्षु धर्म रक्षित एवं सीता राम वर्मा वी.ए. द्वारा “बौद्ध शिशु बोध” को रुपमा धेरै पटक प्रकाशन भइसकेको थियो ।

नेपाल भाषामा पनि यसको अनुवाद पूज्य भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरले बु.सं. २५२४ मा गर्नु भई प्रकाशन गराउनु भएको थियो । वहाँले अनुवाद गर्नु भएको ३० वर्ष अगाडी नै भिक्षु विवेकानन्द महास्थविर (वि.सं. १९७३-२०४२) ले त्यस “बौद्ध शिशु बोध” किताबको अनुवाद नेपाल भाषामा गरि सक्नुभएको थियो । त्यसको प्रकाशनार्थ ४००।- भा.रु. लिई रेलमा गमन गर्दै रहनु भएको वेला एक मधेशियाको तर्फबाट आफ्नो सम्पूर्ण रकम गुम् भइ दिएको कारण वहाँको प्रकाशन कार्य तितर-वितर (फासफुस) हुन गएको थियो ।

त्यसको स्मरण गरि पुनः वहाँले पछि “बाल बोद्ध शिक्षा” को रुपमा लेखि बु.सं. २५०९ मा प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

सो.डल्लुं लेगवितरज्यूलाई साथ लिई कर्नल अल्कोट कोलम्बो पुग्नु भयो । वहाँहरुलाई सारा लंकामा घुमफिर गर्न एक द्वेभाषियाको जरुरत हुन गएको थियो । यसको निमित्त सिहली र अंग्रेजी दुई भाषामा निपूण हुनु भएका डोन डेविदलाई नै वहाँहरुले नियुक्त गर्नु भयो ।

वहाँहरु दुइ जना पाश्चात्य विद्वानहरुको विचार, वाकपटुता, मानिसहरुलाई आफूमा केन्द्रित गर्न सक्ने चातुर्य विज्ञान आदिको अनुभव डोन डेविदले पनि वहाँहरुको भाषानुवाद गर्दै जान्दा प्राप्त गर्नु भयो ।

वहाँहरुको यस धर्म प्रचारको चर्चा देशविदेशमा पनि फैलिएको थियो । यसैको फलस्वरुप जापानका एक बौद्ध समुदायले कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटलाई बुद्ध-धर्म सम्बन्धि व्याख्यान दिलाउँछ, सन् १८८८ को अन्ततिर निमन्त्रण पठाएको थियो । त्यस निमन्त्रणालाई सहर्ष स्वीकार गरि डोन डेविदबाट अनागारिक धर्मपाल बनिसकेका आफ्ना शिष्य एवं हितैषीलाई पनि साथ लिई जनवरी १८८९ मा कर्नल अल्कोट जापान पुग्नु भयो ।

यस पहिलो पटकको जापान यात्रामा कर्नल अल्कोटले ७० वटा व्याख्यान दिनु भएको थियो । जापानको विभिन्न ठाउँहरुमा दिनु भएको त्यस प्रवचन पछि वहाँहरु सूदर-पूर्वको अन्य केही राष्ट्रहरुको पनि भ्रमण गरि कोलम्बो फर्कनु भएको थियो ।

यस्तै सन् १८९० मा पनि कर्नल अल्कोटलाई जापान र वर्माको निमन्त्रणा प्राप्त भएको थियो, यसपटक वहाँ एकतै वर्मा हुदै जापान पुग्नु भएको थियो ।

यसैबेला अनागारिक धर्मपालले पनि आफ्नो पहिले देखिएको ईच्छा अनुरूप भारतको विभिन्न बौद्ध तीर्थस्थलहरूको अवलोकन गर्न योजना बनाउनु भएको थियो । जुन योजना अनुसार सन् १८९१ को जनवरी महिनामा वहाँ वाराणसी, सारनाथ हुँदै बुद्धगया पुग्नु भएको थियो ।

उता जापान पुग्नु भएका कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटल जापान कोरिया, चीन, भियतनाम, म गोलिया आदि महायानी बौद्ध राष्ट्रहरूका साथ लंका, बर्मा थाइलैण्ड, लाओस, कम्बोडिया आदि थेरवादी राष्ट्रहरूको सिद्धान्तमा मौलिक रूपले सबैले मान्य हुन सक्ने त्यस्तो १४ वटा भौतिक सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गर्नु भयो, जुन सिद्धान्तलाई महायानी र थेरवादी बौद्धहरूले एउटा निकै स्मरणिय साहित्यिक कार्यको रूपमा लिन्दै आएको, यसलाई अहिले सम्म पनि "Colonel Olcott's Fourteen Fundamental Buddhist Beliefs" को रूपमा प्रचार प्रसार गर्दै आईरहेको छ ।

बौद्ध जगतको निमित्त कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको अन्य प्रमुख कार्य थियो-बौद्ध भण्डाको आविष्कार । वहाँले त्यस भण्डाको आविष्कार सन् १८८५ मा गर्नु भएको थियो । बौद्धहरूको एक रूपता एवं विशेष चिन्ह स्वरूप दर्शाउने वहाँले त्यस भण्डामा ५ रङ्गको समिश्रण गरि आविष्कार गर्नु भएको थियो ।

ति विभिन्न रङ्गको अर्थ यस प्रकार छन्:

- १) निलो - बुद्धको केश एवं न्यायको प्रतिक ।
- २) पहेलो - बुद्धको वस्त्र (चीवर) एवं करणाको प्रतिक ।
- ३) रातो - बुद्धको रगत एवं दार्शनिक र वैचारिक क्रान्तिको प्रतिक
- ४) सेतो - बुद्धको अस्थि एव पवित्रताको प्रतिक ।
- ५) कलेजी- बुद्धको हृदय एवं अनुशासनको प्रतिक ।
- ६) संयुक्त - ५ वटै रङ्ग एक कोष्ठ (धर्मको) मा रहनु बुद्धको धर्म काय (शरिर) को प्रतिक ।

यसरी दक्षिण-पूर्व एशियामा, विशेषतः भारत र श्री लंकामा बुद्ध धर्मको पुनरुत्थान गर्नमा टेवा दिनु भएका कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटले आफ्नो जीवन १७ फरवरी १९०७ को दिन अडचार (म्रदास) स्थित आफ्नै घरमा जीवनकाल समाप्त गर्नु भयो ।

वहाँको निधन पछि वहाँको शवलाई अमेरिकाको भण्डा र बौद्ध भण्डाले मात्र ढाकिएको (छोपिएको) थियो । विशेषतः बौद्ध भण्डाको भण्डाको फरफराहत प्रशस्त मात्रामा भएको थियो ।

अन्तमा यहाँको एउटा स्मरणिय शन्देशः

"There is no religion higher than truth"

अर्थात्

सत्यता भन्दा ठूलो धर्म केही छैन ।

- सन्दर्भ -

- १) Colonel Olcott – His service to Buddhism.
– B.P. Kirthisinghe and M.P. Amarsuriya.
– Buddhist Publication Society, 1981
- २) नेपालय् स्वयविरवाद गुकथं वःगु खः- लाकौल वैकुण्ठ प्रसाद
– मालती लाकौल, महाबद्ध, ने.सं. १९०५
- ३) स्वर्गीय देवभिन्न धर्मपाल - बनारसीदास चतुर्वेदी
– धर्मदूत, वर्ष - ७, अंक ६

द. डा.टी. डब्ल्यू रीस डायविडस्

यूरोपमा सबभन्दा बढी पालि साहित्य एवं अन्य बौद्ध साहित्यको प्रचार-प्रसार भएको देश जर्मन पछि इङ्ग्लैण्डलाई मानिन्छ । यसको प्रमुख श्रेय डा.टी.डब्ल्यू. रीस डायविडस (Dr. T. W. Rhys Davids) लाई दिईएको छ ।

सन् १८४३ मा जन्मनु भएका वहाँ सन् १८६४ मा, २१ वर्षको उमेरमा इङ्ग्लैण्डबाट श्री लंकामा एक सिविल कर्मचारीको रूपमा पुग्नु भएका थिए । वहाँ जस्तै अन्य एक विद्वान रवट सीजर चिल्डर्स (Robert Caesur Childers) पनि सन् १८६४ मै सिविल कर्मचारीको रूपमा इङ्ग्लैण्डबाट श्रीलंका पुग्नु भएको थियो ।

वहाँहरु दुवै जना श्रीलंकामा भएको बुद्ध धर्मको पुनरुत्थान (विशेषतः भिगेत्तुवत्ते गुणानन्द श्रामणेरको तर्फबाट) को लहरबाट प्रभावित भई पराधिन श्रीलंकामा इशाई धर्मको सत्ता बुद्ध-धर्ममा दिलचस्पी राख्दै आउनु भएका थिए ।

प्रो. रीस डायविडसले श्रीलंकामा 'विद्योदय परिवेण' का संस्थापक, प्रधानाचार्य हिक्कडुवे सुमंगल स्थविसित पालि एवं बौद्ध साहित्यको अध्ययन शुरु गर्नु भयो । वहाँको पहिलो यस श्रीलंका प्रवास काल आठ वर्षको थियो, यस अवधि भित्रमा वहाँले पूर्ण रूपमा पालि भाषामा असाधारण अधिकार प्राप्त गर्नु भएको थियो ।

सन् १८७२ मा वहाँ श्रीलंकाबाट इङ्ग्लैण्ड फर्कनु भयो । त्यस अवधि भित्रै पालि भाषाको शब्दकोश (Dictionary of the Pali language) तयार गर्नु भई सन् १८७२ मै पहिलो भाग प्रकाशित गर्नु भएका रवट सीजर चिल्डर्सलाई साथ दिनु भयो । वहाँको साथै रीस डायविडसले विक्टर फोसबल (Victor Fausboll) र हरमन ओल्डेन वर्ग (Hermann Oldenburg) लाई पनि प्राच्यविद्या (Oriental Studies) को अध्ययन, मननमा टेवा दिनु भएको थियो ।

आर.सी. चिल्डर्सले त्यसवेला निर्वाण सम्बन्धित एक लेख प्रकाशित गर्नु भएको थियो, जस्को बारेमा त्यसवेला निकै विवाद उठेको थियो, त्यसको स्पष्टिकरणको रूपमा प्रो. रीस डायविड्सले आफ्नो

परिपक्व ज्ञा (बुद्ध-धर्ममा) द्वारा राम्ररी विवेचना गरि वहाँकै किताब बुद्ध-धर्म (Buddhism, 1878) मा प्रकाशित गर्नु भएको थियो ।

त्यस्तै रीस डायविड्सले सन् १८७९ मा 'निदान-कथा' को अंग्रेजीमा अनुवाद गर्नु भएको थियो । सन् १८७९ मै प्रकाशित भएको त्यस ग्रन्थमा वहाँले पुनर्जन्मको बारेमा पनि स्पष्ट रूपमा विवेचना गर्नु भएको थियो ।

वहाँले हरमन बल्डेनवर्गमा साथ सम्मिलित भई पालि विनय पिटकलाई ३ खण्ड (भाग) को रूपमा अनुवाद गर्नु भई सन् १८८१ मा पहिलो भाग प्रकाशन गराउनु भयो ।

वहाँहरूको यस विनय-पिटक अनुवादको प्रकाशन "पूर्वीय पवित्र ग्रन्थ" (The sacred books of the East) को १३, १७ र २० औं ग्रन्थ माला (Volume) को रूपमा प्रकाशन भएको थियो । यस ग्रन्थमालाको संस्थापक फ्रेडरिक मायक्स भूलर (सन् १८२३-१९००) हुनु हुन्छ ।

यसरी सन् १८८१ सम्मनमा वहाँले बुद्ध-धर्म सम्बन्धि हुने अनेकौ विवादलाई स्पष्ट रूपमा निर्णय दिन सामर्थ हुनु भएको कारण वहाँदेखि सम्पूर्ण बौद्धहरू प्रभावित हुदै आएको थियो । वहाँको तर्फबाट बुद्ध-धर्मको प्रवचन (व्याख्यान) सुन्न सन् १८८१ मै वहाँलाई अमेरिकामा निमन्त्रित गरियो ।

निमन्त्रणानुसार वहाँ अमेरिका जानु भई विभिन्न ठाउँमा बुद्ध-धर्म सम्बन्धित प्रवचन दिनु भएको थियो साथै वहाँले लण्डनमा 'पालि टेक्स्ट सोसाइटी' (Pali Text Society) को स्थापना भएको कुरा पनि ठाउँ-ठाउँमा अवगत गराउँदै जानु भएको थियो । वहाँले सन् १८८१ मै (अमेरिका जानु अगाडि) आफ्नै अध्यक्षतामा ५ सदस्य सहितको त्यस संस्था स्थापना गरेर जानु भएको थियो ।

पालि टेक्स्ट सोसाइटीको स्थापना पछि वहाँले आफ्नो यावजीवन (जीवन भर) पालि साहित्य एवं अन्य बौद्ध साहित्यको निमित्त अर्पण गर्नु भएको थियो । जसको ४१ वर्ष पछि सन् १९२२ मा वहाँको निधन भयो । यस लामो अवधिभित्रमा वहाँले मूल-पालि त्रिपिटक र अट्टकथाको सम्पादक, एक दर्जन जति मूल पालि त्रिपिटक मध्येको अनुवाद, दर्जनौ बुद्ध-धर्म सम्बन्धि मौलिक ग्रन्थहरू लेख्नु भएको थियो । वहाँको कृतिहरूमा, वहाँले सम्पादन गर्नु भएको दीर्घनिकाय (सन् १८८९, १९०३, १९१०), अभिधम्मन्ह सङ्ग्रहो (सन् १८८४), दाठावंश (सन् १८८४) को सम्पादन एवं पालि 'मिलिन्दपन्ह' लाई "The questions of King Milinda" को रूपमा पूर्वाय पवित्र ग्रन्थमालाको ३५-३६ औं ग्रन्थको रूपमा सन् १८९० र १८९४ मा गरि प्रकाशित गराउनु भएको थियो ।

वहाँको अन्य प्रमुख एवं प्रसिद्धि प्राप्त ग्रन्थहरूमा Buddhism: Its History And Literatuere (in 1896) र Buddhist India (in 1903) पनि हुन् ।

यसको अलावा वहाँको अन्य एक महत्वपूर्ण कार्य डा. विलियसम स्टेड (Dr. William Stede) सित सहयोग लिई तयार गरिएको पालि अंग्रेजी शब्दकोष (Pali-English Dictionary) थियो, जसको पहिलो भाग मात्र रीस डायविड्सले प्रकाशन गन पाइएको थियो । यसको पूर्ण रूप सन् १९२५ सम्मनमा डा. विलियम स्टेडज्यूले नै गर्नु भएको थियो ।

सन् १९२२ मा, डा. रीस डायविड्सको निधनपछि सोसाइटीको सम्पूर्ण अभिभारा वहाँकै धर्मपत्नी करोलिन फोली रीस डायविड्स (Mrs. Caroline Foly Rhys Davids) ले लिईन् । वहाँले आफ्नो पतिको साहित्यक कार्यमा मात्र साथ दिनु भएकी थिइन्, वहाँ आफैले पनि प्रशस्त मात्रमा पालि साहित्यको सम्पादन एवं अनुवाद पनि गर्नु भएकी थिइन् । जस्मा प्रमुख विभाग (सन् १९०४) यमक (सन् १९१२), विशुद्धि मग्ग (सन् १९२०-२१), पट्टान (सन् १९२१) आदि सम्पादन गर्नु भएकी थिइन् । पट्टान (सन् १९२१) आदि सम्पादन गर्नु भएकी थिइन् ।

त्यस्तै अंग्रेजी अनुदानको रूपमा सबभन्दा पहिले वहाँले (सन् १९०९ मा थेरी गाथा, सन् १९१३ मा थेरगाथा, - सन् १९१० मा अभिधम्मत्थ संगहो, (सन् १९१५) कथावत्थु, सन् १९१७ मा संयुक्त निकायको सगाथा वग्गलाई अनुवाद गर्नु भएकी थिइन् ।

वहाँको अन्य कृतिहरूमा सन् १९२३ मा अनुवादित धम्मसंगिणी (Buddhist Manual of Psychological Ethics) को साथै Gauttam the man (1928), Shakya or Buddhist Origins (1928), Buddhism (1934). What was the original Buddhism (1938) आदि वहाँकी मौलिक कृतिहरू हुन् ।

सन् १९४३ मा मिसेज रीस डायविड्सको निधन पछि पालिटेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्ष पदमा डा. डब्ल्यू .एच. डि. राउस (Dr. W.H.D. Rouse) नियुक्त हुनु भयो । वहाँ सन् १९५० सम्म (जीवन पर्यन्त) अध्यक्ष पदमा रहनु भएपछि सन् १९५० देखि १९५९ सम्म डा. रीस डायविड्सकै सहकर्मी डा. विलियम स्टेड (Dr. William Stede) पालि टेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्ष पदमा रहनु भएको थियो ।

सन् १९५९ देखिन पालि टेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्ष पदमा मिस. आइ.बी.हर्नर (Miss I.B. Horner) हुनु भएको थिइन् । वहाँ पूर्ण रूपमा त्यागी एवं उद्यमी हुनु भएको कारण कही वर्षमा नै वहाँ अन्तराष्ट्रिय ख्याती प्राप्त बौद्धपण्डिता हुनु भएकी थिइन् ।

वहाँले लामो अवधि (२२ वर्ष) सम्म अनवरत रूपमा पालि टेक्स्ट सोसाइटीको अध्यक्ष पदमा रही प्रशस्त मात्रामा पालि एवं अन्य बौद्ध साहित्यको पुननिर्माण मात्र गर्नु भइकी थिइन्, कयौं यूरोपियनहरूलाई बुद्धधर्ममा दीक्षित गराउन सफल हुनु भइकी थिइन् । जहाँले पालि टेक्स्ट सोसाइटीको प्रशासनिक कार्यमा पनि निकै वृद्धि गराउनु भई, साँच्चिकै रूपमा पश्चिममा पालि साहित्यको रक्षक, प्रवर्तक एवं मार्ग दर्शकको रूपमा रहनु भइएकी थिइन् ।

सन् १९८१ को शुरुमा वहाँले निकै भव्यताका साथ पालि टेक्स्ट सोसाइटी (Pali Text Society) को शतवार्षिक समारोह (Centenary Celebration) मनाउन सफल हुनु भईन् । तर अफशोष ! त्यस्को केही महिनावद २५ अफ्रिल १९८१ का दिन मिस. आइ.बी. हर्नरले पनि यस संसारलाई सदाको निमित्त छोडेर गईन् ।

यसरी सन् १९८१ मा प्रो. रीस डायविड्सले स्थापित भएको Pali Text Society, सन् १९८१ मा मिस. आइ.बी. हर्नरको समयमा एक शताब्दी पूर्ण भई पालि साहित्यको आधुनिक इतिहासमा एक युगको बेजोड इतिहास निर्माण हुन गएको थियो ।

सन्दर्भ

- १) विश्वय बुद्ध धर्म - भाग ४ - भिक्षु सुदर्शन
- चन्द्रवीर सिंह कंसाकार १८२५
- २) Buddhism in the western world.
- Ven Piyadassi Thera
- Lincoln Forum Series-2
- ३) 2500 years of Buddhism - Prof P.V. Bapat
- Ministry of Information and Broad Casting
(Government of India)

१०. धर्ममान साहु

१२ औं शताब्दीको अन्तमा, भारतमा विशेषतः विक्रमशिला विश्वविद्यालय (भागलपुर) र नालन्दा विश्व विद्यालयमा तुकै सम्राट महम्मद-विन-वख्तियार-खिलजीका सैन्यहरुले वडो भयानक रुपमा आक्रमण गरेको थियो । ती सैन्यहरुले विक्रमशिला एवं नालन्दाका हजारौं बौद्ध भिक्षुहरु (विद्यार्थीहरु) लाई तहसनहस (हत्या) गरिएको थियो ।

तुकै सैन्यहरुले हत्याकाण्ड मात्र गरेको थिएन, बौद्ध धर्मका असंख्या देवी-देवताहरुको मूर्त पनि तोड-फोड गरेका थिए साथै नालन्दाका विशाल पुस्तकालयहरुमा ताडपत्र र भोजपत्र आदिमा लिखित अनदाजि दुई लाख जति ग्रन्थहरुको पनि स्वाहा गरि दिएको थियो । त्यसवेला नालन्दामा 'रत्नसागर', 'रत्नोदधि' र 'रत्नरञ्जक' नाम ३ वटा विशाल पुस्तकालयहरु रहेको थियो । जुन पुस्तकालयहरु ९ तल्ले, ७ तल्ले र ५ तल्लाका थिए । यसको अवाला नालन्दामा कयौ छ । स-साना पुस्तकालयहरु पनि थिए, अतः त्यस इलाकाको नाम नै 'धर्मगज' राखिएको थियो ।

आक्रमणकारी ती तुकैहरुले विक्रमशिला एवं नालन्दाका विद्यार्थीहरुलाई रङ्गीन वर्दी लगाएका (भिक्षु-वस्त्र) शैनिकहरु सम्झी काटमार गरेको थियो । विक्रमशिला महाविहार एवं नालन्दा विश्वविद्यालयलाई शिक्षा केन्द्रको रुपमा नसम्झी सैनिक किल्लाको रुपमा सम्झेको कारण यस्तो विध्वंस गरेको थियो । जसलाई पछि उद्धार गर्न असम्भव हुन गयो ।

त्यसवेला ती भिषण रक्तपातबाट बच्नु भएका केही भिक्षुहरु नेपाल, तिब्बत, चीन आदि देशहरुमा पुग्न सफल हुनु भएको थियो । ति भिक्षुहरुमा शाक्य श्री भद्र स्थविर (सन् ११२७-१२२५) पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ । वहाँ विक्रमशिला महाविहार (महाविद्यालय) का अन्तिम प्रधान आचार्य (कुलपति) हुनु हुन्छ ।

त्यसवेला (आक्रमणको बेला) भारतमा बुद्ध-धर्म विकृत रुपमा रहेको बज्रयानको स्थितिमा थियो । अतः त्यहाँबाट बचेर आउनु, भएका ती बज्रयानी भिक्षुहरु नेपालमा पनि प्रवास गर्दै जानाको कारण भारतमा बुद्ध-धर्मको नामोनिशान मेटेर गएता पनि नेपालमा प्रचार प्रसार भइ नै रहेको थियो ।

तर यहाँ पनि १५ रौं शताब्दीमा राजा जयस्थिति मल्ल (वि.सं. १४३९-५२) ले शासन गरेपछि मनुस्मृति (हिन्दू-ग्रन्थ) को आधारमा सामाजिक तथा आर्थिक सुधारको वहाना गरि भए भरका बौद्धहरुलाई जवदस्तीका साथ भिक्षु एवं बौद्ध चारित्रिक जीवनयापन गर्नुमा रोक लगाई हिन्दू संस्कृति अनुसारको जीवन विताउन बाध्य गराई दिएको थियो ।

सुनिन्छ, त्यसवेला जयस्थिति मल्लले बौद्धहरुलाई विजयादशमीको दिन अनिवार्य रुपमा बलि दिनु पर्ने नियम लागू गरेको थियो । जुन प्राणीलाई बलि दिएको हो, त्यसको टाउको (शीर) आ-आफ्नो घरमा सबैले देखिने गरि भुण्ड्याउनु पर्दथ्यो अन्यथा देश निष्कासनको दण्ड विधान लागू गरेको थियो ।

यस प्रकार बौद्धहरुलाई कठोरता (निर्मम) पूर्वक धर्म परिवर्तन गर्न विवश गराएको कारण केही शताब्दीवाद नै नेपालमा पनि बुद्ध धर्मको ह्रास हुदै गएको थियो ।

भारतमा जस्तै नेपालमा पनि ६, ७ सय वर्षवाद २० सौं शताब्दीको शुरुमा संस्कृत साहित्य, केही तिब्बती लामाहरुको नेपाल आगमण र केही नवयुवकहरु विदेशमा गई विद्याध्ययन गर्न पाएको कारण बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थान हुन आएको थियो ।

संस्कृत साहित्य मार्फत पं. निष्ठानन्द बज्राचार्य (ने.सं. १७८-१०५५) ज्यूले गद्य शैलीमा बुद्धको जीवनी लेखि 'ललित विस्तार' को रुपमा प्रस्तुत (प्रकाशन) गर्नु भयो ।

तिब्बती लामाहरुमा विशेषतः क्यान्झा लामा (निधन २२ कार्तिक १९९९) को आगमनले नेपालमा वहाँको धर्मोपदेशबाट धेरै जसो श्रद्धावान व्यक्तिहरु बुद्ध-धर्ममा आकर्षित भएको थियो ।

क्यान्झा लामा नेपाल पुग्नु भएको (फागुण १९८१ साल) केही वर्ष अगाडी नै जगतमान वैद्य (धर्मा-दित्य धर्माचार्य) अध्ययनको निमित्त कलकत्ता पुग्नु भएको थियो । कलकत्तामा, सन् १९२१ मै वहाँले सुप्रसिद्ध बौद्ध धर्मदूत अनागारिक धर्म पालसित सम्पर्क भई सकेको थियो । अतः विदाको समय लिई सन् १९२३ (ने.सं. १०४४) मा नेपालमा आउनु भएको बेला जगतमान वैद्यले (क्यान्झालामा आउनु भन्दा ८ महिना अगाडि) "बुद्ध-धर्म उद्धार संघ" नामक संस्था खोली सक्नु भएको थियो ।

यसरी विभिन्न प्रतिभावान महानुभावहरुको तर्फबाट नेपालमा बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थानको इतिहास शुरु भएको थियो ।

ती प्रतिभावान महानुभावहरुमा असन तँलाछिका साहु धर्ममानको देन पनि एक अविस्मरणीय रुपमा रहन आउछ ।

क्यान्झालामा एवं जगतमान वैद्यलाई बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसार गराउन विशेष योगदान दिनु भएका व्यक्तिहरुमा धर्ममान साहु प्रमुख हुनु हुन्छ ।

वि.सं. १९१८ (ने.सं. १८१) तिर जन्मनु भएका साहु धर्ममान एक मध्यम वर्गीय परिमा हुर्कनु भएको थियो ।

वहाँलाई वाल्यवस्था मै वहाँको पिताले छोडेर (निधन) जानु भएको थियो । त्यसमाथि पनि वहाँको पिताले निकै रकम उधार (कर्जा) लिएर जानु भएको कारण त्यसको बोझ पनि वहाँ माथि नै पर्न आयो ।

तर वहाँले युवावस्थामै तिब्बतको व्यापार सम्हाल्नु भयो, जस्मा वहाँले निकै प्रगति गर्नु भयो । वहाँले पछि आफ्नो पिताले लिइ राखेको ऋण मात्र चुक्ता गर्नु भएको थिएन, स्वयम् वहाँ त्यसवेला तिब्बतमा रहेका नेपाली सौदागरहरुको बीचमा एक प्रतिष्ठित व्यक्ति (अधिक धनी) हुन आएको थियो ।

नाम अनुसार वहाँको काम पनि थियो । वहाँ आफ्नो धार्मिक विश्वास अनुसार पूजापाठ, सत्संग र अतिथि सेवामा पनि त्यतिकै समय दिनु हुन्थ्यो । तिब्बतमा, रहन्दा वहाँले निकै दान-पुण्य गर्नु भएको थियो । वहाँ लामाहरु सरह पूजापाठमा यति तलिन हुनु हुन्थ्यो कि मानिसहरु वहाँलाई पनि लामा नै सम्झन्थे ।

साहु धर्ममान, धर्ममा खुब श्रद्धा रहेको कारण वहाँले पनि दिनको एक छाक मात्र खाने गर्दथे । गम्भीर रुपमा बुद्ध धर्मका शिक्षा हुनाको कारण मानसिक अवस्था वहाँको यस्तो थियो । कि जीवन मृत्युको बारेमा वहाँलाई केही चिन्ता थिएन धनवान भएर पनि वहाँमा धनको मोह थिएन ।

आफू वृद्धावस्थामा पुग्नासाथ वहाँले तिब्बतको कारवार आ ..... तिनै जना सुपुत्रहरुलाई सम्हालन लगाए, वहाँहरु हुनु हुन्छ । त्रि .... मान, ज्ञान मान र पूर्ण मान तुलाधर ।

सन् १९२९ मा रामोदर साधु (महापंडित राहुल, सांस्कृत्यापन ... बौद्ध-धर्मको अध्ययन र अनुसन्धानको निमित्त, तिब्बत जान नेपाल आउनुभएको थियो । वहाँको लक्ष्यलाई थाहा पाउन मात्र धर्ममान साहुले रामोदर साधुलाई घरमा बोलाउन पठाएको थियो । रामोदर साधु पनि तिब्बतका एक प्रतिष्ठित व्यक्ति एवं तिब्बतका ज्ञाता .... मान साहुलाई भेट्न तत्कालै धर्ममान साहुका घरमा जानुभएको थियो । धर्ममान साहुले वहाँलाई तिब्बतको बारेमा अनेकौं कुरा बताउनु भयो । तिब्बतमा वहाँलाई सम्पूर्ण प्रबन्ध मिलाई दिन आफ्ना (तिब्बतमा रहेका) पुत्रहरुलाई पत्र पनि लेखि दिएका थियो ।

त्यस बेला देखिन रामोदर साहु वा राहुल सांस्कृत्यायन र धर्ममान साहुको सम्पर्क धर्ममान साहुको जीवनकाल सम्मन मात्र सिमित रहेको थिएन राहुल सांस्कृत्यायन नेपाल (काठमाण्डौ) मा जहिले आए पनि एकचोटी जरुर वहाँको परिवारसित भेटघाट गर्न तलाँ . (त्यौड) जानु हुन्थ्यो । धर्ममान साहुका परिवारका प्रत्येक व्यक्तिहरु राहुलजीलाई स्वागत गर्न सदा तत्पर थिए ।

राहुल सांस्कृत्यायनले आफ्नो प्रत्येक तिब्बत यात्रामा धर्ममान साहु एवं वहाँका पुत्रहरुले गरेको उपकार वारे भन्नु हुन्छ ।

“धर्मा (धर्ममान) साहुकि चिट्ठि पाकर उनके दोनो पुत्रो (पहली तिब्बत यात्रामे अवस्थित) ने मरे रहनेका ऐ ॥ निश्चिन्त प्रबन्ध कर दिया कि मेरे लिये अगर चिन्ता हो सकती थी ती यही कि नै उनकी उदारताके भार से दवने लगा । दो वार ल्हासा मे भै महिनौ रहा पहली वार ती प्रायः एक वर्ष तक ।

इस समय सारा खाने पिनेका भार छु शिडश्या” (धर्ममान साहुको तिब्बतमा रहेको कोठीको नाम) ने उठायो ।”

“तिब्बत की यात्रा से मुझे जब-जब नेपालमे जाना पडा, साहुका घर मेरा घर बना ।”

राहुल सांकृत्यायनलाई मात्र होइन, अन्य जो कोही पनि विशिष्ट लामाहरु तिब्बतबाट नेपाल आउन चाहे धर्ममान साहुकै आश्रय लिन्थे, त्यस्तै नेपालबाट पनि कोही विशिष्ट व्यक्ति तिब्बत जान चाहे वहाँ कै कोठी” छु सिड-श्या” को आश्रमय लिने गर्दथे ।

स्मरीणय छ, कलकत्ताबाट सन् १९२३ मा (विदाको समय) फर्कनु भएका जगतमान वैद्यले वि.सं. १९८१ साल श्रावण २ गते (ने.सं. १०४४, दिल्ली पुन्ह) को दिन बुद्ध-धर्म उद्धार संघ” वा “नेपाल बुद्धोपासक संघ” को स्थापना धर्ममान साहुकै पूजाकोठीमा गर्नु भएको थियो । त्यस संस्थामा धर्ममान साहुको जेष्ठपुत्र त्रिरत्न मान तुलाधर (वि.सं. १९६१-२०४३) पनि एक संस्थापक सदस्य थिए ।

अन्य स्मरणीय कुरामा आधुनिक नेपाल पहिलो स्थविरवादी भिक्षु महाप्रज्ञाको विषयमा पनि लिन सकिन्छ । वहाँ त्यसबेला (वि.सं. १९८१) प्रेमबहादुर श्रेष्ठ थिए । वहाँले दाल्चिनी मानन्धर नामका एक मित्रको तर्फबाट पं. निष्ठानन्द बज्राचार्यको (ने.सं. १७८-१०५५) “ललित विस्तार” ग्रन्थ अध्ययन गर्न पाइएको थियो । त्यही ग्रन्थको आधारमा वहाँले “सर्वार्थसिद्ध” नामक एक नाटक बनाई प्रदर्शन गर्ने विचारले केही सहायता माग्न वरोवर धर्ममान साहुकहाँ जाने गर्दथे । एक दिन वहाँले धर्ममान साहुको घरमा स्वयम्भू दर्शन गर्न आउनु भएका तिब्बतका एक लामा “कुशमोरिम्पोछे” लाई पनि दर्शन गर्न पाईएको थियो । वहाँ लामाज्यू, क्यान्डलामा आउनु भएको केही महिना पछि आउनु भएका थिए ।

प्रेम बहादुर श्रेष्ठ, क्यान्डलामा आउनु भएको बेलामानै वहाँको उपदेश सुनी विरक्त भई घरबार त्याग्न तत्पर भईसकेका थिए । तर लामाज्यूले बाटोघाटो एवं खानपीनको कठिनाई बताई वहाँलाई तिब्बत लान इन्कार गर्नु भएको थियो ।

तसर्थ क्यान्डलामा पछि दर्शन गर्न पाइएका कुशयोरिम्पोछेलाई देखा साथ प्रेम बहादुरले धर्ममान साहुको तर्फबाट (द्वेभाषिक बनाई) आफ्नो विरक्ति भाव लामाज्यू समक्ष व्यक्त गर्नु भएको थियो । वहाँ लामाज्यूले पनि क्यान्डलामा जस्तै प्रेम बहादुर श्रेष्ठको यौवनावस्था (२२, २३ वर्ष) देखि विश्वास नभई तिब्बतमा लैजान इन्कार गर्नु भएको थियो ।

लामा कुशयोरिम्पोछे नेपाल दर्शन गरिसकेपछि प्रेम बहादुर श्रेष्ठलाई थाहै नदिईन तिब्बत तर्फ प्रस्थान गर्नु भयो । विहान प्रेम बहादुर धर्ममान साहुकहाँ जानु भएको बेला लामाज्यू सवेरै प्रस्थान गरिसकेको कुरा थाहा हुनासाथ कसैलाई केही नभनी दुखित भई घर फर्केको थियो ।

त्यसको भोलिपल्ट विहान सवेरै आफ्नो श्रीमतीलाई ‘स्वयम्भू’ चैत्य एकचोटी दर्शन गरेर आउने निहुँ राखी घरवार (गृहत्याग) त्याग्न सफल हुनु भएको थियो ।

आफ्ना एक साथी वीरवल र जितकार कहाँ पुगी आफ्नो लक्ष्य बताए । त्यस मित्रले खान पिनको बन्दोवस्त गर्न केही सामान प्रवन्ध गरि दियो । त्यहाँबाट पुनः अन्य एक मित्र हिरारत्न शाक्यको घरमा भोजन गरिसके पछि धर्ममान साहुको घरमा पुग्नु भयो । वहाँबाट आशिषको साथै डबल २० वटा पनि सहयोग पाउनु भयो ।

धर्ममान साहुसित विदा लिई वहाँ एकलै वालाजु, धमाथुली, न्यागमणी, रानीपौवा हुदै तारी नदिको किनारमा लामाज्यूको दुई दिनको बाटोमा वहाँ एक दिनमा नै पुगी त्यही बास वसेको ठाउँमा पुग्ने भयो । लामा कुशयोरिम्पोछे वहाँलाई देखी आश्चर्य हुनु भयो ।

त्यहाँदेखिन साथै गई केरुङ्ग पुग्नासाथ त्यहाँको 'फाक्वा गुम्वा मा वहाँको साथै अन्य २ जनालाई पनि कुशयोरिम्पोछेले महायानी ढंगबाट प्रवज्या दिनु भयो । नाम वहाँको "पल्धेन श्यरव" राखियो ।

यसरी साहु धर्ममानले नेपालमा बुद्ध धर्म पुनरुत्थान गर्न अग्रजः हुनु भएका महानुभावहरुलाई सबदो योगदान गर्नु भई वि.सं. १९९४ (ने.नं. १०५७) तिर ७६ वर्षको उमेरमा यस संसारबाट विदा हुनु भयो ।

वहाँको अन्तिम दर्शन महापण्डित राहुल साँकृत्यायनले सन् १९३६ मा गर्नु भएको थियो । वहाँ त्यसबेला तृतीय तिब्बत यात्राको निमित्त (भिक्षु भेषमा) नेपाल आउनु भएको थियो । त्यसबेला धर्ममान साहुको उमेर ७४ वर्ष पुगी सकेको थियो । अतः वहाँ निकै वृद्ध देखिनुको साथै दमको रोगले पिडित थिए । शरिरमा केवल हाड मात्र बाँकी रहन गएको थियो । वहाँलाई पुनः दर्शन गर्न पाइने संकेत राहुल साँकृत्यायनले देख्नु भएको थिएन ।

आश्चर्य ! वहाँको मात्र नभई वहाँको माहिलो पुत्र ज्ञानमानको दर्शन पनि राहुलजीको निमित्त अन्तिम हुन गएको थियो ।

सन्दर्भः

- १) जिनका मै कृतज्ञ - राहुल साँकृत्यायन
किताब महल, ईलाहावाद - १९५७
- २) पुरातत्व निवन्धावली - राहुल साँकृत्यायन
किताब महल, ईलाहावाद - १९५८
- ३) क्यान्ड्रालामा व डीन्दु लुमन्ति मुना - सत्यमोहन जोशी
बोधि प्रकाशन केन्द्र, यल ने.सं. १९९०
- ४) नेपालय् स्थविरवाद गुकथै वःगु खः - लाकौल बैकुण्ड प्रसाद
मालती लाकौल, महाबुद्ध - ने.सं. १९०५

- ५) बौद्ध श्रुति महाप्रज्ञाया आत्म कथा - दरशा नेवामि
सकलोपासक, ऋषि आश्रम
डिल्लीबजार, ने.सं. ११०३ ।

१२. अनागारिक धर्मपाल

सिंहलद्वीप (श्रीलंका), २ मार्च १८१५ देखि डचहरूको हातबाट अंग्रेजहरूको हातमा (सन् १९४८ सम्म) पर्न गएको थियो, जसको कारण देशको सम्पूर्ण भूभागमा अंग्रेजहरूको शासन सूत्र कायम हुन गई सम्पूर्ण अधिकार अंग्रेजहरूको हातमा पर्न गयो । तब तिनीहरूले शुरुमा (प्रारम्भिक दिनहरूमा) त सिंहलवासीहरूको धर्म (बौद्ध) तथा आचार विचारमा केही महानुभूति राखेको थियो । तर इशाई धर्मको प्रचार प्रसारको निमित्त जुन क्रूरता र बर्धरता पोतुंगीज एवं केही मात्रामा डचहरूले गरेको थियो, त्यसलाई अंग्रेजहरूले छोड्न चाहेनन् । अतः तिनीहरूले विस्तारै भिशनरी स्कूलहरू (इशाई धर्म अध्ययन-अध्यापन गराउने) खोल्दै लगे ।

त्यसकारण सिंहलीहरू वाध्य भई ती स्कूलहरूमा पढ्न विवश हुदै गए, जसबाट स्थिती यस्तो हुदै गयो कि सिंहलीहरू जब ती भिशनरी स्कूलहरूबाट अध्ययन समाप्त गरी फर्कन्थे, तब उनीहरूले न त आफ्नो मातृभाषा राम्ररी बोल्न सक्थे, न त आफ्नो देशको संस्कृति वारे केही अवगत नै हुन्थे ।

स्कूलमा मात्र नभई अंग्रेजहरूले सिंहलीहरूलाई राजनिति देखि लिएर रहन सहन, खानपान, वेशभूषा, आचार विचार, धर्म-दर्शन, भाषा, साहित्य सवैमा पश्चत्य पद्धति (ढङ्ग) अपनाउन वाध्य गराउँदै लगेको थियो ।

सरकारी पदहरूमा पनि इशाई नभईकन पद हासिल गर्न नसकिने गरिदिएको कारण वाध्यभई सिंहलीहरूले आफ्नो पुख्रौली धर्म (बुद्ध-धर्म) छोडी ईशाई-धर्म स्वीकार गर्दै लानु परेको थियो । तर प्रायः जसो सिंहलीहरूले सिर्फ नोकरी (पद) प्राप्त गर्नको निमित्त मात्र ईशाई-धर्म अपनाई भित्री तवरबाट आफ्नै धर्म अनुरूप जीवन (बौद्ध-जीवन) व्यतीत गर्दै रहेका थिए ।

यस्तै जीवन व्यतीत गरिरहेको (देखावती) एक 'हेवावितारण' नामक परिवारमा १७ सितम्बर १८६४ को दिन पिता डोन करोलिस हेवावितारण र माता मल्चिकादेवीको तर्फबाट एक बालकको जन्म भयो, जसको नामांकरण कोलम्बोको एक ठूलो चर्चमा एक पादरीको तर्फबाट "डोन डेविड" राखियो ।

बालक डोन डेविडलाई ५ वर्षको उमेरमा एक मिशनरी स्कूलमा भर्ना गरियो, जहाँको अध्ययन पछि अंग्रेजी शिक्षाको निमित्त एक कैथोलिकन स्कूलमा भर्ना गरियो । डोन डेविडले स्कूलको शिक्षाको साथसाथै आफ्नो घरमा माता-पिताको तर्फबाट विहान र बेलुका बुद्ध मूर्ति अगाडी रही बुद्धानुस्मरणको साथै पालिभाषाका सूत्रहरू नित्यरूपमा पाठ गर्दथे । यसरी माता-पिताको प्रेरणाबाट डोन डेविडले घरमा बुद्ध-धर्मको अध्ययन, स्कूलमा वाइविलको अध्ययन एकै साथ गर्दै रहनु भएको थियो ।

वहाँ बालककालदेखि नै तीक्ष्ण एवं कुशाग बुद्धिका विद्यार्थी हुनाको कारण प्रत्येक स्कूलमा शिक्षकहरु वहाँदेखि प्रसन्न थिए । वहाँ अनुशासित एवं अध्ययनशील हुनाको कारण पनि शिक्षकहरु वहाँलाई मन पराउँथे ।

डोन डेविड १५ वर्षको उमेरमा सन् १८७८ मा कोलाम्बोस 'सेन्ट थोमस कलेजियत स्कूल' मा भर्ना हुनु भयो । त्यस स्कूलमा 'वर्डन भिलर' नामका एक कट्टर इशाई शिक्षक भिए । एकदिन डोन डेविडले आफ्नो धर्म संस्थापकको जन्म, बुद्धत्व प्राप्ति र परिनिर्वाणका दिन (वैशाख-पूर्णिमा) को निमित्त विदा माग्नु भएको थियो । ... त्यस शिक्षक महोदयले इन्कार गरिदिए, तैपनि डोन डेविडले विदाको नामन्जुरी भएपछि वैशाख पूर्णिमा मनाउन आफ्नो बाटो लागेका थियो । त्यासको भोलिपल्ट गयल र गालि मात्र सहनु परेको थिएन । लट्टिको मार (चोट) पनि सहनु परेको थियो ।

यो क्रम वहाँले पछिल्लो वर्षमा पनि गर्नु र सहनु परेको थियो । यसबाट वहाँको हृदयमा क्रान्तिकारी, विचार उत्पन्न भएको थियो ।

त्यसबेला श्रीलंकामा बुद्ध-धर्म प्रचार प्रसारको निमित्त आन्दोलन शुरु भईरहेको थियो । जसको प्रतिनिधित्व मिगतु वत्ते गुणानन्द हिक्कडुवे सुमंगल महास्थविरले गर्दै आउनु भएको थियो । श्रामेण र विरोदुवत्ते गुणानन्दले सन् १८७३ मा "पानदुरे" भन्ने स्थानमा खुलेआम जनताहरुको बीच ईशाइहरूसंग शास्त्रार्थ गरि पादरीहरुलाई पराजि गर्न सफल भएको थियो, जुन शास्त्रार्थको वेला वहाँको सहायकको रूपमा हिक्कडुवे सुमंगल महास्थविर रहनु भएको थियो । अत वहाँहरु दुबै मिली बुद्ध-धर्म पुनरुत्थानको निमित्त सन् १८७४ मा 'विद्योदय परिवेग' र सन् १८७५ मा विद्यालयका र परिवेग" नामक दुई वटा बौद्ध विद्यालय स्थापना गर्नु भएको थियो ।

"पानदुरे" को शास्त्रार्थ पछि श्रामणेण गुणानन्दले बौद्ध-धर्मको प्रचारार्थ 'सर्वज्ञ-शामना भिवृद्धि प्रेस' को स्थापना रोमन कैथोलिकहरुको गढ "को हेवा" मा नै स्थापित गर्नु भयो । जहाँले सर्वप्रथम विरोध-पक्षको खण्डन एवं बुद्ध-धर्म सही पक्षको स्थापनाको निमित्त सर्वश्रेष्ठ मानिएको 'भिनिन्दपञ्च' ग्रन्थलाई अनुवादको रूपमा सन् १८७७-७८ मा सम्पादन गरि प्रकाशन गर्नु भएको थियो ।

सन् १८७३ को अगस्त महिनामा, श्रामणेण गुणानन्द र ईशाइहरुको विच भएको शास्त्रार्थको सम्पूर्ण रिपोर्ट (विवरण) अमेरिकामा पनि पुगेको थियो । जुन रिपोर्टबाट थियोसोफिकल सोसाइटी (Theosophical Society) का संस्थापक कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट (Colonel Henry Steele Olcott) र रसियन महिला मैडम ब्लेवेत्स्की (Madame Blavatsky) को ध्यान पनि त्यस तर्फ आकर्षित भयो र वहाँहरु दुबै जना बुद्ध धर्ममा आकर्षित हुनु भयो ।

वहाँहरु दुबै जना मिली सम्पूर्ण धर्महरुको व्यापक समन्वयको निमित्त सन् १८७५ मा न्यूयोर्क (New York) मा "Theosophical Society" नामक संस्था स्थापना गर्नु भएको थियो ।

मानवको आध्यात्मिक विकासमा बुद्धोपदेशको महत्व अनुभव गर्दै वहाँहरु दुबै जना सन् १८८० को मई महिनामा बौद्ध-साहित्य अध्ययनार्थ श्रीलंकाको गाल्ल (दक्षिण श्रीलंगका) मा पुग्नु भयो ।

१७ मई को दिन गाल्लमा पुगनु भएका वहाँहरु १९ मई १८८० को दिन गाल्लकै विजयानन्द विहारमा विशाल समारोहका साथ बौद्ध दीक्षा लिनु भएको थियो । त्यहाँबाट वहाँहरु कोलम्बो जानु भई १७ जून १८८० को दिन "Buddhist Theosophical Society" को स्थापना गर्नु भयो । वयस संस्थामा डोन डेविड पनि सम्मिलित हुनु भएको थियो ।

कर्नल अल्कोट र मैडम ब्लेत्स्कीका साथ डोन डेविडको घनिष्ठता विस्तारै-विस्तारै यहाँ सम्मन बढ्दै गयो कि कर्नल अल्कोट (सन् १८३२-१९०७) ज्यूको सारा लका गमन एवं व्याख्यानमा द्वेभाषिक रुपमा डोन डेविडले नै साथ दिनु भएको थियो ।

त्यसैताका सन् १८८३ को मार्च महिनामा बौद्धहरुको एक जूलुस (यात्रा) लाई कोटहेनाको "सेन्ट लुसिया" नामक चर्च अगाडी त्यहाँका कैथोलिका गुण्डाहरुले ढुंगा-मुडा एवं कुट-पिट गरी जुलुस लाई तितर वितर पारि दिएको थियो । त्यसको विरुद्ध कार्यवाही गर्न अडयार (मद्रास) मा रहनु भएका कर्नल अल्कोट पुनः कोलम्बो आउनु भयो । डोन डेविडले पनि त्यस घटनाबाट असत्य भई अगाडी आएको परीक्षालाई नै छोडी कर्नल अल्कोटका साथ पुनः एकपटक श्रीलंकाको गाउँ-गाउँमा, नगर-नगरमा गई सिंहलीहरुको गौरव, ईशाईहरुको असत्य, अनैतिक-आडम्बर भन्दा कयौ गुणा श्रेष्ठ भएको कुरा सारा जातीहरुलाई बोध गराउँदै जानु भएको थियो ।

सन् १८८६ देखि डोन डेविडले माता-पितासंग आज्ञा मागी 'ब्रम्हचारी' जीवन विताउनु भएको थियो । सन् १८८८ मा वहाँले आफ्नो ढंगको नामलाई त्याग्न भई "अनागारिक धर्मपाल" हुनु भयो ।

कर्नल अल्कोट र धर्मपालको बुद्ध-धर्म सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यको रिपोर्ट विभिन्न पत्र पत्रिकाद्वारा देश-विदेश सम्मन चर्चित भएको थियो, जसको फलस्वरुप सन् १८८८ मा अल्कोटलाई बुद्ध-धर्मको प्रवचन गराउन जापानबाट निमन्त्रणा पठायो । कर्नल अल्कोटले अनागारिक धर्मपाललाई पनि साथ लिइ सन् १८८९ को जनवरी महिनामा जापान पुगनु भयो ।

जापानमा वहाँहरुले धेरै ठाउँमा घुम-फिरको साथै स्थविरवाद बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारको निमित्त निकै व्याख्यानहरु दिनु भएको थियो । जापानबाट वहाँहरु दक्षिण-पूर्व-एशियाको अन्य केही मुलुकहरुको भ्रमण गरि श्रीलंका फर्कनु भएको थियो ।

त्यसवेला सम्ममा अनागारिक धर्मपालले सर इडविन अर्नाल्ड "The light of Asia" नामक काव्यात्मक बुद्ध-जीवनीको लेखक) ले लेख्नु भएको बुद्धगया सम्बन्धि रचना 'The Telegraph' पत्रिकामा अवलोकल गरिसकेको थियो, जसबाट प्रभावित भई वहाँले सारनाथ र बुद्धगया दर्शन गर्ने अभिलाषा राख्नु भयो । त्यसलाई अभिलाषामा मात्र सीमित नराखी सन् १८९१ को शुरुमा सारनाथ र बुद्धगया पुगनु भएको थियो, जसको वर्णन वहाँले आफ्नो दैनन्दिनी (Diary) मा यसरी लेख्नु भएको थियो ।

"१८९० ले मुझे पत्ता लगा कि गुणरत्न कोजेन जापानी भिक्षु कोलम्बो से बोधिमण्डप की पूजा के लिए बुद्धगया जा रहा है । मेरी भी इच्छा हुई कि उनका साथी बन जाऊँ । धार्मिक माता-पिताके खचें से उस जापानी भिक्षुके साथ मद्रास आया और वहाँ श्री अल्कोट के इच्छानुसार कई दिन अडयारमे रहकर

१८९१ के जनगरी महिने की २० तारिखको इसापतन (बनारस) पहुँचा । जहाँ ध्वस्त-विध्वस्त चैत्यकी पूजा कर २२ जनवरीको बुद्धगया पहुँचा .... ।”
(अनुवादक-भदन्त आनन्द कौशल्यायन)

यसरी वहाँ बुद्धको पवित्र तीर्थस्थल बुद्धगया र सारनाथमा एक दर्शनार्थको रुपमा मात्र आउनु भएको थियो । ती स्थलहरुमा पुगी केही गर्ने लक्ष्य, त्यस बेला वहाँको थिएन । तर जब सारनाथमा जस्तै बुद्धगयामा पनि लापर्वाहीका साथ बुद्ध-मूर्ति एवं अन्य प्राचीन अवशेषहरु यत्र-तत्र छरिएको देख्नु भयो, तब वहाँको चित्त निकै विव्हा भयो, जसको बारेमा वहाँले स्वयं भन्नु भएको छ ।

“जब मैने बोधिवृक्षके दर्शन किये, गेरी मनको वही अद्भूत शान्ति मिली, जो ब्रम्हदेश के निर्धन से निर्धन यात्रीको मिलती है लेकिन चारों ओर टूटी-फुटी बौद्ध-मूर्तियों को पडे देखकर हृदयको वडा दुःख हुआ कि ऐसे महत्वपूर्ण स्थान की, जो पवित्रता मे संसार के किसी स्थान से कम नहीं है, कैसी दुर्दशा की जा रही है ।”

(अनुवादक-आनन्द कौशल्यायन)

अनागरिक धर्मपाल केही दिनको लागि मात्र यी तीर्थस्थलहरुमा भ्रमण गर्न आउनु भएका थिए । तर बुद्धगयाको दुर्दशा देख्ना साथ वहाँले आफ्नो आराम र तकलिफको केही वास्ता (पर्वाह) .... आन्दोलन प्रारम्भ गर्ने (बुद्धगया मन्दिर बौद्धहरुको हातमा .....) शंकल्प लिनु भयो । धर्मपालले यस शंकल्प गरे देखिन ..... बुद्ध-धर्म पुनरुत्थानको इतिहास प्रारम्भ भएको मानिन्छ ।

वहाँको त्यस संकल्पलाई अभियानको रुपमा चलाउनको नि ..... ए।संस्था कायम गर्नु पर्ने कुरा महशुस गर्नु भयो । अतः वहाँ गयाबाट श्रीलंका फर्कनु भई कोलम्बोमा ३१ मई १८९१ को विद्योदय परिवेणका प्रधानाचाप हिक्कडुवे सुमंगल महास्थविर अध्यक्षतामा, कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको निर्देशन (सल्लाहकार मा र आफ्नो महासत्त्वमा “मह बोधि सभा” को स्थपना भयो । शुरुमा यस संस्थाको निमित्त सम्पूर्ण खर्च धर्मपालको ..... पिताले व्यहोर्नु भएको थियो । यसको प्रमुख केन्द्र ‘गया’ मा स्थान गऱ्यो । यसको प्रधान कार्यालय सन् १८९२ देखि बंगालको..... मुकाम एवं त्यसताका भारत साम्राज्यको राजधानी कलकत्तामा राखियो, जहाँबाट सन् १८९२ को मई महिना, (वैशाख पूर्णिमाको दिन) देखिन “The Maha Bodhi” नामक अंग्रेजी पत्रिका प्रकाशन शुरु गर्नु भएको थियो, जुन पत्रिका अनागरिक धर्म स्वयंले सम्पादन गरि सारा विश्वमा प्रचार-प्रसार गरिरहेको थियो ।

त्यसबेला अमेरिकाको शिकागोमा विश्वधर्म सम्मेलन हुन .....रहेको थियो । त्यस “महाबोधी” पत्रिकामा प्रकाशित धर्मपाल लेखबाट प्रभावित भई सर्व-धर्म-सम्मलेनका अध्यक्ष डा.बरो ... यहाँलाई त्यस सम्मेलनमा सहभागी हुन आमन्त्रण गरियो । जस अनुसार सन् १८९३ को जुलाई महिनामा अनागरिक धर्मपाल एक धारण बौद्धको हैसियतले सम्मेलनमा भाग लिन अमेरिकाको प्रस्थान गर्नु भयो ।

यहाँ लण्डन हुँदै अमेरिका जानु भएको थियो । लण्डनमा वहाँलाई सुप्रसिद्ध कवि सर इडविन अर्नाल्ड (सन् १८३२-१९०४) र पालि भाषाका प्रकाण्ड पण्डित प्रो रीस डायविड्स (१८४३-१९२२) ले विशेष रुपमा स्वागत गर्नु भएको थियो । त्यस्तै वहाँ शुरुमा थियोसोफिकल सोसाइटीका एक स्तम्भ हुनु भएको कारण, त्यस तर्फबाट पनि त्यसबेलाका सोसाइटीका अन्तराष्ट्रिय अध्यक्ष ऐनीवेसेन्ट (सन् १८४७-१९३३)

ले स्वागत गर्नु भएकी थिइन् । ऐवी वेसन्टलाई सन् १८९१-९२ विर देहावसान हुनु भएकी मैडम ब्लेवेत्स्कीले धर्मपालको प्रतिभा बारे पहिले नै परिचित गराई राखेका थिए । अतः लण्डनमा दुबैको संयोगले अपार आनन्द प्राप्त भयो र दुबै हर्षोल्लासका साथ सम्मेलनमा भाग लिन २ सितम्बर १८९३ को दिन अमेरिका पुग्नु भयो ।

११ सितम्बर १८९३ को दिन शुरु भएको त्यस विश्व-धर्म सम्मेलनमा सिर्फ २ जनाको भाषण वडा ओजस्वीपूर्ण भएको थियो । वहाँहरू हुनु हुन्छ, अनागारिक धर्मपाल र वहाँकै भारतीय मित्र स्वामी विवेकानन्द (१८६३-१९०२) , स्वामी विवेकानन्द हिन्दू धर्मको प्रतिनिधित्व गरेर आउनु भएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालको बारेमा St. Louis observer ज्यूले २१ सितम्बर १८९३ को दिन सम्मेलनको रिपोर्टमा लेख्नु भएको थियो ।

"With his black curly looks thrown back from his broad brow, his clear dear eyes fixed upon the audience, his long brown fingers emphasising the utterances of his vibrant voice, he looked the very image of a propagandist, and one trembled to know that such a figure stood at the head of the movement to ..... date all the "Light of Asia throughout the cevilized world".

(वहाँको कालो घुँघुरिएको केश (कपाल) पछाडितर गोडेको थियो । वहाँको आँखा पूर्ण रुपमा श्रोताहरुतिर केन्द्रित थियो । वहाँको आवाज हुलमा गुञ्जायमान भएको थियो । जसबाट यो स्पष्ट रुपमा प्रतीत हुन्छ कि वहाँ एक महान धर्मप्रचारक हुनु हुन्छ , जसले सभ्य संसारमा सर्वत्र बुद्धको सन्देश प्रचार गर्न चाहनु हुन्छ ।

सम्मेलनको समाप्ति पछि अनागारिक धर्मपाल निमन्त्रणानुसार अमेरिको अन्य विभिन्न ठाउँहरूमा पनि जानु भई व्याख्यानहरु दिनु भएको थियो । अमेरिकाबाट वहाँ स्वदेश गमनको निमित्त जापान आउनु भएको थियो । जापान पुग्नु अघि केही मित्रहरूको अनुरोधमा वहाँ हवाईद्वीप (होलोलुलु) मा पनि एक पटक नजर गर्नु भएको थियो ।

त्यसैबेला वहाँको सम्पर्क संयोगवश हवाईद्वीपको पुरानो राजपरिवारमा जन्मनु भएकी एक महिला मेरी ऐलिजावेथ फोस्टर (सन् १८४४-१९३०) सित भयो, जसले पछि आएर बुद्ध-धर्म प्रचार अनागारिक धर्मपाललाई अल्याख सम्पत्ति प्रदान गर्नुभएकी थिइन् । वहाँहरूको सम्बन्ध एक आपसमा दिदी र भाईको रुपमा मात्र सिमित नभई माता र पुत्र सम्म पनि हुन गएको थियो ।

अनागारिक धर्मपाल भारत पुग्नु भएपछि पुनः बोधगया मन्दिर बौद्धहरूको हातमा लिने प्रयासमा लाग्नु भयो । वहाँको त्यस कार्यले बङ्गालमा नयाँ जागरण आएको थियो, जसबाट प्रभावित भई बङ्गालका एक स्वतन्त्रता सेनानी विपिन चन्द्रपाल (सन् १८५८-१९३२ ले सिटी कालेजमा भएको सभामा घोषणा गर्नु भएको थियो । “भारतलाई बचाउने कुनै एउटा मात्र धर्म छ भन्ने त्यो हो बुद्ध-धर्म ।”

आधुनिक युगमा अनागारिक धर्मपालकै प्रयाशबाट भारतमा सर्वप्रथम २६ मई १८९६ को दिन वैशाख पूर्णिमा कलकत्तामा मनाउनु भएको थियो ।

यसको १३ दिन पछि ९ जुन १८९६ को दिन धर्मपाललाई लण्डनबाट स्वामी विवेकानन्दज्यूको एक पत्र प्राप्त भएको थियो, जुन पत्रमा वहाँले धर्मपाललाई अमेरिकामा बुद्ध धर्म प्रचार प्रसार गर्न जानु जरुरी भएको कुरा महशुस गरी लेखी पठाएको थियो, वहाँको साथै "The Gospel of the Buddha" नामक ग्रन्थका सुप्रसिद्ध ग्रन्थकार पाल कैरुस (एक इशाई विद्वान) को निमन्त्रणा पनि वहाँलाई प्राप्त भएको थियो । वहाँसित धर्मपालले शिकागोमा भएको सम्मेलनमा परिचित हुने मौका प्राप्त भएको थियो ।

यसरी स्वामी विवेकानन्द र पालकैरुसको निमन्त्रणा पाई अनागारिक धर्मपाल दोश्रो पटक अमेरिका यात्रा गर्न सन् १८९६ मा लण्डन पुग्नु भयो । लण्डनमा वहाँले सर इडविन अर्नाल्ड र डा. रीस डायविड्ससंग घनिष्ठता बढाउनुको साथै अन्य एक महान प्राच्यविद एवं महान संस्कृत प्रो. मैकसमूलर (सन् १८२३-१९००) संग पनि अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा भेट गर्नु भएको थियो ।

लण्डनबाट अनागारिक धर्मपाल अमेरिका जानु भई पुरा एक वर्ष रहनु भएको थियो । वहाँले अमेरिकाका कयौ स्थानहरूमा बुद्ध-धर्मको विषयमा प्रवचन दिनु भएको थियो । यसै अवधि भित्र वहाँले अमेरिकामा सर्वप्रथम सन् १८९७ मा वैशाख पूर्णिमा मनाउनु भएको थियो ।

त्यसै बेला भारतमा दुर्भिक्ष (अकाल) भएको थियो, जसको खबर पाउनासाथ वहाँ तुरुन्तै प्रचार-कार्य स्थगित गरौ भारत भएको थियो । यसैवेलादेखि वहाँको सम्पर्क विश्वकवि रविन्द्र टैगोर (सन् १८६१-१९४१) सित हुदै गएको थियो । रविन्द्र टैगोर र अनागारिक धर्मपाल एवं वहाँले प्रचार-प्रसार गर्दै ..... भएको बुद्ध धर्मबाट प्रभावित भई "शान्ति निकेटन" को स्थापना काल (सन् १९०१) देखिनै पालि भाषाको अध्ययनको प्रवन्ध आउनु भएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालले पनि टैगोरले सम्पादन गर्नु भएको "साधना" पत्रिकाको निमित्त बरोबर बुद्ध-धर्म सम्बन्धि लेखन गर्दथे ।

यसरी वहाँहरू एक आपसमा मित्रता बढदै जानुको ..... फरवरी १९२२ देखिन 'विश्व-भारती' को रूप लिईसकेको त्यस विद्यालय (शान्ति निकेटन) मा नोबेल पुरस्कार विजेता (नवेम्बर १९१३ मा प्राप्त) रविन्द्र नाथ टैगोरले बुद्धदेव तथा बौद्ध-संस्कृति प्रचार प्रसार गर्न देश विदेशका कयौ बौद्ध विद्वानहरूलाई शास्त्रको चर्चा (प्रवचन) गराउन 'विश्व-भारती' मा निमन्त्रित आउनु भएको थियो ।

बङ्गालमा भएको त्यस दुर्भिक्षलाई धर्मपाल, टैगार र विशिष्ट व्यक्तिहरू मिलि विभिन्न किसिमबाट सहायता प्रदान भएको थियो । यसको साथै अनागारिक धर्मपालले १९ सौं शताब्दीको अन्तमा (सन् १८९८-९९) श्रीलंका र भारतको बङ्गाल देखि पेशावर सम्म साधारण तवरमा मामूली खाना खाई गरिबहरूको सरह नै रात बिताई भारतीयहरूको गरिवी जीवनलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्नु भएको थियो । धर्मपाल जहाँ गए पनि स्थानिय जनताहरूलाई भगवान बुद्धको शिक्षाबाट प्रेरणा लिई जात-पात, छुवा-छुत सम्प्रदायिकताबाट मुक्त भई भौतिक र आध्यात्मिक उत्पत्ति गर्न सल्लाह दिन्थे ।

श्रीलंकामा पनि वहाँले ६ महिना सम्म गाउँ गाउँमा, नगर नगरमा गई सिंहलीहरूको अतीतलाई याद गराउँदै देशको भविष्य युरोपियनहरूको अन्धानुकरणले विनष्ट हुदै गएको कुरालाई महशुस गराउँदै

चारिका गर्नु भएका थिए, जसमा सबभन्दा पहिले भेषभूषामा नारी जगतमा साडी लगाई धर्मपालका पूज्य माता मल्लिका हेवावितारण (सन् १८४६-१९३६) ले क्रान्ति गर्नु भएकी थिइन् ।

बोधगया मन्दिरको विवाद, यथावत रहेता पनि अनागारिक धर्मपालले मारनाथमा पनि दृष्टि राख्नु भएको थियो । अतः वहाँले माता मल्लिकादेवीले दिनु भएको ६००।- रुपैयाबाट सारनाथमा एउटा जग्गा किन्नु भयो, जुन जग्गामा सन् १९०४ मा वहाँले एउटा कोठा तयार गर्नु भई, त्यहीं रहनु भयो ।

यसबेला देखि सन् १९१३ सम्मको अवधिमा धर्मपाललाई हरकार्य गर्न होनोलुलुका ती महिला मेरी फोस्तरले लाखौं रुपैयाँ चन्दास्वरूप पठाइसकेको थियो । विशेषतः मेरीले सन् १९०६ मा धर्मपालज्यूका पिता डोन करोलिस हेवा वितारणको निधन पछि देखि अतुत रुपमा रकम पठाउने गरेकी थिइन् ।

यसैको कृतज्ञता स्वरूप मेरी फोस्तरलाई धन्यवाद दिन अनागारिक धर्मपाल सन् १९१३ मा होनोलुलु (हवाई द्वीपको राजधानी) प्रस्थान गर्नु भएको थियो । मेरी ऐलिजाबेथ फोस्तर पनि आफ्नो मार्गदाता पुत्र सम्मान धर्मबन्धुलाई स्वागत गर्न लालायित थिए ।

वहाँ होनोलुलुबाट जापान, कोरिया, चीन, सिंगापुर, जावा हुँदै सन् १९१४ को शुरुमा कलकता फर्कनु भयो । वहाँ कलकता पुग्नु भएको केही महिनापछि नै (सन् १९१४मा) प्रथम विश्वयुद्ध शुरु भएको थियो । जसको कारण श्रीलंका सरकारले भारत सरकारलाई पत्र पठाई ५ वर्षको निमित्त धर्मपाललाई कलकतामा नजरबन्द गराई दियो, ५ वर्ष सम्म अनागारिक धर्मपाल कलकता शहरबाट बाहिर जान नपाउने भयो ।

यसबाट धर्मपालको मानसिक र शारीक स्थितीमा केही धक्का पर्न गएता पनि यो नजरबन्दीकाल वहाँको निमित्त वरदान स्वरूप भएको मान्न सकिन्छ, यसै अवधिभित्र कलकताको “धर्म राजिक विहार” तयार भई उद्घाटन समेत सम्पन्न भएको थियो ।

यस अवधिभित्र सन् १९१५ मा श्रीलंकामा बौद्ध-मुस्लिम दंगा भएको थियो । जुन दंगामा धर्मपालका भाई श्री एडमण्डलाई राजद्रोहको मुकदमा लगाई आजीवन कारावासको सजाय दिएको थियो । एक सालभित्रै जेलैमा श्री एडमण्डको निधन हुन गयो ।

सन् १९२२ मा मात्र, बल्ल नजरबन्दीकाल समाप्त गरी अनागारिक धर्मपाललाई श्रीलंका जाने अनुमती दियो । जहाँ श्रीलंका पुग्नासाथ दंगाको समय देखि बन्द भएको “सिंहल-बौद्धया” नामक पत्रिका पुनः प्रकाशन गर्नु भयो साथै अन्य विघटित कयौं संघ संस्थाहरुलाई पनि पुनस्थापित गरि दिएको थियो ।

अनागारिक धर्मपालको शुरुदेखिन इङ्ग्लैण्डमा “ब्रितिश महाबोधि सोसाइटी” एउटा स्थापना गरी बुद्ध-धर्म प्रचार गर्न चाहेका थियो । अतः वहाँ सन् १९२५ को अगस्त महिनामा लण्डन पुग्नु भयो र २७ सितम्बर १९२५ को दिन “ब्रितिश महाबोधि सोसाइटी” को स्थापना गर्नु भयो ।

इङ्ग्लैण्डबाट वहाँ पुनः अमेरिका प्रस्थान गर्नु भयो । अमेरिकाको शिकागो, क्यालिफोर्निया, सैन-फ्रान्सिस्को आदि ठाउँमा बुद्ध धर्म सम्बन्धी प्रवचन दिई सन् १९२६ को शुरुमा भारत फर्कनु भयो ।

सन् १९२६ को जून महिनादेखि अनागारिक धर्मपालले महाबोधि सोसाइटी कलकत्तामा पालि भाषाको शिक्षा दिलाउने प्रवन्ध गर्नु भयो । अध्ययन गर्नेहरूमा ५० जवानको लिष्ट भएता पनि नियमानुसार आउने सिपं ८-१० जना मात्र थिए । अतः वहाँले न्यायाधीश सर आशुतोष मुकर्जीसित अनुरोध गरि कलकत्ता विश्व विद्यालयमै पालिको अध्ययन-अध्यापन गराउने कार्य शुरु गरायो, जसको निमित्त वहाँले छात्रवृत्तिको पनि प्रवन्ध गरिदिनु भएको थियो ।

यसपछि वहाँ श्रीलंका जानु भयो । जहाँ ३ वर्ष सम्म व्याधि दुःखमा रही सकेपछि मात्र बल्ल वहाँ कुशल हुनु भयो साथै हृदय रोग पनि शान्त भयो । तर पुनः केही महिनापछि वहाँको कान्छा भाई डाक्टर चार्ल्स अलविस हेवावितारण ट्रेन दुर्घनामा परि स्वर्गवास हुन गयो, जसले सन् १९२६ मा सारनाथको मूलगन्ध कुटी विहारको विषयमा पुरातत्व विभागसित भएको विवादलाई पुरातत्व विभागका निर्देशन सर जानमार्शललाई लक्षशिला सम्म गई भेट गरि विवाद साम्य गरि दिनु भएको थियो । वहाँको निधनले धर्मपाललाई पुनः हृदयमा चोट पयो ।

तैपनि अनागारिक धर्मपालले मानसिक र शारीरिक दुःख सहन्दै सारनाथको मूलगन्धकुटी विहारको निर्माण कार्य सन् १९२७ देखि प्रारम्भ गर्दै जानु भयो । सन् १९३१ मा यसको निर्माण काय पूर्ण भयो । ११-१३ नम्बर १९३१ सम्म देश विदेशका हजारौं महानुभावहरूको उपस्थितिमा “मूलगन्धकुटी विहार” को समुद्घाटन भएको थियो ।

तर एउटा अपशोचको कुरा ! यस उद्घाटन कार्यमा यस विहारको प्रमुख दाता मेरी ऐलिजाबेथ फस्टरले आफ्नो कीर्ति हेर्न पाएन, वहाँ वर्ष दिन अगाडी नै २२ डिसेम्बर १९३० को दिन ८६ वर्षको उमेरमा यस लोकबाट परलोक प्रस्थान गरि सकेको थिइन् ।

अनागारिक धर्मपालले पनि आफ्नो जीवनको अन्तिम इच्छा अनुरूप १३ जुलाई १९३१ को दिन रेवत महास्थविरको आचार्यत्वमा श्रामणेर हुनु भएको थियो । यसको १८ महिनापछि १६ जनवरी १९३३ को दिन वहाँ उपसम्पन्न हुनु भई “भिक्षु देवमित्र धर्मपाल” हुनु भएको थियो ।

यसको केही महिनापछि अप्रिलको दोश्रो हप्ता देखि वहाँ अत्याधिक रुपमा विरामी हुनु भयो । वहाँले दवादारुको पनि इन्कार (अस्वीकार) गर्नु भएको थियो । २९ अप्रिलको दिन विहान वहाँले केही बोल्नु भएको थियो । जुन बोलाईमा यी वाक्य पनि थिए ।

"Let me die soon, let me be reborn twnty-five times to spread Loard Buddha's Dhamma".

अर्थ

“मलाई चाँडै मर्न देउ, म बुद्धको धर्म प्रचार-प्रसार गर्न २५ पटक जन्म लिन आउने छु ।”

यो उद्गार व्यक्त गर्नु भएको केही घण्टा पछि मध्यान्हको २ बजे आफ्नो निजी सचिव एवं महाबोधि सोसाइटीका आजीवन प्रधान मन्त्री ब्रम्हचारी देवप्रिय वलिसिन्हा (सन् १९०४-१९६८) एवं भिक्षु संघ सन्मुख विश्वमा बुद्ध-धर्म पुनरुद्धारक हुनु भएका अनागारिक धर्मपाल वा देशभित्र धर्मपाले बोधिसत्व सरहको जीवन परित्याग गर्नु भयो ।

वहाँको अन्य एक अन्तिम इच्छा अनुरूप वहाँको दाह संस्कार तथागतको पावन भूमि सारनाथमा १ मईको दिन समपन्न भयो र वहाँको केही भष्य (अस्थि) अहिले सम्म पनि मूलगन्धकुटी विहारको एक सानो स्तूपमा सुरक्षित गर्दै आइरहेका छन् ।

- सन्दर्भ -

- १) स्वर्गीय देवमित्र धर्मपाल - बनारसीदास चतुर्वेदी
- 'धर्मदूत', वर्ष ७, अङ्क ६
(सितम्बर १९४२)
- २) अनागारिक धर्मपाल और बौद्ध धर्मका पुनरुद्धार
- श्री श्यामाप्रसाद प्रदीप
- 'धर्मदूत', वर्ष २९, अंक ७-८
(नवम्बर-डिसम्बर, १९६४)
- ३) जोन भूल सका - भदन्त आनन्द कौशल्यपान
- हिन्दुस्तानी पब्लिकेशन्स
(शाहगज, इलाहाबाद-१९४८)
- ४) नेपाल स्थविरवाद गुकथं वःगु खः - लाकौल बैकुण्ठ प्रसाद
- मालती लाकौल, महाबुद्ध, कान्तिपुर
ने.सं. ११०५ (वि.सं. २०४२)

Dhamma.Digital